

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. КРИМСЬКОГО

**Х СХОДОЗНАВЧИ
ЧИТАННЯ А. КРИМСЬКОГО
ПРИСВЯЧЕНІ 135-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ А.Ю. КРИМСЬКОГО**

Тези доповідей
міжнародної наукової
конференції

м. Київ
5–6 жовтня 2006 р.

КИЇВ – 2006

Організаційний комітет

Матвєєва Л.В.
Радівілов Д.А.
Мавріна О.С.
Скоробогатько І.В.
Бубенок О.Б.
Василюк О.Д.
Дудка Ю.П.
Кіктенко В.О.
Кочубей Ю.М.
Литвин О.М.
Литвин М.О.
Ленго Я.Є.
Рибалкін В.С.
Хамрай О.О.

Матвєєва Л.В. (м. Київ)

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: РОКИ І ДНІ ТЯЖКИХ ВИПРОБУВАНЬ

Про трагічну долю академіка А. Кримського стало відомо лише в останні роки, переважно в час отримання незалежності України, коли відкрилися архівні сховища, раніш недоступні. Відомий вчений світового значення, засновник Інституту сходознавства ім. А. Кримського О. Прицак нагадав вченим України щодо необхідності відродити забуті і несправедливо викреслені з історії імена сходознавців. Зокрема, Омелян Йосипович, згадавши свого вчителя і наставника А. Кримського, сказав: “Ми завинили перед Агатангелом Кримським своїм довгим мовчанням”.

В ювілейні дні А. Кримського маємо сказати або повторити вже відкрите про долю великого вченого, віддати належну шану його спадкоємців.

Великою мрією А. Кримського було – служити українській науці й культурі, що здійснилося у 1918 р., коли вчений взяв участь у створенні Української академії наук, ставши її неодмінним секретарем.

З ініціативи А. Кримського саме в ті часи, поряд з іншими науками, закладались підвалини сходознавства.

Концепція створення Української академії наук, сформульована її творцями, передбачала повну незалежність Академії від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя. Проте вже на початку, а особливо у другій половині 20-х років, складний і трагічний період для української інтелігенції, статус Академії, а отже і її творців, поступово змінюється, що зумовлено рішучою “реформаторською” політикою партії.

Змінилося і життя академіка А.Ю. Кримського: розбудовуючи Академію наук на посту неодмінного секретаря, він водночас боровся за неї. Важко знайти серед академічної інтелігенції людину, доля якої так тісно перепліталася з долею самої Академії, як це сталося з А. Кримським. Архівні документи свідчать, що та чорна смуга, яка простяглася впродовж усього життя й привела

Агатангела Юхимовича до трагічної загибелі, проявилася саме в 20-ті роки ХХ століття, коли Академія наук, інтересами якої він жив, поступово втрачала свою автономію. Визначився новий етап у житті Української академії наук – етап перетворення її на Всеукраїнську державну установу, характерний встановленням жорсткого контролю за діяльністю вчених.

Перша постанова партійних органів щодо оновлення керівництва Академії була прийнята 1924 р. Уже тоді йшлося про А. Кримського як неодмінного секретаря, якого варто було б замінити. Передбачалось переобрання президії, вибори нових академіків, насамперед комуністів, введення до складу установ Академії Інституту марксизму. З цього і почалися глибокі зміни у керівництві Української академії наук. То був початок підготовки до перебудови “старої” Академії на нових засадах цілковитої підлеглості ідеології.

Інтелігенція вперше в історії стає об’єктом цілеспрямованої соціальної політики держави, що базувалася на вузькокласовому підході та насильстві і призводила до придушення чи навіть знищення вироблених тисячоліттями загальнолюдських моральних цінностей.

Для А. Кримського, людини з бездоганною мораллю, інтелігента, першою турботою якого була наука, а політика – чимось другорядним, почалися дні тяжких випробувань. Величезний науковий авторитет і вплив А. Кримського не давали спокою партапаратові. Поступово, в процесі підготовки реформи Академії наук на ниві ідеологізації-політизації, впродовж двадцяти років, там нагромаджувався той ганебний компромат, що з часом у стінах НКВС УРСР оформився у слідчу справу № 39424.

Перший документ, в якому були висунуті політичні звинувачення А. Кримському, мав назву “Висновки і пропозиції стану та роботи ВУАН” – партійної комісії, яка працювала в Академії у 1928 р.

Великий кримінал, навіть політичний, знаходили в організаційних справах Академії, де керував А. Кримський. Президія Академії оцінювалася як “блок російських монархічних та українсько-буржуазних елементів”. Окремо в “політичних висновках” йшлося про “групу Єфремова – Кримського, яка вважалася контрреволюційною.

Щодо Академії загалом, то головні “політичні висновки” зводилися до того, що створена в умовах гетьманського режиму Українська академія наук “з початку свого існування стала і залишилася й досі притулком та осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передусім есерів), а з другого – кадетсько-монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури”.

У травні 1928 р. А. Кримського насильницьким шляхом забалотували при перевиборах на посаду неодмінного секретаря. Згодом в автобіографії Агатангел Юхимович написав: “З 1928 р. я перейшов на становище звичайного академіка...” Проте вчений не втрачав надії. Він мріяв знайти втіху у науковій роботі.

1929 рік для Академії став своєрідним рубежем: оновився її склад, змінилися керівні органи за рахунок партійців. Виборами, які відбулися цього року, було створено прецедент політичного втручання в діяльність наукової спільноти. Керівні посади обійняли комуністи. Всеукраїнська академія переживала часи дикого терору, що супроводжувався чистками, арештами й доносами.

Під час судового процесу СБУ з’явився донос і на А.Ю. Кримського. “Класовий ворог на історичному циклі. Кримський, академік”, – так назвав анонімний автор свій допис. У ньому А. Кримського названо “одним з найпослідовніших ворогів маркситсько-ленінської теорії на історичному терені ВУАН, апологетом колоніальної політики імперіалізму в її найбрутальнійшій формі”.

1930 рік ознаменувався масштабними “чистками”. Зазнав руйнації Інститут української наукової мови, який було перетворено на Інститут мовознавства. А. Кримського було звільнено не тільки з посади директора згаданого інституту, а й усунено з посади голови Історично-філологічного відділу ВУАН. Були ліквідовані сходознавчі установи ВУАН.

Гоніння на А. Кримського продовжувалось. І хоч А. Кримський до кінця життя лишався академіком, але тавро “класового ворога” перекочувало до сфабрикованої слідчої справи. “Буржуазним націоналістом” його назвали за роботу по підготовці російсько-українських словників.

А. Кримського було заарештовано 20 липня 1941 року. В постанові про арешт написано: “Кримський Агатангел Юхимович є ідеологом українських націоналістів і впродовж ряду років очолював антирадянське націоналістичне підпілля. За наявними даними, Кримський останнім часом активізував свою антирадянську діяльність, спрямовану на створення самостійної буржуазної української держави, на відрив України від Радянського Союзу”.

А.Ю. Кримський помер у 1942 р. у засланні, в Кустанайській в'язниці.

Є свідчення, що востаннє перед смертю він згадав Українську академію наук, з якою пов'язав свою долю.

Дослідження щойно відкритих архівів підтверджує неспростовні докази, що впродовж 20-х років у партійних органах цілеспрямовано створювався ганебний компромат на А.Ю. Кримського з метою знищення славетного вченого з величезним всесвітнім авторитетом. Переслідування А. Кримського велося у руслі загальної політики партії щодо української інтелігенції.

Велична постать цієї людини, котра все життя присвятила розвитку української науки і культури, лише тепер виходить із сутінків забуття. Роками, десятиліттями в архівах у режимі секретності утримувалися наведені документи, з яких виткано живу канву історичної пам'яті, а водночас і правди про трагічну долю академіка А.Ю. Кримського.

Арендаренко І.В. (м. Київ)

ОРІЄНТАЛІЗМ ЖУРНАЛУ “ВЕСТНИК ЕВРОПЫ”

(на основі публікацій 1802–1812 рр.)

Чимало уваги Сходу приділялось у “Вестнику Европы”, одному з найпопулярніших російських журналів ХІХ століття. Сходознавча інформація, представлена в номерах цього часопису за 1802–1812 роки, різноманітна як щодо географії Орієнту, так і його культури, історії, політики, економіки.

Так, у “Вестнику Европы” маємо публікації про *Єгипет* (“Бонапарт у піраміді”, “Про останні воєнні події в Єгипті”, “Лист одного з французьких учених, який був у Єгипті”, “Деякі зауваження про мистецтво давніх єгиптян”), *Туреччину* (“Політичні й статистичні замітки про Турецьку імперію”, “Про яничар”,

“Декілька слів про характери мусульман, греків, вірмен і жидів Константинополя”, “Про двір турецького султана, про його сираль, гарем, родину й придворний штат”, уривок з німецької книги “Картина Константинополя”, “Пасван Оглу”), *Персію* (“Про Персію”, “Перський шах Феталі – друг імператора Наполеона”), *Китай* (“Новітня історія та статистичні пам’ятки Китаю”, “Китайські мудрості”, “Китайські газети”, “Про Китайське правління”, “Про китайські карні закони”), *Індію* (“Здобуття Серінгапатама й смерть славного Тіппо-Саїба, описані очевидцем, англійським майором Алланом”, “Опис царства англійців на берегах Гангеса”, “Георг Томас, воїн в Англії й цар в Індії”, “Про літературу індусів”, “Деякі відомості про східну Індію, про минулий і сучасний громадянський порядок, про права й звичаї її жителів”), *Монголію* (“Гора Бурін-Хан, або Хат-Хур”), *Японію* (“Дещо про японців”), *Кавказ* (“Про черкесок”, “Витяг із цікавих записок про події в Персії та Грузії, котрі сталися наприкінці минулого століття”), *Сибір* (“Короткий нарис історії Сибіру”).

Часто друкувались у “Вестнику Европы”: 1) літературні твори на орієнтальну тематику (повісті – “Хто щедріше?” Сен-Ламбера, “Тулькем” А. Лафонтена, “Тюльпанове дерево” мадам Жанліс; вірші – “Індійському браміні” невідомого автора, “Пісня араба над могилою коня” В. Жуковського); 2) переклади східних текстів, як-от повістей перської “Молук і Нассур” й індійської “Баді, або Щирість і розсудливість”, індійської казки “Істина”, декількох казок “Тисяча й одної ночі”; 3) уривки з подорожніх щоденників мандрівників по Сходу (“Про провінційне керівництво Оттоманської імперії” Олів’єра, “Сучасні арабські казкарі, поети й мудреці” Денона, “Урочиста процесія юного й старого тибетського лами” Турнера, виписки з “Подорожі з Парижа в Єрусалим” Шатобріана).

Слід згадати й дві публікації, авторами яких є корінні орієнтали: “Лист індійського царя Окоама з Англії до свого першого міністра...”, “Про свободу азійських жінок” індійця Мірза-Таліб-Хана.

Досить цікавими видаються й статті, присвячені взаєминам між Заходом і Сходом (“Про східний і західний народи”), проблемі європейського вивчення Сходу (“Думки про заснування в Росії Азіатської Академії”).

Втім, варто зауважити, що більшість текстів орієнтального спрямування – переклади з англійських, французьких і німецьких

видань. Разом з тим зустрічаються й розвідки російських сходознавців (“Прийом і частування в киргизів” Н. Малишева, два листи руського мандрівника М.Ф. Алферова та ін.).

Білецька О.В. (м. Одеса)

**Ф.Є. ПЕТРУНЬ (1894–1963) – ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР
ОДЕСЬКОЇ ФІЛІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
АСОЦІАЦІЇ СХОДОЗНАВСТВА**

У 1926 р. було створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства. В Одесі організували її філію, дійсними членами якої були О.О. Сухов, К.П. Добролюбський, О.Л. Вайнштейн, М.С. Слабченко, С.С. Дложевський, М.Ф. Болтенко, О.О. Рябінін-Сколяревський, С.Я. Боровий, М.В. Алексеев, Б.В. Варнеке та багато інших. Вони практикували просвітницькі виступи на сходознавчі теми перед громадськістю не лише Одеси, а й інших міст півдня України від Вінниці до Запоріжжя. Вчені бували в закордонних відрядженнях, друкувалися на сторінках журналу “Східний Світ” (заснований у 1927 р., припинений у 1931 р. і відновлений у 1993 р. Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського) та інших виданнях. У приміщенні канцелярії відбувалися найчисленніші виставки. Тут було підготовлено експозицію книг та журналів зі сходознавства, що як подарунки надходили до бібліографічної комісії одеської філії від іноземних консульств м. Одеси, та багато інших заходів. Обов’язки вченого секретаря від 1927-го до 1933 р. виконував Ф.Є. Петрунь.

Ф.Є. Петрунь народився в 1894 р. у сім’ї писаря в с. Устя Ольгопільського повіту Подільської губернії. Від 1912-го до 1919 р. навчався у Новоросійському (нині Одеському) університеті, а від 1919-го до 1931 р. працював бібліотекарем Центральної наукової бібліотеки Вищої школи м. Одеси (спадкоємицею якої є Наукова бібліотека ОНУ ім. І.І. Мечникова). Одночасно розгорнулася педагогічна діяльність в Інституті народної освіти, у якому він працював від 1921-го до 1925 р., та в Інституті народного господарства (1923–1930). Дослідник був у тісних дружніх стосунках з А.Ю. Кримським. У грудні 1929 р. Ф.Є. Петруня було заарештовано. Він не потрапив на заслання, однак більше не публікував праці з середньовічної тематики.

Перу дослідника належить низка робіт з вивчення картографії (зокрема, “К вопросу об источниках “Большого чертежа””, “Московські переробки західноєвропейських мап”, Качибей на старинних картах”), з дослідження дипломатичних документів (“Ханські ярлики на українські землі”, “Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського лиману”), зі студіювання Поділля (“Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана”).

У 1944 р. на Вченій раді в Байрам-Алі Ф.Є. Петрунь блискуче захистив дисертацію “Шляхи і підступи до Дністра”, яку в евакуації відтворив по пам’яті. Ця двотомна праця з великою кількістю власноручно виготовленими самим Ф.Є. Петрунем картами зберігається в НБ ОНУ. Всі його праці написані на високому джерелознавчому рівні з використанням даних обстежень археологічних пам’яток, архівних документів, карт тощо. Разом з тим дослідник критично опрацював здобутки як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії.

Таким чином, Ф.Є. Петрунь, виконуючи обов’язки вченого секретаря одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, плідно працював на ниві дослідження середньовічної (татарської) України. Поєднання бібліографічної, викладацької та наукової діяльності з польовими дослідженнями дало йому можливість опублікувати близько двадцяти статей. Ці нечисленні праці подають приклад майстерного використання джерел та служать відправним моментом для подальших пошуків.

Борисюк З.П. (м. Київ)

ЛИСТУВАННЯ ІЛЬКА БОРЩАКА З ОМЕЛЯНОМ ПРИЦАКОМ

У бібліотеці ім. Ольжича в архіві французького вченого Ілька Борщака зберігається його листування з Омеляном Прицаком, відповідно 6 і 12, усього 18 листів. Серед них два листи О. Прицака, датовані жовтнем 1938 р. і надіслані “з города Князя Лева”. Поновлене листування охоплює жовтень 1950 – вересень 1955 р.; О. Прицак пише спершу з Геттінгена (8 листів), а з січня 1953 р. – з Гамбурга (2 листи). Його три перші листи написані від руки, решта – друковані на машинці. Листи І. Борщака – це машинописні копії, які він робив зазвичай.

Ініціатором листування був О. Пріцак. 6 жовтня 1938 р. він звернувся до вченого з проханням надіслати бібліографію його праць та рецензію на них, а також рецензій самого Ілька Борщака на дослідження про добу Мазепи. О. Пріцак якраз готував бібліографію до ювілейного збірника “Мазепа”. Судячи з усього, Ілько Борщак відгукнувся одразу, бо вже в другому листі, від 26 жовтня, О. Пріцак дякує за надіслані відомості: “В них найшов я чимало мені невідомих рецензій, головню французьких та литовських. Ті останні дуже мене врадували – бо я ще ні одної литовської праці не мав у своїй бібліографії”. На той час Ілько Борщак був автором низки статей у французьких та українських часописах і кількох монографій, зокрема: “Життя Мазепи” (у співавторстві з Рене Мартелем. Париж, 1931), “Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручик Людовика 15-го. 1702–1759” (Львів, 1932), “Україна в літературі Західної Європи” (Париж, 1935). Його перші публікації з цієї теми датуються 1920 роком.

Минуло дванадцять років. Відновленню спілкування (жовтень 1950-го – вересень 1955 р.) прислужився лист О. Пріцака з Геттінгена до Сенютовича, секретаря журналу “Україна”, в якому він подає теми трьох статей з орієнталістики, очевидно, для подальшої публікації в журналі. Автор просить передати вітання І. Борщаківі, згадуючи про їхнє довоєнне листування. Сенютович передає лист головному редакторові журналу І. Борщаківі, який, не гаючись, 24 жовтня відповідає на лист О. Пріцака від 17 жовтня 1950 р., вітаючи його насамперед з “академічними успіхами”: “Приємно було мені дізнатися, що Ви не залишили наукової праці, що за нею я слідкував ще з довоєнних часів”.

Обидва дуже раді відновленню листовного контакту. Це приклад ділового листування двох учених, які високо цінують те, що кожен з них робить у царині своїх досліджень. Так, І. Борщак радо погоджується на пропозицію написати рецензію на праці Курата про Карла XII турецькою мовою, щоб “витягнути звідти всі українські моменти, що їх досі не знає наша історіографія, бо наші історики не знають турецької мови, а наші туркологи (скільки їх було!) не знали історії. Тому, що Вам не є чужі інтереси з української історії, можна сподіватися добрих овочів з Вашої праці” (16.XI.50). І. Борщак найбільше цінує професіоналізм у науці: “Насамперед

вітаю Вас з блискучою габілітацією. Нарешті маємо серйозного вченого з молодих, а не лише “патріота” (17.VIII.51).

О. Пріцак високо цінує редакторську та наукову роботу І. Борщака в журналі “Україна”. У відповідь на пояснення І. Борщака про характер цього видання він зазначає: “Що торкається “України” і її рівня, то очевидячки крім признання і гратуляції тяжко найти інших оцінок. Із усіх українських теперішніх видань Ваш журнал найкультурніше редагований, із давніших видань (навіть краєвих) небагато може із ним рівнятися. Сердечне Вам спасибі за цю піонерську роботу” (02.XI.50).

Листування містить відомості з перших рук про коло інтересів О. Пріцака, його науковий шлях, наполегливу працю у галузі габілітації, участь у роботі Міжнародного конгресу орієнталістів, роботу редактором у журналі “Ungarische Jahrbücher”, та над організацією Урало-алтайського товариства, написання статей для “Енциклопедії українознавства”, а також його плани щодо подальших досліджень. Особливо цікавим є лист від 7 серпня 1951 р. з докладною розповіддю про перебіг габілітаційного процесу та сам захист. Зокрема, О. Пріцак подає список членів комісії, основні положення своєї роботи, запитання до пошукача та відповіді на них

І. Борщак бачить у ньому цікавого автора журналу “Україна”, тому він так нетерпляче чекає на обіцяні статті, зокрема на матеріал про Кримського.

Ми також можемо виявити коло їхніх спільних знайомих. Серед них професор-орієнталіст Курат, колега І. Борщака по ІНАЛКО Базен, апостольський візитатор українців у Західній Європі Бучко Кир Іван.

Листування подає свідчення солідарності вчених. Так, 21 січня 1952 р. І. Борщак просить дізнатися про наявність в університетській бібліотеці Геттінгена окремих томів Яна Неруди для колеги, “що готує тезу про чеську поезію та Неруду”. З його листування з Марі Шерер знаємо, що цих матеріалів потребувала саме вона. Незважаючи на хворобу та зайнятість, О. Пріцак одразу ж розіслав запити в різні бібліотеки Німеччини (26.02.52).

Що ж до І. Борщака, то його відповіді – це радше реакція на листи О. Пріцака, лише подекуди подибуємо скупі згадки про

роботу над ЕУ, викладання в Національній школі живих східних мов, відкриття НТШ.

Листування двох учених є цінним джерелом для дослідження їхніх зацікавлень, професійного підходу до наукової роботи та їхніх взаємовідносин. Воно дає поштовх для дальшого вивчення контактів обох учених, оскільки в останньому у нашій колекції листі О. Пріцак призначає І. Борщаківі зустріч у Парижі. Чи відбулась вона? Наразі це невідомо.

Валеев Р.М. (г. Казань)

УНИВЕРСИТЕТСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ В КАЗАНИ (XIX–XX вв.)

Казань – столица современного Татарстана – остается одним из исторических городов евразийской ойкумены и уникальным научным и культурным центром цивилизаций Востока и Запада. Казань и Казанский университет – колыбель евразийской науки и образования. В XIX–XX вв. здесь сформировались и развивались университетские научные и образовательные школы и направления, получившие международное признание. Особенно в XIX – начале XX вв. Казань как место встречи и свидания двух миров – западного и восточного (А. Герцен) стал центром российского и мирового востоковедения.

Стержнем сформировавшегося классического востоковедения в России в начале XX в. стали восточное языкознание и исследования памятников традиционной восточной письменности и материальной культуры.

В истории востоковедения в России в XIX–XX вв. прослеживаются ключевые университетские научные школы, имеющие определенное географическое положение – петербургская, московская, казанская школы и др.

Университетское востоковедение в Казани занимает важное место в истории отечественной и мировой ориенталистики XIX–XX вв. Разряд восточной словесности университета в Казани положил начало систематическому и комплексному высшему востоковедному образованию в России. Истоки официального преподавания восточных языков в Казани в первую очередь связаны с Первой Казанской гимназией, состоящей в структуре Московского университета.

В истории преподавания восточных языков в Первой Казанской гимназии и его развитии выделяются следующие значимые периоды – 1769–1836 г.; 40-е гг. XIX в. и 1854–1855 гг., когда Министерством народного просвещения были приняты официальные меры по закрытию восточного отделения Первой Казанской гимназии и разряда восточной словесности Казанского университета.

В 1835–1837 гг. основные курсы восточных языков: арабский, турецко-татарский, персидский и монгольский – были объединены в разряд восточной словесности философского факультета Казанского университета. Основой разряда восточной словесности Казанского университета в 1828–1854 гг. стали арабо-персидская (1828), турецко-татарская (1828), монгольская (1833), китайская (1837), санскритская (1842), армянская (1842) и калмыцкая (1846) кафедры. В 40-х гг. XIX в. планировалось открытие трех новых восточных кафедр – индустанского, тибетского и еврейского языков.

Страны зарубежного мусульманского мира – Османская империя, Персия, Арабский Восток и регионы традиционного распространения ислама Российской империи (Поволжье и Приуралье, Кавказ и Средняя Азия, Крым) стали объектом исследования в трудах и статьях казанских университетских востоковедов – Х.Д. Френа, И. Хальфина, Ф.И. Эрдмана, А.К. Казем-Бека, С.И. Назарьянца, И.Н. Березина, В.Ф. Диттеля, И.Ф. Готвальда и др.

Университетское востоковедение в Казани во второй половине XIX – первых двух десятилетиях XX вв. связано с организацией и преподаванием восточных языков в университете, деятельностью востоковедных обществ – “Восточного общества” (1855 г.), “Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете” (1878–1929 гг.) и новыми востоковедческими учебными заведениями и ассоциациями на этапе становления советского востоковедения в 1917–20-е гг. На этом этапе характерно желание возродить востоковедческую работу. В эти годы исключительную роль в возрождении востоковедения в университете и в целом в казанском гуманитарном центре сыграли И.Ф. Готвальд, М.Г. Махмудов, И.Н. Холмогоров, Х. Фаизханов, Н.И. Ильминский, В.В. Радлов, Ш. Марджани, Н.В. Крушевский, И.А. Бодуэн де Куртенэ, М.П. Веске, Н.Ф. Катанов, Н.И. Андер-

сон, Н.И. Ашмарин, К. Насыри, Н.В. Никольский, Я.Г. Калима, Г.С. Губайдуллин, С.Е. Малов и многие другие. Многонациональный характер казанской университетской ориенталистики – важная особенность научного и культурного центра России.

В 20–30-х гг. XX в. традиции казанского университетского востоковедения продолжались в научной деятельности Г. Ибрагимова, Дж. Валиди, Г. Губайдуллина, Х. Атласова.

В 60–90-х гг. XX в. развернулись исследования по проблемам археологии, языка, фольклора, выявлению археологических памятников и составлению археологической карты Татарстана. Особый интерес имеют многолетние исследования археологами Биляра, Булгар и других центров Волжской Булгарии. Организуются фольклорные экспедиции, издается свод татарского фольклора.

Современный этап казанского востоковедения характеризуется возрождением преподавания восточных языков в учебных заведениях, образованием факультета татарской филологии и истории и образованием Института востоковедения (2000 г.) в Казанском университете, началом деятельности традиционных мусульманских высших учебных заведений, расширением научных и культурных (духовных) контактов со странами зарубежного Востока, переориентацией исследований в изучении истории и современности стран Востока, углублением востоковедной подготовки молодых специалистов и в целом обогащением традиций отечественного классического востоковедения.

Василюк О.Д. (м. Київ)

СПІВПРАЦЯ В ЦАРИНІ ОРІЄНТАЛІСТИКИ ІВАНА ФРАНКА ТА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

У творчих стосунках наприкінці XIX століття вже тоді визнаного поета, публіциста, громадського діяча Івана Франка (1856–1916) і молодого сходознавця Агатангела Кримського (1871–1942) виділяється їхня співпраця у царині орієнталістики. Один з перших прикладів – докладний розгляд Франкової поеми “Абу-Касимові капці”, яка 1895 р. з’явилася друком у Львові. Автор надіслав свій твір до Москви, де тоді навчався Кримський. Рецензію опубліковано у львівському часописі “Зоря” (жовтень

1896). Спочатку акцентується на тому, що в українському творі його автором узято з арабської казки лише сюжет, який викладено в чудовій поетичній формі, поглиблено його драматичну та психологічну колізії, наповнено гумором у порівнянні з фабульним джерелом. Кримський вважав, що український поет на запозиченому сюжеті збудував самостійний твір високої художньої досконалості. Зображуючи окремі епізоди арабського життя, він відтворює їх крізь призму світовідчуття українського поета. Дотримується міри і правди, не показує східне життя-буття й події у фальшивому світлі.

За сюжетом і казки, і поеми багдадець Абу-Касим, що займався дрібною торгівлею, був надзвичайно скупим, навіть до себе. Ходив, приміром, у латаних-перелатаних пантофлях, став посміховиськом цілого міста. Врешті-решт кричуща скнарість привела його до втрати усього набутого майна. Став аскетичним старцем-дєрвішем.

Кримський звернув увагу на низку похибок, наявних у творі. Стосувалися вони передовсім мовних аспектів. Конкретно – на слова з неправильними наголосами, на сусідні слова, де збігаються приголосні, що утруднює вимову тощо. Вказав на арабські лексеми, подані в перекрученому значенні, які зовсім не узгоджуються зі змістом твору.

В одному з наступних видань поеми (Львів, 1902) названі помилки фактично виправлено, а в передмові до неї висловлено подяку за “подрібний розбір” Кримському як такому, що “більше всіх інших українців тямить у східних мовах та письменствах”. Уміщуються й відомості, де й коли поет познайомився із сюжетом “Абу-Касимових капців”, та друкується “Історія пари пантофлів” – переклад з німецької арабської казки. Тобто кожний, прочитавши “се оповідання” й поряд опубліковану поему, сам легко збагне, як завважив і Франко, де й наскільки автор українського твору “відбіг” од арабського сюжету.

Для Франка і Кримського пам’ятними віхами в царині орієнталістики 1895–1896 роки стали ще й тому, що протягом першого з них у журналі “Житє і слово” видрукувано низку витягів з відомої віршованої епопеї “Шах-наме”, а наступного – в серії також Франкової “Літературно-наукової бібліотеки” вона вийшла окремим, доповненим виданням. Хочеться наголосити, що саме Франко у листі

(29 листопада 1890 р.) порадив студенту II курсу Лазаревського інституту східних мов Кримському як “персису... дещо перекласти” з Фірдоусі, а названий його твір “ніколи не устаріє”.

Можна навести ще немало прикладів, що Франко був не лише добре обізнаний з художньою літературою Сходу, а й особисто прагнув її надбання донести до українців їхньою рідною мовою. Так, у книзі “Поєми” (Львів, 1899) було вміщено в його перекладах два уривки: “Істар” – з давньовавилонської “космогонічної епопеї”, складеної приблизно за дві тисячі років до Різдва Христового, – та “Сатні і Табубу” – з єгипетського твору, що з’явився за кілька століть до нового літочислення. Як вважав Франко, вони “належать до найстарших продуктів людського слова і людської творчості”, котрі “дійшли до наших днів”. Український поет здійснив ці переклади з відповідних німецьких та французьких текстів.

За зізнанням Франка у листі (26 квітня 1890 р.) до М. Драгоманова, одними з перших прочитаних ним книг були “історія біблійна і збірник пісень богоговійних”, а в гімназії на нього сильне враження справила Біблія, з неї перекладав. Про його переклади зі Святого Письма писав і Кримський у критико-біографічному нарисі “Доктор Іван Франко. Огляд його двадцятип’ятилітньої письменницької діяльності”.

Можна з належною підставою сказати, що Франко, працюючи над своєю поемою “Мойсей”, мав ґрунтовні знання про Біблію. В “Передмові” наголошував, що тема його твору “основана на біблійнім оповіданні”. Водночас зазначав, що для розкриття одного з епізодів поеми довелося вдатися до грецької міфології, відмітивши: на його погляд, “міф про Оріона, зрештою, не чужий єгипетській та гебрейській традиції”.

Поема на початку XX століття виходила мовою оригіналу (Львів, 1905, 1913; Київ, 1916), у перекладах польською (Львів, 1914) та російською (Відень, 1917). Як і до першого видання окремою книжкою, так і до обох останніх автор написав цікаві передмови.

В листі (жовтень 1900 р.) до Кримського Франко сповіщав, що його “знов понесло в орієнт”. І просив написати вступну статтю до його нової поеми “Коваль Бассім”, створеної за сюжетом арабської казки. Того ж року твір Франка друкувався у львівській га-

зеті “Свобода”. Кримський погодився, але з-під його пера стаття не з’явилася. Чому? Найповнішу відповідь знаходимо в листі (27 березня 1901 р.) до фольклориста Володимира Гнатюка.

Як відомо, Кримський в ті роки перекладав на українську мову турецькі народні пісні, поезії Сааді, Гафіза, Хайяма, Джалаледдіна, Мігрі Хатун, Сенаї та інших східних авторів. Завдяки сприянню Франка перекладені ним твори вміщувалися у львівських часописах “Народ”, “Житє і слово”, “Літературно-науковий вісник”. Інколи українці першими серед європейських читачів знайомилися зі взірцями лірики поетів мусульманського світу.

Навіть з наведених тут фактів легко переконатися, що Іван Франко й Агатангел Кримський наприкінці XIX століття заклали надійні основи нашої вітчизняної орієнталістики.

Глушко А.О. (м. Луганськ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ БРИТАНСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: “КОНЦЕПЦІЯ ОБЕРЕЖНОГО ПРОГРЕСУ”

Ф. ЛУГАРДА І ПЛАН А. МІЛЬНЕРА

Під впливом Заходу прокидається самосвідомість кольорових рас.
Ф.Ф. Лугард (1, 328)

Я стверджую, що ми – краща нація світу, і чим більшу частину світу ми заселимо, тим корисніше буде для людства.

С.Дж. Родс (1, 296)

Однією з актуальних проблем світової історії була й залишається практика взаємовідносин між імперією та підкореними територіями, провінціями. Необхідно з’ясувати, за допомогою яких важелів впливу ідеологи та практики колоніальної експансії (економічної, дипломатичної, психоінформаційної тощо) формують певні настрої та уподобання як у власному суспільстві, так і у світовому співтоваристві загалом, виправдовуючи у такий спосіб доцільність, буденність тих чи інших заходів. У поданій доповіді ми намагаємось проаналізувати імперський доробок Великої Британії – колись наймогутнішої імперії на землі.

Для прикладу ми взяли двох видатних “будівників імперії” – Фредеріка Лугарда (1858–1945) та Альфреда Мільнера (1854–1925), частина життєвого шляху яких була пов’язана з Тропічною та Південною Африкою. Основна складова їхньої діяльності

полягала саме в обґрунтуванні прав “англосаксонської раси” на території Чорного континенту. І задля цього вони, долучившись до багатоголосого колективу “бардів імперіалізму”, виробили власні стратегії досягнення мети. Ретельне дослідження спадщини цих діячів, ідеї котрих ще й сьогодні залишаються перепорою на шляху становлення молодих африканських країн, формування *африканської особистості*, пошуку національної та культурної ідентичності місцевих мешканців, і є нашою метою. Вони сприяли “*бунту архетипів*” у широких колах африканського суспільства, що й досі породжує такі явища, як афроцентризм, етнонаціоналізм, “культурний імперіалізм”, ксенофобію тощо (див. напр.: 2–5).

Починаючи розробку алгоритмів експансії англійців в усі царини суспільного життя африканців, і Лугард, і Мільнер виходили з двох принципових позицій:

1. Буцімто природно обумовлена відсталість, недорозвиненість, суперечливість душі африканця. Звідси – неспроможність жити за цивілізованими нормами, заперечення будь-яких культурних досягнень “чорних”, підозра, ба навіть ненависть до освічених, за європейськими мірками, африканців.

2. Знову ж таки природна зверхність, розвиненість “білої людини”. Це, в свою чергу, за висловом Ф. Лугарда, спонукало європейців, найперше – британців, до прийняття “подвійного мандата”. З одного боку, перед власним народом, адже потрібно було поліпшити умови його життя за рахунок заокеанських територій (*oversea territories*). З іншого боку, захистити населення цих територій від свавілля, насильства, дати потрібні знання й навички для розвитку власних виробництв. Це – перший мандат. Другий мандат – цивілізаційний, обов’язок привнести норми цивілізованого існування в повсякденне життя африканців.

І тут якраз стає в нагоді план Мільнера, тоді – верховного комісара Південної Африки і одного з найвпливовіших британських колоніальних посадовців. Він полягав у тому, щоб сформувати всю вертикаль влади на підкорених територіях виключно з представників імперії, себто всі відповідальні посади мали посісти європейці, а менш впливові, другорядні можна було “щиросердно віддати” місцевим провідникам. Але найсуттєвішою рисою цього задуму, який згодом активно впроваджуватиметься на всіх африканських землях, було те, що чи не усі засоби масової інформації,

тобто такі, що формують думку більшості членів суспільства, мають обов'язково контролюватися і підпорядковуватися місцевим “білим” урядовцям. Більше того, всі журналісти, що висвітлювали перебіг подій на субконтиненті, були також європейцями, вони ж бо мали відповідну освіту.

Зазначимо, що саме відсутність (точніше – неможливість) впливу на дії влади довгий час перешкоджала вихідцям з Чорного континенту отримати якісну університетську освіту в кращих навчальних закладах Європи (див. напр.: 6–7). Ті ж з них, хто зміг дістатися класичних європейських *alma mater*, присвячували себе переважно релігійній або літературно-мистецькій діяльності, як-от Тійо Сога. Він, будучи сучасником Лугарда та Мільнера, певною мірою вплинув на самосвідомість африканців, залишивши заповіт нащадкам (бл. 1870 р.). У ньому він, глибоко моральна та релігійна людина, у 62 заповідях сформулював морально-етичні засади африканської особистості – скромної, слухняної, ввічливої, жадібною до знань, проте – гордою за свій народ, Вітчизну, історію (8, 451–452; 9).

Втім, культурно-просвітницька діяльність поодиноких африканських інтелігентів тоді, на межі XIX–XX століть, не могла конкурувати з розлогою ідеологічною програмою, що її започаткував Фредерік Лугард. І ось чому.

Багато про що говорить вже сама назва – “*концепція обережного прогресу*”. Ф. Лугард наголошував на тому, що “африканець займає в сім'ї народів місце пізньої дитини” (10, 81). Звідси й виховання цієї “дитини” мало бути поступовим, поміркованим, виваженим, а головне – свідомим та цілеспрямованим. Він проголошував, що потрібно поважати звичаї та традиції туземців, забезпечити рівний доступ до знань та надбань світової культури, але головним лейтмотивом стратегії вважав поступову еволюцію “чорного” суспільства. При цьому Лугард виходив з того, що африканці добровільно підкоряться, слухатимуться колонізаторів. Посилався на Мередіта Таусенда, британського журналіста, котрий писав, що негроїдна раса ніколи не створювала власної цивілізації, літератури, кам'яних міст, кораблів, ніяким чином не вплинула на розвиток інших народів (1, 315). Той же Альфред Мільнер, виступаючи на засіданні палати лордів, зазначав: “Поки ми краще можемо зрозуміти та примирити африканців, ніж вони самі” (1, 318).

В той же час Лугард поділяв туземців на три категорії: примітивні племена, розвинуті суспільства та європеїзовані африканці. Його ставлення до цих трьох груп вкрай різнилося. Якщо перших він вважав вже втраченими для “цивілізації”, а останніх – маргіналізованою меритократичною елітою, неспроможною в чомусь зарадити власному племені, мудро керувати ним, то розвинуті суспільства були, на його думку, найбільш прогресивними та перспективними. Їм слід було приділити найбільшу увагу, надати максимальну допомогу задля виховання самостійних та мудрих особистостей. Тут, звісно, була значна доля лицемірства. Бо жодна імперія не погодиться мати у себе в тилу досвідченого та поміркованого конкурента, яким могла бути інтелігенція. Чи не тому вона зазнавала в історії найбільших утисків з боку імперських кіл, винищувалася, маргіналізувалася тощо?

Недарма ж він обережно писав, що характер відносин африканських народів зі світом білих людей буде залежити від того, *яких форм* набудуть їхні надії на зміни (1, 328). А теоретик Ернест Гелнер зазначав, що африканський антиентропійний, “пізній” націоналізм має свої витоки саме з тієї специфічної охоронної системи управління, що її впровадили британці (11, 121–124). Отож ззовні прогресивна ідеологія лугардизму насправді мала глибоку консервативну антиафриканську основу. Підрив традиційного суспільного устрою туземців, дозоване спілкування “учнів” з “учителями”, простіше – сегрегація, формування специфічних *постімперських психоемоційних фантомних комплексів*, маргінальна африканська особистість – такі підсумки діяльності лугардистів.

Таким чином, дві “перлини теорії колоніалізму” на практиці стали ще одним етапом загарбання, підкорення туземних суспільств. Перша стала своєрідним ідеократичним дороговказом тисячам британських колоністів, друга була конкретним заходом, що позбавив автохтонне населення володарювання на власних землях. Вони обидва нанесли удар по найвразливішому місцю в суспільстві – культурі – “скарбниці поколінь”. Але ж остаточно програє той, хто втрачає надію на успіх. Африка не знітилася, і задуми Лугарда – Мільнера залишилися майже нездійсненими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Е.А. Глущенко. Строители империй. Портреты колониальных деятелей. – М., 2000.
2. Н. И. Высоцкая. Африка в поисках идентичности // Восток. – 2005. – №3. – С. 50–60.
3. Н.И. Высоцкая. Эволюция национализма в Тропической Африке. XX век. – М., 2003.
4. Культуры Африки в мировом цивилизационном процессе. – М., 1996.
5. А.С. Балезин. Цивилизаторы в стране дикарей? – М., 1996.
6. И.М. Шкляж. Йоханнес ван дер Кемп. – М., 1986.
7. И. Ганзелка, М. Зикмунд. Африка грез и действительности. – Ленинград, 1958.
8. История Африки в документах, 1870–2000: в 3 т./под ред. А. Б. Давидсона. – М., 2005. – Т. 1: 1870–1918. – 2005.
9. Tiyo Soga. The Inheritance of my Children // Chalmers J. A. Tiyo Soga: A Page of South African Mission Work. – Glasgow, 1878.
10. Н.А. Ерофеев. Английский колониализм и стереотип африканца в конце XIX века // Вопросы истории. – 1971. – №12. – С. 69–83.
11. Е. Гелнер. Нації та націоналізм. – К., 2003.

Данилюк Н.О. (м. Луцьк)

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ – МОВОЗНАВЕЦЬ

А.Ю. Кримський посідає одне з найвизначніших місць у галузі орієнталістики та слов'янської філології кінця XIX – першої пол. XX ст. Більшість праць видатного сходознавця (арабіста, іраніста, тюрколога, семітолога) до наших днів лишаються неперевершеними за глибиною знання мов, культур, історії різних народів. Відомо, що вчений опанував понад 100 мов, викладав у Лазаревському інституті східних мов у Москві курси історії семітських мов, російсько-арабського перекладу, перської мови і літератури, турецької мови тощо. Він видав ряд фундаментальних монографій-посібників: “Лекции по истории семитских языков” (1902–1903 pp.), “История Персии та її письменства” (1923 p.), “Тюрки, їх мови та літератури” (1930 p.) і багато інших.

Агатангел Юхимович плідно працював над проблемами української граматики, лексикології, лексикографії, діалектології, правопису. Він опублікував глибоку наукову працю “Украинская грамматика” у двох томах (1907–1908 рр.). Кримський вивчав також історію української літературної мови. З-під його пера вийшло чимало робіт, таких як “Филология и погодинская гипотеза” (1898–1899 рр.), “Древнекиевский говор” (1906 р.), “Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася” (1922 р.) та ін. Учений виступив проти хибних тверджень російських дослідників М. Погодіна та О. Соболевського про те, що нібито в Києві до XIV–XV ст. жили предки великоросів, а українці прийшли сюди з-за Карпат аж в XIII ст. після розорення цих земель татарами і втечі корінного населення на північ. Витоки української мови дослідник пов’язував зі східнослов’янською мовною єдністю, підтримуючи думку О. Шахматова про поступовий розпад східнослов’янської мови, який почався з VII–VIII ст. На основі детального аналізу достовірних джерел А. Кримський зробив такі два важливі для сучасної науки висновки: 1) “...старокиївський говір є прямий предок... нинішньої малоруської (за сучасною термінологією – української. – *Н.Д.*) мови північної і середньої Київщини і Чернігівщини з прилежними частинами Полісся”; 2) “мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку – це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця”. Слушними є міркування вченого про назви Русь, Україна, їхнє виникнення, поширення і зміст. Його праця “Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської староукраїнщини XI–XVII вв.” (1924 р.), написана у співавторстві з О.О. Шахматовим, по суті, була першим у XX ст. посібником для вузів з історії української мови.

Появу сучасної української літературної мови вчений пов’язував із періодом XVIII–XIX ст., діяльністю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка та інших талантів.

А. Кримський слушно вважав, що українські письменники та науковці повинні широко послуговуватися надбаннями народнорозмовної мови та діалектів. Тому наукові роботи Агатангела Юхимовича написані просто, цікаво, з багатьма позатекстовими відступами, насичені народними прислів’ями, приказками тощо.

Актуальними для нас є також статті вченого про вироблення українського правопису, зокрема “Про научність фонетичної правописі” (1896 р.), “Чи справді важко вивчити правопис з і?” (1908 р.; видана як додаток до брошури Б. Грінченка “Три питання українського правопису”), “Нарис історії українського правопису до 1927 року” (1929 р.) та ін.

Гідна пошани лексикографічна діяльність мовознавця. “Відповідальне редагування двомовних словників, рецензування лексикографічних праць, збирання лексичного матеріалу, участь у виданні енциклопедичних словників (Брокгауза і Єфрона, “Гранат”), невтомна організаторська діяльність у справі видання українських словників... численні поради окремим особам, редакціям та іншим установам з приводу загальних і конкретних питань, пов’язаних з розвитком словникарства на Україні”, – такою, за словами відомого сучасного лексикографа С.І. Головащука, була діяльність ювіляра (Головащук С.І. А.Ю. Кримський як лексикограф // А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К., 1974. – С. 60).

Працюючи над укладанням і редагуванням “Російсько-українського словника” в 4 томах у 1924–1933 роках, комісія, серед співробітників якої були академік С.О. Єфремов, В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова (дружина Б. Грінченка) та ін., протягом 5 років прибирала понад 700 тисяч карток, опрацювавши усю варту уваги художню літературу, публіцистику, наукові праці, періодичні видання за останні 55 років. У 1934 році видання словника було призупинено на 4-му томі (див. нашу статтю “А.Ю. Кримський і “Російсько-український словник” 1924–1933 рр. // Мовознавство. – 1991. – №2. – С. 70–75). Про тогочасну ситуацію в Науково-дослідному інституті мовознавства дають уявлення матеріали: Хвиля А. “Про більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури” (Мовознавство, 1934. – №1. – С. 7–13), “Резолюція комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології” (Там само. – С. 17–21). Більшість укладачів було заарештовано як учасників контрреволюційної організації СВУ і страчено.

Роботу над словником Агатангелові Юхимовичу пригадають у 1941 році. У довідці до слідчої справи Кримського №14 8001, поряд з іншими звинуваченнями, говорилося, що у 1923 році він

з рядом інших українських націоналістів (Єфремов, Дем'янчук та ін.) видав явно націоналістичний російсько-український словник, вилучений згодом з обігу і засуджений громадськістю. Підкреслимо: “націоналістичний гріх” лексикографів полягав у тому, що вони намагалися подати об’єктивно існуючі в українській мові відповідники до російських слів, залучили широкий ілюстративний матеріал. Виявляється, “зміст всіх цих контрреволюційних, націоналістичних спроб полягав у тому, щоб загальмувати розвиток соціалістичного будівництва СРСР, підірвати кровний братерський зв’язок радянських народів...”

Насамкінець зазначимо, що академіка Агатангела Кримського, котрий, за його словами, “ні кровиночки української не мав”, дуже просто можна було звинуватити у радянський час в українському націоналізмі. У багатьох листах ще в молодому віці він необережно писав про своє особливо прихильне ставлення до всього українського. В анкетах у графі “національність” він завжди зазначав: “українець”.

Отож нам треба по-новому оцінити титанічну працю А.Ю. Кримського на ниві українського мовознавства, славістики, сходознавства, його високий рівень національної свідомості, національного духу сьогодні, у 135-ті роковини від дня народження академіка.

Калинина Т.М. (з. Москва)

ЗНАТЬ СЛАВЯН ПО ДАННЫМ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Арабо-персидские средневековые писатели, пересказывавшие данные “Анонимной записки”, называли правителя славян “главой глав” (*ра’ус ар-ру’аса* – Ибн Русте, *ра’ус-е бехтер* – Гардизи, *падшах* – “Худуд ал-’алам”, *ра’ус ал-акбар* – Марвази). Ибн Русте, Гардизи, Марвази применяли по отношению к нему еще и звание *малик*, т.е. “царь” (*Kitab al-A’lak an-nafisa* VII auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar Ibn Rosteh / M.J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1892. С. 145; *Бартольд В.В.* <Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”> // *Бартольд В.В.* Сочинения. М., 1973. Т. VIII. С. 39, 59; *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India* / Arabic text (с. A.D. 1120) with an English Translation and Commentary by V. Minorsky. London, 1942. P. 22, 31; *Hudud al-*

'Alam. "The Regions of the World"/ Translated and explained by V.F. Minorsky. L., 1970. P. 158). Ученые не пришли к единому мнению о том, какие славяне, восточные или западные, подразумевались в "Анонимной записке".

Термин "малик" по отношению к верховным главам разных племен славян применяли ал-Мас'уди и Ибрахим ибн Йа'куб, часть сочинения которого сохранилась в составе труда ал-Бакри (*Maçoudi. Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Paris, 1863. Vol. III. P. 64–65; Kitab al-Masalik wa-l-Mamalik d'Abu 'Ubaid al-Bakri / Edition critique avec introduction et indices A.P. Van Leeuwen et A. Ferre. Tunis, 1992. Vol. I. P. 330–331, 333–334*).

Ибн Хордадбех и ал-Бируни писали, что *малик* славян назывался *кназ* (*Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kasim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh.../ de Goeje M.J. Lugduni Batavorum, 1889. P. 17; Ал-Бируни. Асар ал-бакийя. Лейпциг, 1878. С. 112*). Следует отметить, что в тексте Ибн Хордадбега термин искажен (*к.нан, к.бан*), но еще издателем М. Де Гье была предложена конъектура (*к.наз*), впоследствии общепризнанная; в тексте ал-Бируни написание верное, но частично без диакритических знаков. Таким образом, эти ученые указали славянский титул владыки этого народа, без указания на племя. В целом, в глазах арабов все примененные термины были равнозначны и относились к верховному правителю славян.

Еще один термин по отношению к главе славян употребил ученый IX в. ал-Йа'куби. Он упомянул о просьбе кавказских горцев *санарийя* (цанаров), обращенной к государям Византии, Хазарии и славян, предоставить помощь против арабов (*Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'qubi, Historiae / M.Th. Houtsma. Leiden, 1883. T. II. P. 598–599*). Высказывались разные предположения о том, какие именно славяне могли прийти на помощь населению Кавказа; многие исследователи полагали, что речь идет о киевском или другом восточнославянском объединении. Интересно то, что арабский автор применил слово *сахиб* (в данном случае – хозяин, владелец, собственник, властитель) ко всем трем владикам крупных государств.

Таким образом, арабские ученые приравнивали титулы славянских глав званиям государей таких крупных государств, как

Византия и Хазария. В то же время было известно и славянское наименование правителей, что свидетельствует о хорошей информированности о предводителях далекого народа в арабском мире.

Ибн Русте, Гардизи и Марвази указывали, что у славянского государя существовал заместитель (*халифа*) – *суб.н.дж* (варианты: *суб.дж*, *сут.дж*, Гардизи – *свих*, Марвази – *шар.х*) (Kitab al-A'lak an-nafisa... Ibn Rosteh. P. 144; Бартольд В.В. <Извлечение>. С. 39, 59; Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi. P. 22, 34). Гардизи и Марвази приводят искаженные названия. Значение же термина, встречающегося у Ибн Русте, исследователи производят от славянских слов *жупан*, *жупанич*. Есть предположение об аварских корнях этого термина. Была предложена и конъектура *судадж* – “судец”, т.е. судья (чешск. *soudce*, хорватское *sudac*).

Как считают некоторые историки, принцип двойного владения, известный также у хазар и мадьяр, мог быть перенят славянами у аваров, народа, живущего на протяжении ряда веков вместе со славянами.

Уникальную информацию о славянском племени лютичей (*убаба*, по Д.Е. Мишину: конъектурная форма – *ул.таба*, *veletabi*, название лютичей в немецких хрониках) передал Ибрахим ибн Йа'куб. Он писал, что этот народ не имеет царя (*малика*), а управляется старейшинами (*ашйах* – мн.ч. от *шайх* – старик, старец; вождь, глава племени; староста). (Kitab al-Masalik wa-l-Mamalik d'Abu 'Ubaid al-Bakri. P. 334). Речь, по-видимому, идет об очень давнем, догосударственном периоде жизни племени.

Таким образом, арабо-персидские авторы сохранили уникальную информацию о знати разных видов славян раннесредневекового периода.

Кочубей Ю.М. (м. Київ)

РАДЯНСЬКИЙ СХІД

ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ ВУНАС

Однією з найважливіших віх в історії української орієнталістики слід вважати створення у січні 1926 р. Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). Від самого початку діяльності цієї наукової і громадської організації вона розглядалася

як важливий центр сходознавчої роботи, що мав охоплювати весь той обшир, який входив у тодішнє розуміння терміна “Схід”, тобто Близький і Середній Схід, Далекий Схід, Індостан, Африку (в основному Північну), все, що за Уралом, а також народи східного походження на території України. Таким чином, у поле її діяльності мали потрапити народи, що населяли радянські республіки й автономії Середньої Азії, Кавказу, Поволжя, Уралу й Сибіру. Одним із завдань учених-сходознавців була “допомога соціалістичному будівництву східних країн Радянського Союзу”, для реалізації якої складалися амбітні плани, але всякого роду реорганізації мало сприяли їхньому виконанню. Вже пізніше “Радянський Схід” поступово зник з поля зору фахівців-сходознавців і став предметом дослідження спеціалістів з дисципліни “Народи Радянського Союзу”. Таким чином, були штучно розірвані історія, культура, мови і літератури споріднених народів, що належали до однієї цивілізації, але були розділені державними кордонами. Так зване національне “розмежування” в Середній Азії у 20-ті роки створило складні проблеми, які намагалися якось подолати радянські вчені. Наприклад, мабуть, і досі вирішуються питання про те, якому народові належить спадщина Авіценни, аль-Фарабі, Нізамі та ін.

Треба відразу сказати, що основні зусилля ВУНАС були спрямовані на вивчення зарубіжного Сходу, бо саме тут в, Азії, у колоніальних і залежних країнах, був, за лєнінським вченням, “резерв” світової революції, а незалежні держави могли стати важливими партнерами в економічному співробітництві.

Але реальність була така (відсутність фахівців, нестача коштів, ідеологічні перепони), що контактів із зарубіжним Сходом майже не було, хіба що пізніше розгорнулися певні зв’язки з кемалістською Туреччиною. Погром українського сходознавства на початку 30-х рр. не дозволив підійти нашим тодішнім сходознавцям до системного вивчення “капіталістичного” Сходу.

За таких умов певна конкретна діяльність могла проводитися тільки на території СРСР. Дослідницька робота, головним чином, проводилася на Кавказі: організовувалися польові дослідження серед місцевого населення, співробітничали економісти і статистики, багато працювали мистецтвознавці. За допомогою відряджень можна було працювати в бібліотеках і зібраннях рукописів

та мініатюр у Тбілісі, Баку і Єревані. Велике значення мало те, що ще з початку 20-х років на Кавказі пустили корені два визначні вчені, мистецтвознавці-орієнталісти: проф. В.М. Зуммер став професором Азербайджанського (Бакинського) університету, а проф. Д. Гордєєв з Харкова зайняв помітне місце у грузинській науці. Вони ділили свій час між Україною і Кавказом і, цілком природно, сприяли розвитку контактів своїх українських учнів з науковцями Кавказу.

У друкованому органі ВУНАС – журналі “Східний світ” – регулярно з’являлися статті як цілком наукового, так і популяризаторського плану. Як правило, це були результати поїздок, екскурсій членів Асоціації у “східні краї”. Позитивною рисою “Східного світу” тих років було те, що в ньому друкувалося багато рецензій на різного роду видання, що виходили не тільки у сходознавчих центрах Союзу, а й у східних національних республіках. Публікувалися також і переклади деяких творів художньої літератури – прози і поезії.

Важливою формою реалізації наукових проєктів у ті часи, крім публікацій, були також читання наукових доповідей на відповідні теми. Серед таких тем, як видно зі звітних документів, досить багато було присвячених саме Радянському Сходу. Певна кількість з них мала “краєзнавчий” характер, а багато були справді дослідницькими, вони стосувалися передовсім питань економічного розвитку регіонів Сибіру, Грузії, Абхазії, Вірменії, Казахстану і Туркестану (тобто сучасних центральноазійських країн), а також їхньої історії, побуту, культури та ін. Ціла низка з них друкувалися потім у “Східному світі”.

Знайомство з республіками Радянського Сходу, в тому числі й через стажування студентів технікуму східних мов (Харків), значно посилило орієнтальний “струмінь” в українській літературі того часу, з’явилося цілий ряд творів, присвячених життю людей на Радянському Сході, деякі поети стали серйозними перекладачами зі східних мов (В. Мисик, М. Терещенко), збагатилася східним колоритом палітра художніх засобів українських авторів.

Нормальний розвиток взаємопізнання народів Радянського Сходу й України було перервано, на його місце прийшли помпезні “декади”, заофіціалізовані обміни делегаціями, соцз-

магання підприємств, колгоспів і т.п. Сьогодні, але з інших причин, наші наукові контакти з державами Центральної Азії, Кавказу, цілим рядом автономій РФ перебувають на дуже низькому рівні, і перед українськими сходознавцями стоїть завдання: продовжуючи традиції ВУНАС, взятися за вивчення і популяризацію духовних надбань народів колишнього СРСР і сприяти налагодженню взаємно корисного співробітництва з ними у всіх галузях.

Огнева О.Д. (м. Луцьк)

ДЖЕРЕЛА ЖИТТЯ БУДДИ ШАК'ЯМУНІ В ТИБЕТСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ XVII ст.

До найбільш відомих буддійських канонічних творів, що мають відношення до життєпису Будди Шак'ямуні, належать тексти “Лалітавістари” (III ст.), “Магапарінірванасутри”, “Буддачаріти” Ашвагхоши (I–II), “Джаток”, “Магавасту” тощо. Деякі з них – “Велика історія”, або ж “Магавасту”, – доводять розповідь про Будду до його просвітлення і навернення до вчення інших. “Діяння Будди”, чи “Буддачаріта”, відтворюють життєвий шлях до нірвани і того, що відбувалося після неї. “Велика нірвана” – “Магапарінірвана” – взагалі присвячена тільки одному епізоду життя – переходу Вчителя до стану нірвани. “Лалітавістара”, чи “Дрібниці життя Будди”, чи “Життя у грі”, розповідає про дванадцять найважливіших епізодів життя Великого вчителя.

Вважається, що кожній країні з буддійським віросповіданням властиві численні твори, які присвячені життю Будди Шак'ямуні. Щодо Тибету, то тибетська буддійська традиція також не є винятком, але при цьому важливо зважити на те, що до цього сюжету звертались авторитетні історики, такі як Будон Рінчендуб (1290–1364) та Таранатха Кунга-н'інбо (1575–1634).

Будон Рінчендуб, історіограф та кодифікатор Канону, або Трипітаки (тиб. *snod-de gsum* – “три корзини”) – “Три кошики”, відомої в тибетській модифікації як Кангюр та Тангюр, є автором “Історії буддизму”, до складу якої входить “Життя Будди”. Це короткий виклад “Лалітавістари” (йдеться про одинадцять діянь Вчителя) та “Віная-кшудраки”, з якої запозичена історія про досягнення Буддою магапарінірвани. Таким чином, Будон використав тільки два джерела – “Лалітавістару” та “Віная-кшудраку”,

що належать у класифікації Канону до розділів Сутра (перший текст) та Виная (другий текст), тобто двох Пітак, а в тибетській традиції обидва тексти належать до Кангюра. Проте його “Життя Будди” включено як до загальної історії буддійського віровчення, так і до історії буддизму у Тибеті.

На початку XVII ст. зацікавленість у створенні життєпису Будди Шак’ямуні, виявляє Таранатха Кунга-н’інбо, не тільки знаменитий історик, а й останній значний представник школи джонанг, репресованої разом зі школою н’інгма та релігією бон у другій половині XVII століття правлячою школою гелук. 1613 року Таранатха, продовжуючи справу, розпочату Будомом, створює житіє Будди, відоме під назвою “Радіння з нагоди осмисленого прозріння та схід над світом сонця віри напучувань, або Короткий виклад діянь Переможного владики-відлюдника”.

В Росії ця пам’ятка стає відомою 1927 року після повідомлення Б.Я. Владимирцова на річній сесії АН СРСР. У західно-європейській тибетології 1949 року про цей твір вперше згадує Д. Туччі, видатний тибетолог та буддолог, при вибірковому описі зібрання творів тибетського історика. Сам Таранатха називає свій твір намтхаром Татхагати, чи “житієм Татхагати” (de-bzhin-shegs-pa’i nam-thar).

У колофоні Таранатха повідомляє, що намтхар Татхагати виник на підставі творів, які входять до Трипітаки. На відміну від Будона, який згадав тільки два твори (“Лалітавістара” та “Виная кшудрака”), Таранатха, окрім них, посилається ще на кілька текстів. Окрім “Виная кшудрака”, він згадує “Вінаявігангу”, “Вінаявасту” та “Лунгшупа”, що разом складають “Чотири Агами”. Йдеться також про “Адбгутадгармапар’яю”, “Смритьюупостхану”, “Дзанлундо”, “Кармашатаку”, тексти “Ратнакути”, “Гух’яратнакету”, “Магапарінірванасутру”. Ймовірно, в деяких оповідях Намтхару присутні приховане цитування і переказ якихось-то інших текстів, але для їхнього ототожнення необхідно спочатку з’ясувати коло джерел і провести відповідне текстологічне співставлення. Паралельно Таранатха співвідносить використані джерела з традицією магаяни та гінаяни, вказуючи на твори, що належать як одній, так й іншій традиціям чи обом відразу. Заодно він встановлює, умовно кажучи, залежність деяких сюжетів від писемної чи усної традиції.

Рибалкін В.С. (м. Київ)

HABENT SUA FATA LIBELLI

Колишній директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України (1991–1998), іноземний член НАНУ (1990–2006), проф. Гарвардського університету О.Й. Пріцак (1919–2006) ще в середині 1990-х років прийняв рішення подарувати після своєї смерті власну наукову бібліотеку, яка нині зберігається в його будинку в місті Велзлі, штат Массачусетс, США, Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського НАН України. За існуючими в США законами, окрім дарчого заповіту, оформленого О. Пріцаком раніше, необхідно було додати повний перелік книг, які передаються як безкоштовний дарунок. Оскільки подібного переліку, списку чи якого-небудь каталогу ніколи не існувало, виникла потреба скласти повний опис складу приватної бібліотеки О. Пріцака. З метою виконання цієї роботи Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ) виділив дві стипендії, кожна тривалістю в три місяці.

З 12 квітня по 9 липня 2004 р. за програмою цих стипендій у США з відрядженням перебували співробітники Інституту сходознавства НАНУ В.С. Рибалкін (загальне керівництво) та С.І. Данилов.

Наукова бібліотека О.Й. Пріцака містить книги багатьма східними, західноєвропейськими та слов'янськими мовами, загальну кількість яких важко навіть перерахувати. Досить зауважити, що це праці арабською графікою (староосманські, арабські, перські, уйгурські тощо), ієрогліфікою (китайська, японська, манчжурська, корейська та ін.), єврейським письмом (гебрайська, іврит, ідиш, арамейська), монгольським письмом, латинкою (фактично всі західноєвропейські мови та ін.), кирилицею (російська, українська, болгарська, нові тюркські мови та ін.).

Головною проблемою такого різнографічного різноманіття мов було вироблення уніфікованого підходу до опису книг, який, з одного боку, узгоджувався би з головними принципами, які нині застосовуються в найбільших наукових бібліотеках світу, з іншого – не створював би додаткових складнощів з набором. Тому було прийнято рішення за основу списку взяти систему каталогізації, прийняту в науковій бібліотеці Гарвардського університету. Адаптація цієї системи до умов України, головним чином, проводилася

за рахунок вживання кирилиці для книг кириличним письмом (у Гарварді їх завжди наводять у латинографічній транслітерації). Крім того, книги арабською, єврейською та іншими графіками (включаючи ієрографічні) у Гарварді подаються паралельно графікою оригіналу та в латинографічній транслітерації, а застосована нами система зберігала лише транслітераційну частину, опускаючи оригінально графічну. Таким чином, у каталозі застосовано лише дві абетки – кириличну та латинку, однак обидві зі значним різноманіттям загальноновживаної додаткової діакритики, прийнятої для кожної індивідуальної мови. Отже, наприклад, староосманські арабографічні книги та сучасні латинографічні турецькі книги в каталозі фігурують в уніфікованому латинографічному вигляді. Зрозуміло, що приблизно до 1928 року в оригіналі книгу було надруковано арабською графікою, а після 1928 року – модифікованою латинкою. На “межі” такого переходу, як правило, у примітці зазначалося, що книга писана арабською графікою.

Пошук у списку, скажімо, книги арабською мовою вимагає від користувача знання найпростіших засад, які застосовуються при передачі арабської графіки латинографічною транслітерацією (довготи та додаткову діакритику при цьому можна ігнорувати). Цей принцип послідовно витримано й для решти східних мов.

Природно, що традиційний підхід до опису бібліотеки вимагав би значного часу (за оцінкою акад. Я. Ісаєвича, щонайменше одного року), тому нами було запропоновано скористатися через мережу Інтернет існуючими електронними каталогами найбільших світових бібліотек. У них книги вже описано за уніфікованою фаховою системою, майже без помилок і з застосуванням відпрацьованих транслітераційних підходів для джерел, виданих нелатинським письмом. У тому разі, коли книги у “зовнішніх” фондах відрізнялися від наявного в бібліотеці О. Пріцака оригіналу, відповідні зміни (місце, рік видання, кількість сторінок тощо) до скопійованого з Інтернету гасла вносилися вручну.

Бібліотека складається з двох нерівних частин – меншої, яка розташована в робочому кабінеті О. Пріцака, та більшої, розміщеної в бейсменті (підвальному поверху будинку). Книги зберігаються на приблизно однакової величини металевих стелажах, яких у кабінеті нараховується 14 (плюс декілька дерев’яних “нестандартних” проміжних, менших за величиною), а в підвалі –

60. Кожен стелаж має шість секцій, проте часто заповненими виявилися і верхівки стелажів, а на деяких полицях книги розташовано в два ряди. Таким чином, можна говорити про те, що всього стелажів приблизно сім з половиною десятків. Кожен із них вміщує 200 книг – так само приблизно. Нечітким є і визначення “книги”, а подеколи навіть одиниці зберігання. Йдеться про те, що в бібліотеці виявилось декілька десятків рукописів, машинописів, а також сотні окремих відбитків та конволютів. В окремих конволютах в одній палітурці переплетено до десятка різних книг, окремих відбитків, статей та рецензій із журналів. Така бібліотечна позиція в описі отримувала один порядковий номер. Як одна одиниця реєструвалися і багатотомні видання, як-от “Енциклопедія Британніка” або журнали, нумерація яких ішла підряд без лакун. Відтак кількість книг у бібліотеці не збігається з кількістю позицій у підготовленому нами списку. Можна говорити, що за обсягом бібліотека загалом сягає приблизно 20 тис. одиниць зберігання, які відбито у 15 120 позиціях опису.

Стелажи в кабінеті та в бейсменті ми пронумерували етикетками. Горішні стелажи ми назвали шафами, підвальні – стелажми, аби одразу можна було зорієнтуватися, де зберігається книга: в кабінеті чи в підвалі. Шафи мають нумерацію з першої по 14-ту (проміжні “нестандартні” – з додатковими індексами “а”), стелажи – з першого по 60-й включно. Кожен стелаж містить книги певної тематичної підбірки – історія, археологія, словники, першоджерела, мовознавство тощо. Проте чіткість тематики в бібліотеці витримано не завжди послідовно: з одного боку, тематика (і навіть окремі книги) нагорі і внизу трапляються однакові, а нижні полиці окремих стелажів подеколи заповнені книгами випадкової тематики, за принципом порожнього місця, яке знайшлося на тому чи іншому стелажі.

Головний результат нашої роботи – підготовка *п о в н о г о* переліку *усіх* наявних у бібліотеці книг, який у роздрукованому вигляді займає 586 сторінок 12-м фонтом “Таймс нью роман” з одним інтервалом, або 47 авторських аркушів тексту (1 879 770 знаків, 30 107 рядків).

Хочу особливо підкреслити, що успішне (на думку УНІГУ) виконання проекту каталогізації бібліотеки О. Пріцака було б неможливим без гарної матеріальної, а надто моральної підтримки

Гарвардським університетом нашої скромної праці на кожному її етапі.

Ще на початку роботи О. Пріцак сам порушив питання про технічний бік справи з передачею бібліотеки до України, а саме про її пакування в картонні коробки та подальше перевезення до Києва. Однак дуже швидко цей задум було відкладено на майбутнє з таких причин:

1. Вчений і на той час активно користувався бібліотекою, і діставати необхідні книги із запакованих коробок йому було б незручно. Тому одразу було вирішено, що після опису книги будуть повертатися на те ж саме місце на стелажах, звідки вони бралися.

2. Компанії, які займаються у США перевезенням будь-яких вантажів з обов'язковим страхуванням, ставили за необхідну умову пакування таких вантажів самими працівниками цих же компаній.

3. Умовами чинного на той час контракту між НБУ ім. Вернадського та УНІГУ щодо каталогізації не було передбачено коштів для додаткової роботи по пакуванню книг, придбанню картонних коробок, пакувальних та такелажних матеріалів.

4. Відволікання обмежених сил двох працівників на пакування неодмінно призвело б до невиконання основної роботи з каталогізації бібліотеки.

5. Крім того, керівництво УНІГУ вважало за недопустиме та неетичне ставити питання про пакування та транспортування книг, допоки заповіт О. Пріцака не набув юридичної сили.

Один роздрукований примірник каталогу нами було передано особисто О. Пріцакові, його тотожні електронні копії зберігалися у нього ж, в УНІГУ та Інституті сходознавства ім. А. Кримського НАНУ. Нарешті, ще одну – четверту електронну копію (з роздрукованим фрагментом початку та кінця тексту) влітку 2004 року нами було передано до НБУВ разом із письмовим звітом стосовно виконаної у США роботи.

Вважаю, що після ретельної вичитки, опрацювання та відповідної систематизації каталог варто було б розмістити на сторінках веб-сайту ІС НАНУ і поки що не видавати у друкованому вигляді, пошук книг за яким у сучасних умовах буде недостатньо зручним без різноманітних індексів. Крім того, навіть елек-

тронний варіант розміщувати на сайті варто лише після того, як бібліотека потрапить до України і після фахового опрацювання стане доступною для користувача. Не варто передчасно дратувати його тими виданнями, якими він ще не скоро зможе скористатися.

Ситуація ускладнюється тим, що після смерті вченого долею бібліотеки почала розпоряджатися вдова академіка. Їй не вдалося домовитися з керівництвом НАН України стосовно умов передачі книг до НБУВ, і, за останніми даними, існує альтернативний намір переправити бібліотеку О. Пріцака до НАУКМА. Переконаний, що це не найкращий вибір, оскільки сам учений мріяв про зовсім іншу долю своїх книг. Зрештою, і в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де О. Пріцак декілька років керував заснованою ним кафедрою історіософії, цій унікальній бібліотеці так само могло б знайтися достойне місце. Знайшлося б там і значно більше фахових користувачів, передусім як із-поміж колишніх учнів самого академіка, так і серед студентів-сходознавців.

Вагіф Султанли (м. Баку)

ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ ТА АЗЕРБАЙДЖАН

Серед осіб, які придалися до розвитку тюркської культури, час від часу були настільки унікальні особистості, доробок яких мав значну користь не лише для того народу, до якого вони належали, а й для усієї цивілізації. Однією з таких особистостей був видатний журналіст, письменник, вчений-просвітник та суспільний діяч Ісмаїл Гаспринський. Такі діячі тюркського просвітництва, як Гасанбей Зердабі, Джаліль Меммедгюльзаде, Елібей Гусейнзаде, Агмедбей Агаоглу, Мегеммед Емін Ресульзаде та ін., високо цінували діяльність І. Гаспринського та поділяли його ідеї.

Письменник, що слідкував за усіма подіями, які відбувались у Азербайджані, на сторінках своєї газети “Терджуман” як сучасник подій та редактор друкував відомості про них та статті, що широко коментували ці події. Через те що на кінець XIX та на початку XX ст. в Азербайджані не було національного видавничого органу, національна інтелігенція цього народу друкувала свої праці у газеті “Терджуман”. Таким чином, газета “Терджуман”

І. Гаспринського виповнювала відсутність в Азербайджані друкарні рідною мовою.

Міцними були також і зв'язки літератора з Азербайджаном. З Гасанбеєм Зердабі, братами Унсізаде, Елімерданом Топчубашовим, Елібеєм Гусейнзаде, Ферідуном Коджерлі та іншими азербайджанськими інтелігентами Ісмаїла Гаспринського пов'язували не лише ділові, а й насправді дружні стосунки. Дочка І. Гаспринського Сефіке Султан стала дружиною на все життя Гасибові Юсіфбейлі, а також своїми студіями зробила внесок у вивчення літератури та культури Азербайджану.

Видавець газети “Терджуман” надавав на її сторінках широкого висвітлення класичної та сучасної літератури Азербайджану. Зокрема, слід особливо відзначити імена Несімі, Фузулі, Аббасгулу Бакіханова, Мірзи Фетелі Ахундова, Гасанбея Зердабі, Елібея Гусейнзаде, Агмедбея Агаоглу, Нерімана Неріманова та ін. У своїх статтях Гаспринський дуже високо цинив геній Фузулі та розглядав у різних аспектах його творчість. Він розцінював творчість Фузулі як вінець тюркської поезії за те, що той підвищив тюркську мову до рівня окремої школи і традиції, розвіявши міф про панування та вищість мови перської. Ісмаїл-бей, який у своїй статті, присвяченій творчості Мірзи Фетелі Ахундзаде, надавав великого значення змінам у суспільній думці, цивільному устрої та поглядах на літературу, зазначав у той же час, що багато чому від нього навчився.

Молодий автор – поет Агмед Джавад у газеті “Ікбаль”, що видавалась у Баку, опублікував вірш “Гаспринському” на смерть Ісмаїла Гаспринського, де висловив свої почуття таким чином: “Ісмаїл-мірза прислужився тюркському світові настільки, наскільки прислужилися послані Аллахом улюбимі та охоронювані Ним народи Пророки...” У доповіді наводиться текст вірша.

У числі від 20 вересня 1914 р. газети “Бесірет”, що видавалась у Баку, було опубліковано некролог за підписом Нерімана Неріманова, де, зокрема, значилось: “Я хотів би тут лише зробити дві речі: перша – вповні висловити та розголосити по всьому світі ті послуги, які виявив Ісмаїл-бей для тюркського світу, і друге – поставити на могилі Ісмаїл-бея в Бахчисараї камінь, на якому викарбувати: “Якщо народ буде забувати своїх героїв, це означатиме, що він намагається забути, хто він сам є...”

Темирбеков М.А. (г. Казань)

**И.Н. БЕРЕЗИН – ПРОФЕССОР-ВОСТОКОВЕД
КАЗАНСКОГО И САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО
УНИВЕРСИТЕТОВ**

Среди известных российских ориенталистов XIX в. особо выделяется тюрколог, иранист, путешественник, энциклопедист И.Н. Березин – крупнейший представитель казанской и петербургской школы востоковедов.

И.Н. Березин (1818–1896) – выпускник восточного разряда Казанского университета (1837), магистр (1841), преподаватель турецко-татарского языков в Казанском (1846–1855) и Санкт-Петербургском университетах (1855–1896), выдающийся отечественный востоковед¹. Он был воспитан на лучших педагогических и научных традициях университетского востоковедения 30–40-х гг. XIX в. Он внес неоценимый вклад в развитие российской школы востоковедов середины – второй половины XIX в.

В 1842–1845 гг. совершил научное путешествие по Дагестану, Закавказью, Персии, Месопотамии, Малой Азии, Сирии, Палестине, Египту, Курдистану, Турции, Греции, Крыму². Магистрант И. Березин изучил персидский, арабский и турецкий языки и непосредственно ознакомился с разнообразной географией, топографией, этнографией, историей, культурой народов и государств мусульманской цивилизации, а также собрал уникальные книги, рукописи, этнографические и другие материалы. В университетскую аудиторию И.Н. Березиным была привнесена география, история и культура народов мусульманского Востока, основанные на личных наблюдениях и впечатлениях. Он привез разнообразные восточные историко-культурные материалы, снял копии множества древних надписей и до 40 планов и 300

¹ Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дookтябрьский период, 2-е изд., переработанное. М.: Наука, 1989. – 300 с; Национальный архив Республики Татарстан, Формулярный список о службе Березина. Ф. 977, оп. 619, д. 36, 37.

² Казем-Бек. План ученого путешествия по Востоку для магистров К.У. Диттеля и Березина. – Казань: Университетская типография, 1841. – 38 с.; Валеев Р.М. Казанское востоковедение: истоки и развитие (XIX в. – 20-е гг. XX в.). – Казань: КГУ, 1998. – 380 с.

рисунков материальных и археологических памятников для университета. В 1846–1896 гг. читал основные курсы турецко-татарского языка, “джатайско-тюркской литературы”, истории тюрок в Казанском и Санкт-Петербургском университетах. Профессор И.Н. Березин работал вместе с известными российскими востоковедами-тюркологами – Казем-Бекон, Мухлинским, Будаговым, Фейзхановым, Османовым, Смирновым и др.

Научные работы и статьи Березина заложили основу ряда новых направлений и дисциплин в отечественном востоковедении XIX–XX вв. Неоценимый вклад И.Н. Березин внес в отечественную культуру как переводчик и издатель известных восточных письменных памятников. В 1849–1854 гг. в Казани он издавал “Библиотеку восточных историков”, куда вошли уникальные литературные и исторические тексты (Шейбани-намэ, Джами-ат-таварих, родословное древо тюрок), посвященные истории и культуре средневековых тюркских и монгольских народов и государств. Он издавал “Русский энциклопедический словарь” (т. 1–5, 1873–1879) и разнообразные оригинальные исторические, филологические, источниковедческие работы. Научный и педагогический вклад Березина связан с описанием грамматического строя персидского и тюркского языков, изучением известных памятников средневековой письменной культуры тюркоязычных и ираноязычных народов, исследованием золотоордынских ханских жалованных актов-ярлыков, описанием тюркских рукописей в библиотечных фондах и т.д.

Наследие ираниста и тюрколога, историка и филолога И.Н. Березина имеет огромное историко-научное и историко-культурное значение. Педагогическое и научное наследие, его деятельность в Казанском университете и на факультете восточных языков в Санкт-Петербургском университете позволили занять почетное место в мировой и отечественной истории востоковедения.

Фоміна О.В. (м. Луганськ)

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. І РЕДЬЯРД КІПЛІНГ

Редьярда Кіплінга, відомого англійського поета та прозаїка, зазвичай вважають апологетом ідеї експансії, майже головним

ідеологом британського імперіалізму. Його вірш “Тягар білих” на довгі роки став “символом віри” англійців, своєрідним виправданням і в той же час обґрунтуванням їхньої політики як на Сході, так і в інших регіонах світу.

А виправдовувати було що. Справді, протягом XIX століття Великобританія здійснювала широку колоніальну експансію, причому головним чином саме на Схід. До моменту народження Редьярда Кіплінга у 1865 році територія імперії (порівняно з 1815 роком) зросла на 12,5 млн. км², тобто вдвічі. В останні два десятиріччя XIX століття, час активної творчої діяльності Р. Кіплінга, територія Британської імперії знов подвоїлась – з 20 до 33 млн. км², як і населення – з 200 до 370 млн. чоловік. Таким чином, наприкінці XIX століття під владою Британської Корони опинилася чверть поверхні земної кулі, а якщо урахувати й неофіційні володіння, які склалися із залежних країн і територій, то вона охоплювала третину світу.

Р. Кіплінг (точніше сказати, його талановите перо), без сумніву, зробив неабиякий внесок в успішний розвиток цього процесу, сприяв його прискоренню. Тим не менш саме Кіплінг, як свідчать джерела, став одним із тих, хто першим зумів роздивитися небезпечні тенденції в ході означеного процесу, причому у той час, коли Великобританія була ще майже на вершині величчя та могутності, а благополуччя метрополії на хвилі експансії тільки зростало.

Будучи, без сумніву, одним із “письменників-імперіалістів”, “оспілювачів британського імперіалізму”, він є також чи не першим представником британського істеблішменту, які почали піддавати сумніву навіть саму ідею “імперії”. Свої міркування з цього питання частково і фрагментарно (оскільки тоді вони тільки почали зароджуватися) Р. Кіплінг відобразив у книзі нарисів мандрівника “Від моря до моря” (яка, до речі, як і “Тягар білих”, вийшла у 1899 році).

Саме під час подорожі по східних територіях Британської імперії Р. Кіплінг відвідав і Гонконг, неподалік від якого розташовувалося невеличке селище Стенлі, де він побачив руїни військового поселення англійців, які всі померли від хвороб. “Мої думки, – пише Р. Кіплінг, – повернулись до покинутого цвинтаря в Індії, який розкинувся на відстані польоту кинутого каменя від могили

Джахангіра в саду Шалімар, де пастух і його стадо доглядають за останками англійських військ, які першими вступили у Лахор. Ми – великий народ і дуже сильні, але створюємо імперію ціною невинувинуваних втрат – на кістках померлих від хвороб”.

Отже, поет, котрий у своїх віршах закликав “нести тягар білих” і “кращих синів відправляти за тридев’ять морів” на тяжку працю в ім’я імперії, замислився над ціною, яку сплачувало британське суспільство за колоніальну експансію. Більше того, Р. Кіплінг, який народився і довго жив в Індії, зумів розгледіти ще одну вельми важливу річ для майбутнього імперії, яку не помічали, а точніше, не хотіли помічати високопосадовці з апарату управління колоніальними володіннями на Сході ще задовго до початку Першої світової війни, в результаті якої виявилось, що Британська імперія, котра нібито зовні стала ще могутнішою, насправді почала розпадатися.

Справа полягала в тому, що чиновники колоніальної адміністрації і їхнє керівництво в Лондоні часто мали різні, деколи протилежні, підходи до розв’язання одного й того ж питання. Справді, “люди на місцях” нерідко краще розуміли ситуацію, тому вони, безперечно, і краще бачили можливі шляхи виходу з неї, аніж їхні начальники з відповідних імперських міністерств і відомств. У той же час тільки від міністрів залежало у той чи інший момент прийняти або відкинути рекомендації радників у Лондоні та “на місцях”. У зв’язку з цим цікавою є оцінка А. Мільнера, котрий очолював у свій час Міністерство колоній Великобританії і водночас мав досвід роботи у Єгипті як представник Форін-оффісу. На його думку (яку приводить у своїй монографії М.С. Бур’ян), англійці добились певних успіхів у Єгипті тільки тому, що люди на місцях виявляли інстинктивну практичність. В обставині повної плутанини, писав він, британські радники та резиденти “намагалися виробити для себе і своєї держави щось подібне до чітко визначеної логічної і послідовної лінії поведінки”. Через це проблеми в колоніях і залежних територіях доволі часто не вирішувались або вирішувались частково, накопичуючись і “нагадуючи про себе” у вигляді повстань і заворушень. Р. Кіплінг переконався в цьому під час роботи в Індії, а потім і в Південній Африці (до, в період і після кровопролитної англо-бурської війни).

Саме через ігнорування точки зору далекоглядних представників не тільки колоніального чиновництва, а й інтелектуальної еліти кожний крок Великобританії вперед на зовнішньополітичній арені був, особливо з кінця XIX століття, набагато важчим і дорожчим, ніж попередній.

Таким чином, внесок Редьярда Кіплінга у процес будівництва Британської імперії не обмежувався тільки її оспівуванням і звеличуванням подвигів його учасників та сприянням формуванню ідеї “імперії”. Все було набагато складнішим. Окрім усього іншого, він виявився здатним вказати на деякі суттєві збої в роботі механізму “колеса імперії”. Інша справа, що до таких критичних оцінок британські правлячі кола майже не прислуховувалися, нехтуючи “крамольними” зауваженнями. Вони воліли брати з його творчості тільки ті “цеглини” для спорудження будівлі під назвою “імперія”, які їм здавалися підходящими, не помічаючи при цьому істотні порушення у взаємозв’язку між композиційними елементами імперської споруди, яка врешті-решт, в тому числі і через відсутність уваги до слушних зауважень одного з найталановитіших її архітекторів, занепала.

Циганкова Е.Г. (м. Київ)

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО СТВОРЕННЯ БІОБІБЛІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

1. У всі часи будь-яке поглиблене дослідження усіх аспектів україністики потребувало спеціальних сходознавчих студій. Ця традиція зберігається і в наші дні, коли орієнталістика, визнана як окремий науковий напрям, отримавши нарешті всі умови для вільного розвитку, набуває все більшого розповсюдження і популярності у широких колах громадськості.

2. У зв’язку з цим щодалі стає відчутнішим брак літератури енциклопедичного і довідкового характеру, зокрема біо-бібліографічного словника діячів українського сходознавства. Такі російські видання, як словник радянського сходознавця С.Д. Мілібанд або словник репресованих сходознавців Я.В. Василькова і М.Ю. Сорокіної “Люди и судьбы”, хоча і включають відомості про деяких українських вчених, але,

обмежені і в кількості персоналій, і в часі, не відтворюють справжньої картини української орієнталістики і не можуть задовольнити українського читача. Тому Інститут сходознавства і започаткував створення довідника, який давав би уяву про минуле і сучасний стан української науки про Схід.

3. Перші спроби проникнення в орієнталістичний світ з'являються в XVII – на поч. XIX ст. в навчальних закладах – Харківському колегіумі, Інституті східних мов при Рішельєвському ліцеї, пізніше продовжуються у працях науковців в університетських центрах країни. Спочатку це запровадження вивчення східних мов, пізніше – окремі екскурси з історії і філософії Сходу в курсах деяких професорів. І знавці мов (напр., Єпіфаній Тихорський, К. Косович, Ф. Кнауер, О. Томсон та ін.), й історики (М. Лунін, В.Б. Антонович та ін.) мають бути представлені у майбутньому словнику.

4. Дослідження історії старовинного Сходу були обов'язковими у Київській духовній академії. У другій половині XIX ст. у зв'язку з досягненнями археології і розшифруванням клинописних написів світова бібліїстика зазнала докорінних змін. Науковці КДА не стояли осторонь тих проблем і залишили по собі важливі аналітичні праці, в яких порівнювались свідчення Біблії та археології (В.П. Рибинський, В.Ф. Іваницький та ін.).

5. Сходознавство в Україні виявило величезний потенціал у 20–30-ті рр. минулого століття. Орієнталісти об'єдналися довкола А. Кримського, який заснував спеціальну кафедру з мережею спеціалізованих комісій в Українській академії наук. Другим центром стала громадська організація – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців (ВУНАС) з осередками в Харкові, Києві, Одесі, яку пізніше заступив державний Науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС).

6. Участь у роботі наукових установ взяли не тільки орієнталісти – філологи та історики, а й фахівці з різних галузей науки, для яких до того Схід був лише окремих питань їхнього фаху; відтепер вони отримали можливість його поглибленого вивчення (О.С. Федоровський, В.В. Дубровський та ін.). Були серед них і ті, що хоча й не залишили по собі фундаментальних сходознавчих праць, але багато зусиль доклали для організації сходознавчих установ, – вони також заслуговують на пам'ять (О.М. Гладстерн, А.С. Синявський тощо).

7. Період активної діяльності сходознавчих установ припадає на часи панування тоталітарної держави, в якій Україні належала підлегла роль. Їх діяльність із політичних міркувань була насильницьки припинена у 1933 р., а науковці зазнали репресій – багато з них були знищені.

8. Орієнтальна традиція почала поновлюватися на початку 90-х рр.; у наші часи вже існує когорта спеціалістів нової генерації, і щороку вона зростає, і їхні біографії також мають бути представлені у словнику.

9. В майбутньому біобібліографічному словнику мають знайти місце персоналії вчених від старих часів і до сучасності, які вивчали Схід і праці яких залишили слід у науці; очевидно, що їх буде значно більше, ніж очікувалося на перший погляд. Але тільки таким чином може бути відтворена правдива картина розвитку наукового напрямку з урахуванням особливостей національної історії.

10. На окреме обговорення заслуговує питання щодо відображення наукового внеску представників діаспори.

11. Зрозуміло, що завдання це вимагатиме масштабної пошукової роботи. Редколегія буде дуже вдячна тим, хто в будь-який спосіб візьме участь у створенні словника діячів українського сходознавства.

Черних І.Д. (м. Одеса)

ЗНИКАЮЧИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СХОДОЗНАВСТВА

Схід у роботах багатьох поколінь західних дослідників з початку епохи Просвітництва розглядався як спільність, що полярно позиціонується, як не-Захід, як “природна” початкова бінарна опозиція тому універсальному, що цементує загальне уявлення про західну цивілізацію. Даний конструкт пояснюється специфікою європейського мислення, якому властивий онтологічний дуалізм.

Філософська основа європоцентричної парадигми історії людства була розроблена Г.В. Гегелем у “Філософії історії”. Він розглядає історію в цілому як “прогрес духу в свідомості свободи”, при цьому Захід протиставляється Сходу як стадіально-вище

стадіально-нижчому. Відповідно, східний “індивідуум” – особливий вид самозаперечення або безособовості.

К. Маркс і М. Вебер у своїх спробах створити універсальну теорію світової історії так само керувалися історичним досвідом Заходу, якому протиставлявся Схід. Так сформувалася парадигма Іншого, що набрала форму дилеми Захід – Схід. Найбільш істотним у цій аналітичній парадигмі було обґрунтування винятковості власної культурної матриці. Схід як не ідентичність Заходу не був реальною історичною спільністю. Схід – уява, фантом, якому сходознавці намагалися надати історичної форми, будуючи емпіричний матеріал у контексті наперед заданого історіософського конструкта. Більшість із них приписували азіатським суспільствам властивості, обумовлені не їхнім власним характером, а формою їхніх відносин із західною культурою. Цей свого роду “онтологічний імперіалізм” виявлявся в прагненні розчинити Інше в собі.

До середини ХХ ст. у європейській науці сформувалися основи теорії модернізації Сходу. Загальна її суть зводилася до таких положень. У ХVІІІ ст. Схід залишався Сходом, Захід – Заходом, але потім почався процес переходу до “єдиного світу”. Розвиток до єдиного світу розуміється перш за все як процес “вестернізації”, розповсюдження на Сході “універсального етичного базису західної цивілізації”. Відповідно магістральний напрям світового розвитку буде, по суті справи, визначатися різними варіантами вестернізації.

Таким чином, Схід – лише зникаюча величина, яка присутня в сучасній глобальній цивілізації як прикрий пережиток. Підкреслимо, що ця європоцентрична концепція історії втратила монопольні позиції в кінці ХХ століття. Вирішальний крок у подоланні європоцентричної картини історії був зроблений у культуралістських дослідженнях, що сформувалися під впливом постмодернізму і деконструктивізму. Їхній вплив проник у зарубіжне сходознавство ще у 80-х роках ХХ ст. разом із книгою Е. Саїда “Орієнталізм”. Критика Е. Саїдом ідеологічної детермінованості й органічного зв’язку класичного сходознавства з імперіалізмом була джерелом натхнення для представників нового напрямку в історіографії. Водночас сама історична реальність другої половини ХХ століття свідчила, що не можна розглядати модернізацію як перехід до якого-небудь одного фіксованого типу суспіль-

ства, оскільки вона включала різноманітність моделей. Азіатські суспільства здійснюють модернізацію, не приймаючи західних цінностей, інститутів і форм поведінки. Більш того, саме збереження соціокультурної ідентифікації було умовою успішної модернізації. Визнання вітальності азіатських суспільств відкрило нові перспективи вивчення їхнього минулого. Була опублікована велика кількість робіт, присвячених економічній, соціальній і культурній історії країн Азії, введені в науковий обіг нові джерела і ретроспективна статистика. Відбулися значні зрушення в методології вивчення народів афро-азіатського регіону, пошуки глибшого розуміння суті азіатських суспільств стимулювали їхній цивілізаційний аналіз. Порівняльне вивчення регіональних цивілізацій (далекосхідної, індійсько-південноазіатської, ісламської) дозволило дійти висновків, що Схід у його традиційному розумінні не може бути об'єктом системного аналізу, оскільки не є соціокультурною спільністю. Сприйняття історії як процесу становлення єдності людства в його соціокультурному різноманітті, детермінованому багатолінійністю суспільного розвитку, пов'язано не лише з подоланням європоцентризму, а і свідчить про евристичну неспроможність дефініції "Схід".

Низка сучасних дослідників цілком обґрунтовано поставили під сумнів правомірність існування сходознавства як комплексної (у синхронії) і наскрізної (у діахронії) наукової дисципліни, перш за все через неможливість визначити конкретно її предмет. У сходознавстві розгорнулася дискусія з цього питання.

Зелінський А.Л. (м. Київ)

ХАРАКТЕР І ПРИЧИНИ ЄГИПЕТСЬКОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ ПУНІЧНОЇ ВІЙНИ

Про позицію, зайняту птолемейвським Єгиптом під час Першої Пунічної війни (264–241 роки до Р.Х.), ми можемо судити завдяки анекдоту, переданому Аппіаном Александрійським:

“Коли й римляни, й карфагеняни відчували потребу в грошах, то перші, виснажені військовими витратами, не стали більше споряджати флотів, а набираючи піше військо, кожен рік посилали його до Африки та Сицилії, карфагеняни ж відправили посольство до Птолемея, сина Птолемея, сина Лага, царя Єгипту, бажаючи позичити в нього дві тисячі талантів. У Птолемея ж була дружба і з римлянами, і з карфагенянами, й він спробував примирити їх одне з одним. Потерпівши невдачу, він сказав, що слід боротися разом з друзями проти ворогів, але не проти друзів”^{*}.

На підставі цієї розповіді, підкріпленої непрямыми свідченнями інших історичних джерел, дослідники прийшли до цілком логічного висновку, згідно з яким Александрія протягом усього часу Першої Пунічної війни зберігала беззастережний нейтралітет. Переважна більшість науковців вважає, що метою александрійської політики невтручання у римсько-карфагенський конфлікт було взаємне послаблення обох могутніх держав, котрі претендували на гегемонію у Західному Середземномор’ї. На думку ж В.І. Кашеева, розповідь Аппіана взагалі свідчить про те, що Птолемей II Філадельф (а саме до нього карфагеняни звернулися по фінансову допомогу) претендував на роль головного арбітра при вирішенні міжнародних конфліктів у межах усього середземноморського регіону.

Однак не можна не погодитися з тим, що єгипетський нейтралітет був набагато вигідніший Риму, аніж Карфагену. На це недвозначно вказує не лише зміст тексту Аппіана, а й аналіз

^{*} Appianus. Sicelica, I // Appiani Historia Romana: In 2 v. / Ed. P. Viereck et A.G Roos. – Lipsiae: Teubner, 1962. – V. 1. – P. 57.

безпосередніх результатів Першої Пунічної війни. Зрештою, саме так розцінювали птолемейське невтручання римляни та їхній союзник у війні з Карфагеном – сиракузький цар Гієрон II.

Таким чином, варто припустити, що метою єгипетського нейтралітету було не взаємне послаблення Риму й Карфагену, а сприяння поразці останнього. Разом з тим політику Александрії, на мою думку, слід уважати не стільки проримською, скільки антикарфагенською.

Така позиція Єгипту по відношенню до Карфагену пояснювалася реальною перспективою появи спільного кордону між обома державами. Крім того, ситуацію, на мій погляд, ускладнювала можливість виникнення з боку Птолемейв територіальних претензій до західного сусіда.

Йдеться про невелику смугу середземноморського узбережжя на захід від Киренаїки. Ця територія, що мала досить важливе торговельне значення, у доелліністичну добу належала Карфагену. Птолемей I Сотер за нез'ясованих обставин приєднав її до своїх володінь разом з Киренаїкою. У середині ж III століття до Р.Х. вона знов опинилася у складі Карфагенської держави (В. Хусс припускає, що це сталося під час Першої Сирійської війни), тоді як намісник Киренаїки Магас проголосив себе незалежним правителем. Але на момент звертання Карфагену за допомогою (дослідники вважають, що це сталося не раніше 253 року до Р.Х.) Птолемей II і Магас уклали угоду, згідно з якою Киренаїка після смерті останнього фактично поверталася під скіпетр єгипетських володарів. Отже, утворення спільного кордону з Карфагеном, як і повернення спірної прибережної території, видавалося Філадельфу лише справою часу. Зрозуміло, що у цій ситуації александрійським володарям було б набагато вигідніше мати справу з Карфагеном, переможеним у Першій Пунічній війні, аніж з Карфагеном, котрий став би у цій війні переможцем. Разом з тим, з огляду на низку політичних та економічних чинників, Єгипту було не вигідно завчасно псувати відносини із західним сусідом. Тим більше що до остаточного визначення переможця було ще далеко.

Таким чином, єгипетський нейтралітет на користь Риму у Першій Пунічній війні повністю себе виправдовував, оскільки відповідав зовнішньополітичним потребам держави Птолемейв середини III століття до Р.Х.

Тарасенко Н.А. (г. Киев)

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ К СЕМАНТИКЕ *RUTI-SCENE*

Предметом настоящего доклада является уточнение к интерпретации сцены, восходящей к числу виньеток 17-й главы Книги Мертвых, обычно обозначаемой в литературе как *Ruti-Scene*. Ее построение — изображение двух сидящих спина к спине львов, удерживающих символ горизонта *3h.t*, а во многих случаях также и символ неба *p.t*, который помещен выше и может быть представлен как в своей обычной “иероглифической” форме (рВМ 10470; рВМ 10541; QV 66; Cairo, Sn-ndm; Cairo J.29661), так и в “дугообразном” виде (рDublin 1661; рВМ 9949; TT 32). В ряде случаев знак “горизонта” мог комбинироваться с символом “жизни” (Cairo, Hnśw). Перед сценой обычно изображен умерший в позе адорации и его душа-*b3*, показанная сидящей на крыше гробницы.

Одним из наиболее дискуссионных вопросов, связанных с *Ruti-Scene*, продолжает оставаться персонификация образа двух львов. По мнению части исследователей (К. Зете, Х. Шефер, А. Видеман, И.Г. Лившиц, Р. Кларк), истоки ее иконографии могут восходить к староегипетской иероглифике, где известны знаки в виде “двойного льва” — и , зафиксированные, в частности, в глаголе *hntz* — “проходить” (о пути Солнца). Считается, что львы в этом случае выступают как териоморфные эквиваленты символов “гор горизонता” иероглифов / (хотя в самом слове *3h.t* — “горизонт” в качестве детерминатива эти знаки не употреблялись (BIFAO 1920, 17, с. 121–190)). Исходя из этого, Х. Шефером, К. Зете, З. Шоттом, Г. Боннетом, К. де Витом и М. Брюером было развито толкование львов как образа Акера, божества земли, изображавшегося в виде “двойного” сфинкса или льва в царских гробничных книгах Нового царства: Книга земли (часть D), Книга пещер (3 сек., 5 рег.), Книга врат (10 час, верх. рег.) и Амдуат (5 час, ниж. рег.). Кроме того, иероглиф “двойного льва” зафиксирован в качестве детерминатива в имени бога *3kr* в Текстах пирамид: (Pyr. 2254d, Pepi II). “Хтоническая” интерпретация *Ruti-Scene* может подтверждаться рисунком мифологического пап. Louvre 3292, где львы держат над собой солнечный диск, действительно, визуальное воссоздавая образ символа , и

названы именами гор западного и восточного горизонтов: *m3nw* и *b3hw* (BIFAO 1929, 29, Pl. IV, с. 53–54). А также композицией на саркофаге *Uppsala VM 228* (ZÄS 1998, 125, с. 18, Abb. 4; 2, с. 343, Fig. A. 22), где над львами помещены изображения сикомор – космических деревьев горизонта (2, с. 201–222, 332–347, Fig. A. 5–A. 31). Но в случае признания такого толкования как универсального остается неясным, почему львы, как персонификация гор горизонта, в большинстве случаев держат на спине те самые горы, которые они воплощают? Следовательно, данная гипотеза не может быть принята для объяснения семантики всех изображений, но только части из них. К тому же Дж. Огдон, специально исследовавший иконографию Акера, показал, что за образами “двойного льва” Акера и “двух львов” 17-й главы скрываются различные мифологические представления (VA 1986, 2, с. 127–135).

Другие ученые видят во львах виньетки верховное божество Леонтополя Рути (М. Хеерма ван Восс, М. Салех, З. Шотт, Х. Мильде). Эта интерпретация, давшая общепринятое сегодня название сцене, аргументируется единственной надписью под изображением “двух львов” в гробнице *K3-h3* (TT 360): “Рути, Великий бог, Владыка неба” (7, с. 18). Еще одной точкой зрения на природу львов виньетки является отождествление их с Шу и Тефнут, которые иногда могли изображаться в виде львов (Б.А. Тураев, К. Жак, З. Моренц и О. Гоелет который категорически возражает против отождествления львов виньетки с Рути, хотя в то же время Шу и Тефнут, как пара детей Атума, уже со Старого царства имели тенденцию к синкретизации с Рути (*Pyr.447a-b*)).

Так или иначе, убедительно идентифицировать львов на *Ruti-Scene* затруднительно (не исключено, что единого взгляда на их природу не было и у самих египтян). Это объясняется особенностью оформления иллюстраций 17-й главы, где виньетки не были разграничены между собой (за поздними исключениями: *pBrooklyn 35.1448* и *pCairo S.R.VII.11496*, где сцены разделены вертикальными линиями) и могли “читаться” как самостоятельный изобразительный текст, идущий параллельно с письменным, дополняя его на уровне визуальной семантики. Это затрудняет привязку виньеток к смысловым фрагментам изречения, в том числе и в случае с *Ruti-Scene*. Так, Х. Мильде связывает ее с фрагментом: “Это Ра, появляющийся на восточном горизонте неба” (*Urk. V*,

Abs. 4, 8) и усматривает во львах виньетки створки небесных врат, из которых появляется утреннее Солнце (4, с. 33). В целом же все перечисленные гипотезы сводятся к хтоническому и спатиальному пониманию смысла композиции. Во львах, будь то Акер, Рути или Шу с Тefнут, видится образ горизонта $-3h.t$, или створок небесных врат, из которых появляется Солнце, также тождественных этому знаку (Р. Кларк, А. Пьянков, Х. Мильде). Но на рисунках львы чаще всего уже держат на спинах этот космический символ и, очевидно, отнюдь не дублируют его семантику.

В свете имеющихся трудностей, на наш взгляд, необходимо внимательней отнестись к припискам, помещенным возле изображений львов. Таких случаев немного, а в папирусах Птолемеевского периода *Ruti-Scene* вообще лишена пояснительных надписей (уточнение И. Мунро). Помимо двух вышеуказанных примеров, где львы обозначены как Рути (*TT* 360) и $m3nw / b3hw$ (*pLouvre* 3292), существует два случая, где львы обозначены терминами $\acute{s}f$ – “вчера” и $dw3$ – “завтра”. Это памятники XIX дин.: виньетка $p3nj$ (*BM* 10470, Pl. 7) и рисунок в недавно опубликованной гробнице *Dḥwtj-mś* (*TT* 32) (1, с. 13, Abb. 2; 3, с. 196) (представленная в *Urk. V, Abs.* 5, 13 и статье Г. Гёдике (JSSEA 1998, 25, с. 40, Fig. 4) прорисовка *Ruti-Scene* с надписями $\acute{s}f$ и $dw3$ – искусственная комбинация виньетки *pBM* 9949 (5, Taf. XXVII) и надписей $p3nj$, созданная Г. Граповым). Термины $\acute{s}f$ и $dw3$ дают серьезные основания предположить, что композиция отображает не только пространственные, но и временные представления (ср. $\acute{s}f / dw3$: *CT II*, 92f–93a, 93e; *BD* 42, 13; 64, 2; 83, 3 (6, с. 240), ср.: 6, с. 214, fn. 1). Заметим также, что начиная с XXI дин. в мифологических папирусах на спинах “двух львов” египтяне часто изображали символ вечности *urowopoc* (*pBerlin* 3148, *pCairo S.R.VII.10256*, *pBM* 10018) (*ZÄS* 1998, 125, с. 17, Abb. 1–3). К тому же в контексте данных приписок *Ruti-Scene*, в противоположность мнению Х. Мильде, может быть связана с другим фрагментом текста: “Я – вчера ($\acute{s}f$), и мне известно завтра ($dw3$). Кто же это? Вчера это Осирис, а завтра – это Ра” (*Urk. V, Abs.* 5, 9–10; 9, с. 126). Дальнейшее повествование глоссов увязывает эти образы с категориями вечности $\dot{d}t$ и $nḥḥ$ (*Urk. V, Abs.* 8, 13–14). Характерно, что в $p3nj$ надпись $\acute{s}f$ помещена возле правого льва, а $dw3$ – возле левого (именно напротив этого льва во всех известных автору свитках вырисована фигура усопшего),

что, как показал З. Шотт, в контексте текстуального материала можно понять как указание на стороны света, путь круговорота Солнца – Восток и Запад (8, 187–188). Как известно, под правой стороной египтяне понимали Запад, а под левой – Восток (ZÄS 1957, 82, с. 64–66). Соответственно, если переложить на нашу сцену, то Запад – это “вчера”, а Восток – “завтра”, причем композиционно путь усопшего следовал слева направо – с Востока на Запад, вслед движению Солнца (это соотносится с направлением разворачивания свитков), причем как в реальном мире, так и в загробном, “перевернутом” пространстве. Не выходит за рамки данной схемы и рисунок в р*Louvre* 3292, где термином *m3nw* – “гора Запада” – подписан правый лев, а *b3hw* – “гора Востока” – левый (9, с. 126), хотя фигуры усопшего возле “льва Востока” на этой виньетке и нет.

Вместе с тем рисунок в *TT* 32, неизвестный З. Шотту, демонстрирует иное размещение: надпись *šf* напротив левого льва, а *dw3* – напротив правого (здесь же фигура *Dhwty-mš*). Текст и виньетки 17-й главы с *Ruti-Scene* помещены на южной стене восточной части т.н. поперечного зала (ось: В–З) с пилонами в гробнице *TT* 32 (ось: Ю (вход) – С (погребальная камера)) (3, с. 185), т.е. на юго-востоке, причем порядок их чтения соответствует направлению с Запада на Восток в реальной пространственной ориентации – т.о., здесь лев, подписанный как *šf*, расположен на Востоке, а лев *dw3* – на Западе. Это прямо противоположно тому, что демонстрирует материал папирусов, но консонируется с направлением движения усопшего и Солнца по загробному миру – с Запада на Восток. Это к тому же хорошо увязывается и с новоегипетским представлением о гробнице как пространстве, принадлежащем Иному миру, чем, видимо, также объясняется подобное размещение надписей возле львов.

Таким образом, можно заключить, что *Ruti-Scene* действительно синтезирует в своей семантике спатальные и темпоральные элементы и следует определенной схеме пространственной ориентации, заключающейся в необходимости придерживаться связанной с солярными представлениями оси В–З / З–В. При этом если в папирусных свитках эта “система координат” четко привязана к “искусственной” оппозиции лево / право, то в случае с гробничной росписью ее создатели, видимо, имели возможность

непосредственно расположить композиции в реальной пространственной ориентации по сторонам света с учетом архитектурного плана усыпальниц и идеологических установок. Последнее подтверждается примером декора гробницы *TT 32*, но для окончательного решения проблемы необходима сверка иллюстративного и архитектурного планов других гробниц, содержащих текст и виньетки 17-й главы с *Ruti-Scene*, которых, помимо *TT 32*, на сегодняшний день известно 12 и что должно стать предметом отдельного исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Bartos Z.* Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches im Grab des Djehutimes // *Acta Archaeologica*. T.45. Budapest, 1993.
2. *Billing N.* Nut – the Goddess of Life in Text and Iconography / *USE*. Vol.5. Uppsala, 2003.
3. *Kákossy L., Bács T., Bartos Z., Fábíán Z., Gaál E.* The Mortuary Monument of Djehutimes (TT 32). Budapest, 2004.
4. *Milde H.* The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet. Leiden, 1991.
5. *Naville E.* Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie. Bd.I. B., 1886.
6. *Rößler-Köhler U.* Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches. Wiesbaden, 1979.
7. *Saleh M.* Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengrabern des neuen Reiches: Texte und Vignetten. Mainz um Rhein, 1984.
8. *Schott S.* Zum Weltbild der Jenseitführer des Neuen Reiches / *NAWG*. №11. Göttingen, 1965.
9. *de Wit C.* Le rôle et le sens du Lion dans l'Égypte ancienne. Leiden, 1951.
10. *de Wit C.* Le rôle et le sens du Lion dans l'Égypte ancienne. Leiden, 1951.

Храшовський В. (м. Київ)

ЗВІДКИ ПРИЙШЛИ ПРЕДКИ ШУМЕРІВ?

Одне з найбільш дискусійних питань в історії Стародавнього Сходу та у сфері дослідження найдавніших східних цивілізацій – етногенез шумерів – народу, що заклав основи писемності,

законів, літератури, науки – всього того, що становить базу людської цивілізації.

Цілком можливо, що шумерський етнос сформувався в результаті асиміляцій племен, що протягом VI–V тис. до н.е. просувалися до Месопотамії як через Іранське нагір'я, так і морським шляхом через Перську затоку. Свідченням тому є факт наявності в давнину у Шумері двох священних центрів – Ереду на крайньому півдні Шумеру поблизу Перської затоки та Ніппуру на півночі Шумеру. Можна в деякій мірі згодитися з міркуваннями Б. Тураєва про те, що певні етнічні групи, котрі заклали початок формування шумерського народу, прийшли з північного сходу, на що може вказувати факт розташування історичного центру шумерів – міста Ніппуру з культом верховного бога Енліля якраз біля входу з іранських проходів у родючу рівнину, де пізніше намагалися укріпитися інші вихідці з території Ірану – кассити.

Про те, що племена, які прийшли до Месопотамії та взяли участь в етногенезі шумерів, могли перебувати у доісторичні часи на території Центральної Азії, може свідчити наявність у міфах та легендах самодійського народу селькупів, споріднених з фінно-уграми, термінів з так званої “шаманської” мови. Ці слова дуже нагадують шумерські. Ось деякі з них: шум. кієнгі ‘країна, батьківщина’, селькуп. *кеенга* ‘країна предків’; шум. *лабарту* ‘демон зі зміїним тулубом’, селькуп. *лабыре* ‘зображення стародавнього духу у вигляді темної змії’, шум. *itu (iti)*, селькуп. *ite* ‘місяць. У селькупів, які мешкають у суворому кліматі північної тайги, глинобитні печі для приготування їжі мурувалися не всередині житла, а поряд з ним, під навісом. Цей звичай, що зберігся у наримських селькупів до нашого часу відноситься до давньої традиції південного походження.

При порівняльному аналізі матеріальної культури шумерів та селькупів також було виявлено чимало подібних рис – практично однаковий орнамент на керамічних та дерев'яних виробах, подібні антропоморфні зображення, де замість голови зображено декілька ліній. Орнамент, що прикрашає твори мистецтва селькупського народу, схожий в основному з орнаментом, який виявлено при відкритті пам'яток найдавніших землеробських культур кінця V – початку IV тис. до н.е. на території стародавнього Дворіччя (Телль-Халаф, Самарра, Ель-Обейд).

У результаті дослідження більш давніх неолітичних та енеолітичних культур Ірану та Месопотамії, здійснених протягом 50-х – 70-х рр. XX століття, археологи зробили висновок про значний вплив культур фарбованої кераміки, поширених на згаданих територіях, на протоміські культури південного заходу Середньої Азії, такі як Алтин-Депе, Намазга тощо, а також на сусідні з ними неолітичні культури мисливців та рибалок Хорезму й далі, на культури Приуралля та Алтаю, зокрема на афанасіївську культуру, що існувала у цьому районі у III тис. до н.е. На території сучасного Хорезму IV–III тис. до н.е. була поширена кельтемінарська неолітична культура. Її носії використовували мікролітичні знаряддя праці, схожі на матеріал неолітичних культур Ірану й Месопотамії, а кераміка, хоч і зазнала впливу останніх культур, все ж має аналогії в археологічних культурах Уралу, Північно-Східної Європи, які зараз пов'язують з процесом етногенезу фінно-угорських народів, та Південного Сибіру, що мають відношення до формування тюркської спільноти.

Босак Т.О. (м. Київ)

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ АРАБСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ А.Ю. КРИМСЬКОГО

У доповіді будуть висвітлені погляди А.Ю. Кримського на проблему виникнення та походження арабських діалектів та їхнє співвідношення з класичною арабською мовою. Також зіставимо його дослідження з поглядами інших учених-діалектологів на дану проблему.

“Твори доісламської арабської поезії, які дійшли до нас, свідчать про те, що в VI ст. н.е. мова власне Аравії була скрізь одна й та ж, лише з невеликими відмінностями в говірках” (1, 82). Оскільки ця поезія була записана значно пізніше, то строгість віршових розмірів та форми, які не можна було переробити пізніше, дозволяє нам зробити висновок про те, що мова всіх давньоарабських віршів мала одні й ті ж граматичні закони. Якби міжговіркові відмінності були значними, то післяісламські граматисти та рапсоди під час запису поезії не змогли би внести відповідні зміни у вірш, не порушуючи віршового розміру.

Існування двох підходів до аналізу співвідношення між класичною мовою (мовою староарабської поезії) та місцевими діалектами:

1. Гіпотеза про те, що єдина мова давньої поезії була штучною та умовною, зрозумілою для носіїв усіх діалектів (К. Броккельман). Цю позицію також підтримав американський арабіст-діалектолог К. Фергюсон (5).

2. Припущення про існування однієї-єдиної мови, яка служила як для повсякденного спілкування, так і для поезії. Відмінності між говірками були дуже незначні (Ньольдеке, Кримський).

Кримський вважає неправильним припущення про те, що класична арабська мова є корейшитською говіркою, доказом чого є порушення правил класичної мови у Корані. “Не поети наслідували Мухаммеда, а Мухаммед у своєму Корані наслідував поетів, і, загалом, досить невдало” (1, 90).

З розповсюдженням арабської мови відбувалося переключування живої мови та її віддалення від класичної.

“Од класичного граматичного типу геть усі обихідні арабські наріччя поодступали сильно”, – знаходимо в одному з рукописів академіка (3). Це підштовхнуло мовознавців до створення граматик та словників класичної мови заради її очищення та виправлення.

Кримський припускає, що сучасна літературна арабська мова виникла з міждіалектного койне, яке мало риси як класичної мови, так і розмовних діалектів. Воно виникло з метою полегшення складної і слабозрозумілої звичайним людям мови. “Ця (якщо висловитися грецьким терміном) “загальна мова” (κοινή διάλεκτος), природно, проявляє в собі, як і койне греків, велике збіднення лексичного складу, оскільки прагне зі старої мови утримати лише загальнозрозуміле, а з народного діалектичного запасу сприймає нового елементу порівняно небагато” (1, 104). В доповіді розглянемо спільне та відмінне в поглядах Кримського та Фергюсона (4) на цю проблему.

“Арабську мову спіткала доля будь-якої іншої мови, яка розповсюджується за межі своєї початкової території: внаслідок перетворень в живому мовленні вона розпалася на наріччя” (1, 107). Процес змін та розпаду на діалекти був прискорений як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. До **зовнішніх причин** науковець відносить:

1. Зміна арабами свого початкового місця проживання та розселення їх у різних напрямках на великих територіях.

2. Засвоєння арабської мови чужими племенами, як семітськими, так і несемітськими. Причому Кримський вважає, що більш негативний вплив на чистоту класичної мови мали саме семітські племена, які засвоювали арабську як досить споріднену мову, зберігаючи чимало властивостей своєї рідної мови, в той час як несемітські племена просто засвоювали її як іноземну.

Внутрішній фактор розпаду мови на діалекти Кримський вбачає в загальних законах органічного, природного розвитку будь-якої мови. Після розселення арабів на великій території, вважає науковець, їхня мова навіть і без зовнішнього впливу зазнала б змін, викликаних відокремленням розвитком, що в будь-якому випадку призвело б до виникнення нових говірок. Такий погляд Кримського та Ньольдеке суперечить загальноприйнятій позиції арабських вчених, які зводили причини розпаду арабської мови на діалекти лише до зовнішніх факторів. До останніх також

приєднується російський науковець Г.Ш. Шарбатов, який у своїх дослідженнях нічого не згадує про внутрішні причини розпаду арабської мови на говірки (6).

Академік слушно зазначає, що частина діалектів утворилася ще в доісламські часи, насамперед в арабів північних окраїн, доказом чого є матеріали доісламських арабських та арамейських пам'яток: ліх'янських, сафських, набатейських, пальмірських та ін., у яких “помічаються початки навіть т. зв. новоарабської мови, де відмінкові флексії опадають”(3).

Сходознавець наводить численні приклади порушення норм класичної арабської мови в Корані (вживання знахідного відмінка множини замість називного, і навпаки, випадання короткого голосного звука в позиції перед довгим складом, синтаксичні вульгаризми).

А.Ю. Кримський робить висновок, що арабські діалекти існували ще задовго до КАМ, яка пізніше, внаслідок існування писемної форми, стала перепоною на шляху їхнього розвитку. “Адже добрий мусульманин під час щоденної молитви промовляє, дуже навіть часто, принаймні коротенькі цитати з Корану (...), тому численні слова й вирази цієї класичної чи напівкласичної мови перейшли в народну мову з дотриманням більшою чи меншою мірою правильної форми, тому народна мова не могла не наслідувати класичний спосіб висловлювання” (1, 128–129).

ЛІТЕРАТУРА

1. Крымский А.Е. Семитские языки и народы (Лекционные обработки). Черновое издание. – М., 1905.
2. Рибалкін В.С. А.Ю. Кримський як арабіст-діалектолог // Мовознавство. – 1991 – № 2. – С. 68–74.
3. Кримський А.Ю. Арабська мова // Інститут рукопису НБУ імені Вернадського, ф. 1, №25257.
4. Ferguson C.A. The Arabic Koine // Language. – NY, 1959. – Vol.35, #4. – P. 616–630.
5. Ferguson C.A. Diglossia // Language in culture and society. – NY, 1964. – P. 429–439.
6. Шарбатов Г.Ш. Арабский литературный язык, современные арабские диалекты и региональные обиходно-разговорные языки // Языки Азии и Африки, т. 4: Афразийские языки. – М., 1991. – С. 250–330.

Крюков В.Г. (м. Луганськ)

МЕТОДОЛОГІЧНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ АРАБСЬКИХ РАНИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Сутнісна характеристика методологічних засад арабістики визначається відносною самостійністю та корпоративністю їхнього розвитку й разом з тим використанням традиційних методів дослідження. Отже, незмінними компонентами її наукового пошуку є: 1. Відбір та переклад оригінальних текстів; 2. Систематизація сюжетів згідно з напрямом дослідження; 3. Текстологічний аналіз; 4. Проектування результатів дослідження на відповідні аспекти історичних процесів.

2. В межах даних методологічних засад виявляються напрями вивчення повідомлень арабських раних середньовічних писемних джерел про територію та населення Європи, а саме: 1. Дослідження наукової спадщини окремих арабських авторів названої доби (Д. Хвольсон, А. Кунік й В. Розен, К. Барб'є де Менар, М.Я. де Гусе, Х. Мжик, О. Ковалевський); 2. Аналіз відомостей про великі етнічні спільності Європи, зокрема про слов'ян та русів, болгар і норманів (А. Гаркаві, Л. Шишманов, А. Сейппель, Х. Біркланд, Т. Левицький, О. Ковалевський); 3. Вивчення даних про окремі регіони Європи (Р. Дозі, М. Амарі, Б. Дорн, Б. Заходер, Т. Калініна). Однак у жодному з цих методологічних напрямів повідомлення про територію й населення України не визначалися у якості предмета окремого дослідження.

3. У зв'язку з тим, що на сучасному етапі розвитку української історичної науки є актуальною проблематика витоків української нації, суттєвого значення набувають наукові дослідження тієї доби історії України, яка передувала виникненню Київської Русі. Втім, дані дослідження являють собою найскладніший аспект наукового пошуку через певний брак вітчизняних писемних джерел, що мають походження від означеної доби. Саме тому суттєвої ваги набуває вивчення раних середньовічних писемних джерел зовнішнього походження, зокрема арабських.

4. Вивчення повідомлень згаданих арабських писемних джерел про територію та населення України потребує визначення й упровадження у практику дослідницької роботи нових методологічних

принципів, якими мають бути: 1. Виокремленість й пріоритетність територіального виміру етноісторичних процесів, які відбувалися на землях України. Даний принцип передбачає відбір, систематизацію й аналіз історичного матеріалу за ознакою його тематичної спрямованості на регіон розташування України; 2. Своєрідність і самобутність названих етноісторичних процесів стосовно інших регіонів Європи. Згідно з цим принципом наукове опрацювання історичного матеріалу має відбуватися з урахуванням поліетнічності населення України тієї доби, мінливістю етнічного складу кочових людностей степової смуги Північного Причорномор'я внаслідок постійних міграцій номадів, співіснування на даній території землеробських і скотарських культур та характер взаємин між ними тощо; 3. Спадкоємність елементів етноісторичних процесів на території України доби раннього Середньовіччя. У цьому зв'язку належить урахувати, з одного боку, асиміляційні процеси, що відбувалися як у середовищі номадів, так і між кочовими та осілими людностями, а з іншого – запозичення елементів культури й способу життя наступними етносами від попередніх.

5. Визначені методологічні принципи певною мірою обумовлюють обґрунтування основних концепцій дослідження повідомлень арабських ранніх середньовічних писемних джерел про Україну, провідними з яких доцільно вважати: 1. Обумовленість особливостей етноісторичних процесів у цій країні природно-географічними факторами, які впливали на спосіб життя, матеріальну й духовну культуру її населення; 2. Вплив на етноісторичний розвиток демографічно-міграційних процесів; 3. Обґрунтування теоретичних засад щодо формування українського етносу на основі селекції споріднених етнічних рис дніпровських та карпатських слов'ян в умовах впливу регіональних асиміляційних процесів; 4. Визначення зовнішніх торговельно-економічних зв'язків як фактора прискорення процесу формування українського етносу та його державності.

6. У логіці означеного кола наукового пошуку доцільно окреслити такий алгоритм дослідження: 1. Відбір сюжетів, що стосуються території й населення України доби раннього Середньовіччя; 2. Переклад та систематизація текстів відповідно до названої проблематики; 3. Коментар відібраних і систематизованих текстів джерел згідно з традиціями арабістичного наукового пошуку і

започаткованими нами методологічними принципами. Текстологічний коментар доцільно структурувати за такими компонентами: 1. Подання арабської форми й української транскрипції термінів та фраз; 2. Виявлення спотворень в арабському написанні географічних, історичних та етнічних назв; 3. Урахування першоджерел, від яких дані назви запозичені; 4. Визначення походження досліджуваних термінів. Подібна до наданої структура текстологічного коментарю мала успішну апробацію в європейській медієвістиці (Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – T. I. – T. II (część I–II). – Wrocław; Kraków, 1956–1977).

Николаева М.В. (г. Москва)

**А.Е. КРЫМСКИЙ И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ
ЛИТЕРАТУРЫ СИРИИ И ЛИВАНА НОВОГО ВРЕМЕНИ
(к проблеме европоцентризма)**

Фундаментальный труд А.Е. Крымского “История новой арабской литературы (XIX – начало XX в.)” представляет собой абсолютно полное исследование всего возможного материала по истории новоарабской литературы, выполненное с высочайшей эрудицией и профессионализмом. Эта работа энциклопедического и во многом страноведческого характера отличается историко-экономическим подходом к проблемам культуры, религии и литературы. Собственно художественная литература арабских стран Нового времени предстает как завершающее звено единой цепи человеческой деятельности, результат социально-политической активности, борьбы идейных и эстетических тенденций в общественной жизни арабских стран. Вместе с тем в работе А.Е. Крымского оценка историко-литературного процесса на арабском Востоке базируется на традиционном противопоставлении Европы, понимаемой как Запад, и Востока, арабского и турецкого, понимаемых как в значительной степени аналогичный, если не идентичный мир. Европоцентристский подход является базовым для исследования материала. Основной пафос работы сводится к поддерживаемому авторитетом многих европейских востоковедов и самих арабских деятелей культуры XIX в. (Кремер, аль-Бустани и др.) убеждению в том, что прогрессивное развитие арабской культуры и литературы в Новое время должно

быть непременно поступательным и подражательным по отношению к западноевропейской модели. В традиционном историко-географическом смысле Сирия в работе Крымского понимается как обширная территория без строго очерченных границ, охватывающая современные Палестину, Иорданию и часть Южной Турции. Ученый признает, что особые многовековые исторические условия жизни Сирии с Палестиной выработали у жителей этой страны оригинальный в умственном и нравственном отношениях своеобразный тип: “Арабы Сирии, которым суждено было сыграть передовую роль в истории арабского возрождения XIX в., составляют собой совсем отдельную арабскую народность, значительно отличающуюся от всех прочих арабских групп. Это не чистые семиты, какими являются бедуины Аравийского полуострова, и не те воспринявшие семитизацию хамиты, какими оказываются арабы-египтяне. Арабы-сирийцы – последовательная смесь и скрещение длинной цепи народов: финикиян-хананеян, арамейцев, греков эллинистического периода, греков-византийцев, арабов, как доисламских, так и исламских, а в Южной Сирии (иначе, Палестине) – еще и евреев. Во времена крестовых походов XI–XIII вв. сюда присоединилась примесь западноевропейская, преимущественно французская (...), смешивались с сирийскими арабами и венецианцы, и армяне (с. 319–320). Однако в дальнейшем исследовании эти положения принципиально не учитываются автором, который продолжает следовать общепринятой концепции ускоренного заимствования жителями Сирии *достижений европейской культуры как важнейшей гарантии их эстетического прогресса*.

Современные русские исследования признают маронитов, основных субъектов этой литературы, потомками финикийцев, смешавшихся с арамейцами Сирии и ассимилированных арабами, особой этноконфессиональной общностью (Родионов).

Эстетические критерии ливанских и сирийских маронитов, сохранивших после мусульманского завоевания свои религиозные обряды и в определенной степени свой язык, должны изучаться как продолжение доарабской эллинистической и византийской традиций культуры. При оценке огромного вклада А.Е. Крымского в изучение истории новоарабской литературы следует принимать во внимание основополагающий тезис С. Аверинцева о

единстве духовно-эстетической культуры этого обширного ареала между Римом и Месопотамией, продолжавшемся в раннехристианских культурах, сирийско-коптском манихействе и Византии. Прямыми наследниками этого духовно-эстетического комплекса являются ливанские христиане восточных церквей. В этом отношении следует рассматривать и употребление самого термина “Восток” в его не географическом, но духовном содержании, где критериями были бы ценностные ориентации художника на принадлежность к определенной культуре. О неудовлетворительности термина “христианский Восток” говорится в работах С. Авринцева, посвященных более ранним периодам развития этого обширного ареала. Однако до сих пор применительно к арабской культуре этот вопрос не ставился. В исследовании проблем сирийско-ливанской литературы должно учитываться положение о средиземноморской общности, единстве исторических традиций этого региона, что объясняет многие явления его культуры. В этом контексте традиционно принятая концепция арабского литературного Возрождения (ан-Нахда) под европейским влиянием, нашедшая отражение и в работе А.Е. Крымского “История новой арабской литературы”, нуждается в дальнейших серьезных комплексных исследованиях. Следует учитывать две сложившиеся в современном мире точки зрения на проблему отношений между цивилизациями. Первая, которой придерживается Ханнингтон, утверждает, что цивилизации находятся в состоянии постоянного столкновения и конфликта. Вторая (Тойнби, Рерих, Гароди) утверждает необходимость и возможность диалога и взаимодействия между ними. В современном арабском мире, частью которого является и левантский Ближний Восток (машрик), проблема культурного самоопределения в рамках различных цивилизационных моделей становится особо актуальной.

Восприятие окружающего мира ливанцами XX в., вписываясь в общеарабскую традицию, имеет и свою специфику: “Мы – место, где природа дает приют всякому, откуда бы он ни пришел. На нашей земле появлялись и исчезали цивилизации, менялись верования, культы, обряды, языки. Наша страна – средиземноморская, и, как находящаяся *посередине*, она чувствует, чем живет окружающий нас мир” (М. Шиха). Очевидно, что проблема осознания себя в пространстве Чужого (которая вообще не является драматичной

для христиан) решается как сочетание углубленности в традиции восточной духовности со средиземноморской открытостью внешнему миру. Исходя из положения о том, что именно Левант – Ближний Восток является центром христианского мира, термины *востокоцентризм* и *европоцентризм* нуждаются в существенной корректировке (ведь согласно античным преданиям сама Европа – финикийка с Крита). Вопросы же о том, в какой момент истории этот мир Европы, “Запада” стал Чужим для левантийских арабов, когда появилось понятие “отсталости Востока” как его “нецивилизованности”, равно как и о критериях этой “цивилизации”, требуют специального внимания историков культуры. С точки зрения европейских ученых, начало культурного и литературного застоя в арабском мире датируется эпохой монгольских завоеваний XII–XIII вв. и периодом Османской империи. В целом он охватывает тысячелетия – половину новой истории этого древнейшего региона человечества. Простой арифметический подсчет показывает, что подобный критерий нуждается в переосмыслении, тем более что и сегодня в общем мнении (никем не оспариваемом!) это отставание не только не преодолено, но продолжает увеличиваться, так что современные Ирак, Сирия – колыбель человеческой цивилизации – воспринимаются ныне европейцами и американцами как *пространство Дикости* (почти Джахилийи).

Необходимо изучать также и то, как оценивают эту проблему сами субъекты – носители этой культуры. Известно, что определяющим в отношении арабов к тому, какими видит их Запад, является категорическое неприятие сложившегося о них представления. Проблема исследования Себя через изобретение “Другого” как воспроизведение его образа становится все более актуальной и для западной, и для арабской научной мысли. Так, в ливанской культуре XX в. остро ощущалось противопоставление Ливана как мира традиционно прекрасного Идеала, сферы Горнего Духа и вестернизированного мира Абсурда как “пространства Чужого”. По признанию арабских исследователей, арабская культура в целом с трудом выносит взгляд “Другого” на себя. Проблема заключается не в том, какими ливанцы, сирийцы и арабы в целом видят самих себя – здесь они достаточно самокритичны. Проблема – в точках соприкосновения между представлениями арабов о Западе, отраженными в десятках произведений современной

сирийской, ливанской и арабской прозы, и Запада – об арабах. Непрекращающийся поиск арабами себя в пространстве “Другого” распространяется на многие области, включая область познания и осознания себя в пространстве. Поиск Себя “здесь” и “там”, – как свидетельствуют многие произведения литературы, затрагивающие тему хиджры – эмиграции, – связывается не только со стремлением к достижению большей открытости остальному миру, но и внутренней душевной устойчивости как средства самозащиты от агрессивности внешнего мира “Другого”. Арабские писатели XX века продолжают напряженно искать в литературе и общественной мысли ответ на вопрос: “Кто мы? И кто “Другие”? Каким образом “Другим” в арабской истории стал Запад? В поисках прогресса и модернизации они обращаются теперь к Западу как к искомой цивилизационной модели. Однако неразрешимое трагическое противоречие этого процесса, отраженное во многих художественных текстах, заключается в том, что идея прогресса как разрыва с прошлым – является западным понятием, которому нет аналогов в арабской культуре, подобно тому, как нет в арабском языке аналога понятию *абсурда* (Рашид ад-Дейф) – для мира, созданного по велению Всевышнего Абсолюта гармоничным и совершенным. В то же время человек Запада, как это признают арабские мыслители, смотрит на современного араба именно сквозь призму антиномии “традиции – прогресса”, ибо западная культура отмечена печатью цивилизационного разрыва (Тахер Лабиб). В истории же арабского мира, по его мнению, разрывы обусловлены именно вторжением “Другого”, поскольку в самосознании арабов на протяжении истории не было неподвижных границ с остальным миром как своим цивилизационным продолжением. В арабской культуре следует видеть восточный синтез культур народов, которые оказались в ареале ее влияния. (*“Враг не может прийти с Востока, даже если его действиями разрушен Багдад”*). На протяжении истории, осознавая свое место в окружающем пространстве, “народ Корана” знал такие формы социокультурной организации, которые предопределили его взгляд на “Других” как на *продолжение самого себя*.

Границы мусульманского мира легко перемещались с места на место, устраняя различия между “Своим” и “Чужим” вплоть до времен Крестовых походов, история которых до сих пор жива в

коллективной памяти народов Арабского Востока. Разрыв между двумя мирами восходит именно к Крестовым походам. В коллективной памяти, самоидентификации арабского этноса вплоть до XXI века сохраняется убеждение в том, что враг, “Другой”, приходит с *моря*, будь то с Запада – для Леванта – или с Севера – для стран Магриба. С этого времени мир для арабов больше не предстает как продолжение собственного пространства. В последующие эпохи образу Запада как врага стал все более навязываться в арабской культуре его образ как носителя прогресса. Одновременно арабам стало навязываться и представление об их “исторической отсталости”. Таким образом, “Другим” для них, наряду с Западом, стало и их собственное наследие.

Литературное творение также являет собой модель воспроизведения представлений человека о сущности бытия, о месте отдельной личности и всего народа в пространстве мира (это подтверждается существованием в литературной теории такого понятия, как *архитектоника текста*). Структура художественного текста неизменно воспроизводит структуру миропонимания его автора. Так, в ливанской прозе XX века сосуществуют идеи иерархичного единства, процесса имманентного восхождения к вершине духа и атомарный распад сознания индивидуума эпохи глобальной катастрофы – открытая структура поиска своего места, собственной сущности, смысла своего бытия в мире, подверженном роковым катаклизмам. В рамках подобного диалектического двуединства миропонимания окружающий мир выступает, с одной стороны, как сфера субъективного, зависимого от восприятия конкретной личности в конкретных обстоятельствах, с другой стороны – во взаимодействии с движением абсолюта, историей мироздания в глобальном пространстве творения, снимая противопоставление Запад – Восток как изначально не имеющее смысл.

Петрова Ю.І. (м. Київ)

СЛОВОСКЛАДАННЯ

ЯК ПРОДУКТИВНИЙ МОРФОЛОГІЧНИЙ ЗАСІБ ЄГИПЕТСЬКОГО ДІАЛЕКТУ АРАБСЬКОЇ МОВИ

Одним із морфологічних засобів словотвору є поєднання слів чи основ (композиція) й усічення слів або компонентів у складі

сполук (аббревіація). Цей словотворчий засіб є непродуктивним в арабській літературній мові, в якій він відомий під терміном “*an-naḥt*” (висікання), оскільки її чітка морфологічна структура не допускає ускладнених багатокореневих компонентів. На сучасному етапі розвитку арабської мови цей засіб іноді застосовується мовними академіями для передачі складних іншомовних термінів: *fawqa banafsaṣṣāḡīyū* → *fawbanafsaṣṣāḡīyū* (ультрафіолетовий).

Сучасні дослідники вказують на значно вищу продуктивність засобу “*an-naḥt*” в арабських діалектах, зокрема в єгипетському, у порівнянні з літературною мовою. Г.Ш. Шарбатов надає 22 загальноживані єгипетські діалектні лексеми, утворені таким способом (імена і частки): *’innahārda* (сьогодні), *lēyh* (чому), а також виділяє: а) складні числівники: *hamastāšar* (п’ятнадцять); б) іменники турецького походження з елементами *bāš* і *hāna*, які були запозичені у складеній формі: *baškātib* (старший клерк), *’agzahāna* (аптека). К. Хоулз зазначає, що значна частина діалектних займенників і часток утворилася за допомогою основоскладання: *’ēyh/’ēš* (що), *fēn* (де), а також деякі прислівники: *keda* (так), *dilwa’ti* (за-раз). Г.Ш. Шарбатов також зазначає, що в діалектах складні лексеми можуть бути утворені практично в усіх частинах мови.

Нами було виявлено близько 90 лексем єгипетського діалекту, утворених за допомогою даного засобу, які ми поділили на такі основні групи:

1) лексеми іншомовного походження (найчисельніша група) – більше 40 слів: *giribfirūt* (грейпфрут); *’ayskrim* (морозиво); *haylaif* (першокласний);

2) лексеми арабського походження – близько 25 слів: *’amṇaw-wil* (торік); *ba’ḏiši* (трошки); *maward* (трояндова вода); *bani’ādam* (людина);

3) частки – близько 30: *’ešma’na* (чому саме); *dihda* (що це таке?); *fēn* (де?); *’imta* (коли?).

В окрему групу можна виділити складені числівники: а) від 11 до 19: *’itnāšar* (дванадцять); б) цілі сотні від 300 до 900: *tumnumi-yūa* (вісімсот).

З точки зору належності композитів до частин мови ієрархія є такою: іменники (46), частки (28), числівники (16), прислівники (13), дієслова (5), прикметники (3). Дієслова-композити стають базою для утворення дериватів: *gāb* (принести) → *gayabān* (принесення).

Зі структурної точки зору композити в єгипетському діалекті найчастіше бувають двокомпонентними: *yūsuf 'afandi* → *yusafandi* (мандарин); фр. *deux pieces* → *dubyās* (з двох частин); іноді трикомпонентними: фр. *bras de fer* → *biradifēr* (індійська боротьба); *'in sā'a 'allāh* → *'inšalla* (вигук сподівання). В окремих випадках утворюються багатоконпонентні слова: *min da 'ala da* → *mindā lāda* (так собі; нормально); *ma 'aley-hi šey* → *ma'alēš* (нічого страшного; вибачте). У трьох випадках спостерігається утворення дієслова шляхом аббревіації складових: *bi-smi-llāhi-r-raḥmāni-r-raḥīm* → *basmil* (вимовляти “в ім'я Аллаха милостивого і милосердного”); *hallil* (вимовляти *la 'ilāha 'illa-llā*; аплодувати); перс. *šaš-ḥane* → *šašḥan* (нарізати канал дула). Крім того, можна поділити композити на ті, в яких складові елементи поєднуються “механічно”, без змін: *'innahār+da* → *'innahārda* (сьогодні); *ya+našīb* → *yanašīb* (лотерея), і ті, в яких відбуваються фонетичні зміни: *li-s-sā'a* → *lissa* (досі; щойно); *'eyh+mata* → *'imta* (коли?).

Дослідники зазначають, що процес словоскладання підпорядковується певним закономірностям: а) порядок слів залишається незмінним; б) якщо перше слово є багатоскладовим, слова просто прилягають одне до одного без змін: *'ambaršāu* (амберний чай); в) якщо обидва слова односкладові, вони поєднуються без змін: *rasmāl* (капітал); г) якщо перший складовий композит закінчується на два приголосних, з'являється протетичний голосний: *tultumiyya* (триста); *'arḍaḥāl* (петиція). Крім того, при утворенні композитів є дуже важливим просодичний фактор, зокрема збереження єдиного наголосу для етимологічно цілого словосполучення.

Радівілов Д. А. (м. Київ)

ІБАДИТСЬКИЙ ТЕКСТ ПРО ВІДМІННОСТІ У ПОВНОВАЖЕННЯХ ІМАМА-‘АЛІМА Й ІМАМА, ЯКИЙ НЕ Є ‘АЛІМОМ

Абу ‘Абдаллах Мухаммад б. ‘Іса – ібадитський *каді*, що діяв в Омані у другій половині XI ст. – на початку XII ст. Текст із його міркуваннями щодо різниці між обсягом повноважень імама-‘аліма й імама, який не є ‘алімом, відомий нам у двох варіантах, майже тотожних один одному. Один із варіантів тексту дійшов до нас у рукопису № 1082 *Тіджарат ал-‘улама’ ва-с-сйар ал-‘уманійя*

Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка (сс. 310–318), а другий міститься у збірному рукопису № 1854/2 Бібліотеки Міністерства національного надбання і культури Султанату Оман і опублікований у збірнику *ас-Сіяр ва-л-джавабат лі-‘улама’ ва-а’імат ‘уман* (ал-Кахіра: Джамі’ат ‘Айн Шамс, 1989. – Том. 1. – С. 399–411). Текст має прескрипт: *Зі слів кадї Абу ‘Абдаллаха Мухаммада б. ‘Тси, хай змигується над ним Аллах, щодо різниці між імамом-‘алімом та імамом, який не є ‘алімом.*

На початку тексту Мухаммад б. ‘Іса формулює положення, які збирається спростувати: 1) мусульмани вважають, що можуть укласти договір про *імамат* із бажаним кандидатом незалежно від того, ‘алім він чи ні; 2) імам, який не є ‘алімом, має право керуватися власним розсудом так само, як це робить імам-‘алім; 3) для загалу мусульман не існує суттєвих відмінностей між ‘алімом і особою, яка не є ‘алімом.

На думку Мухаммада б. ‘Тси імам повинен бути ‘алімом. Разом із тим *каді* вдається до розгляду гіпотетичної ситуації: мусульмани побоюються, що їхньою країною заволодіють несправедливі правителі (*джабабіра*) і розкольники (*ахл ал-хілаф*); при цьому мусульмани мають кандидатуру лідера – людину благочестиву, проте неосвічену – і доходить висновку: громада може укласти договір про *імамат* навіть із неосвіченим мусульманином за умови, якщо за межі його повноважень будуть винесені питання, в яких він не є компетентним. Такий імам повинен спиратися на думку освічених людей (*ахл ал-‘ілім*) або видатного вченого (*худжжа*). *Кадї* зауважує, що розглядає таку можливість як виключення з правил, виправдане крайньою необхідністю.

Мухаммад б. ‘Іса пояснює, яким чином імам, що не є ‘алімом, керуючись рекомендацією радника-*худжжа*, призначає свого повноважного представника (*валі*): імам звертається до *худжжа* з проханням оцінити релігійну компетентність кандидата; ‘алім повідомляє про своє рішення імамові, виголошуючи при цьому одне з традиційних формулювань; якщо імам не впевнений, чи відповідає формулювання ‘аліма традиційним кліше, він звертається до іншого ‘аліма, який може засвідчити вірність формулювання попередника власною *фатвою*; крім засвідчення релігійної компетентності, ‘алім повинен підтвердити достатній рівень прикладних знань кандидата у певній галузі; імам робить призначення узгодженої кандидатури.

Далі Мухаммад б. 'Іса торкається таких питань: призначення наглядача (*мушріф*) для *валі*, який не володіє спеціальними знаннями; право мусульман висунути замість неосвіченого імама, який не радиться з *'алімами*, кандидатуру освіченої людини, навіть якщо вона не має достатньо грошей і прибічників; право мусульман висунути вподобану кандидатуру *'аліма* навіть у тому разі, якщо серед громади є хтось інший, ще більш освічений і впливовий, ніж бажаний кандидат; право імама звузити повноваження свого *валі* у питаннях судочинства.

Особливо докладно Мухаммад б. 'Іса розглядає комплекс питань, пов'язаних із каяттям (*тауба*) імама. *Kadı* доходить висновку: покаєння мусульманина може бути прийняте громадою лише в тому випадку, якщо вчинене ним порушення не є серйозним, сам мусульманин зарекомендував себе людиною праведною, а стосовно щирості його каяття не виникає підозр (*тухма*).

Досліджуваний текст слід сприймати у контексті подій, що розгорнулися в Омані в XI ст. Тоді державу місцевих ібадитів очолив представник племені йахмад Рашід б. 'Алі. *'Аліми* побоювалися, що йахмадити прагнуть обмежити традиційно значну роль мусульманських вчених у виборі ібадитських імамів, аби передавати владу серед одноплемінників, перетворивши її на звичайний *мулк*.

Рижук І.П. (м. Київ)

ЧАСТИНИ МОВИ: ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ТА АРАБСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА ТРАДИЦІЯ

Майже всі сучасні західні граматичні концепції, і передусім пов'язані з цими концепціями терміни і поняття, беруть свій початок з античної – давньогрецької, а потім давньоримської філологічної науки.

Так, ще в IV столітті до н.е. основоположник граматики і логіки Арістотель прийшов до поділу слів на визначені класи – частини мови (відносно грецької мови). Він поділив всі слова на чотири класи: ім'я, дієслово, член і сполучник, або зв'язку.

Грецький вплив на витоки арабської філології дослідники відзначають від арістотелевої логіки, і тільки від неї могла бути засвоєна арабами сама сутність і система їхньої граматики – поділ частин мови на ім'я, дієслово та службову частину (частку).

Звідси взято і визначення, які араби давали цим трьом частинам мови.

Питання виділення частин мови в будь-якій мові зводиться до двох взаємопов'язаних аспектів: принципи, на основі яких виділяють частини мови, та інвентар частин мови.

Для сучасної зарубіжної лінгвістики характерний підхід до частин мови як до складних лексико-граматичних одиниць мови, які характеризуються наявністю загального категоріального значення, загальністю парадигматики та тотожністю синтаксичних функцій. Таким чином, сучасні класифікації частин мови більшості європейських мов побудовані на сукупності морфологічного, семантичного і синтаксичного принципів.

В арабській традиції існувала і залишається незмінною система частин мови з трьох компонентів: ім'я, дієслово і частка, які визначалися в основному за морфологічними показниками: ім'я і дієслово – за різними формами словозміни, частка – на основі незмінності; відмічалися і синтаксичні властивості, наприклад, для імені – поєднання з присудком. На відміну від європейської традиції, в арабській системі частин мови не проводиться чіткий розподіл слів на повнозначні та службові.

У тричленній парадигмі традиційної арабської граматики *'ism* займає перше місце і відповідає поняттям іменника, прикметника та ін. у західноєвропейській граматичній традиції.

Прийнявши таку концепцію трьох класів, а також встановивши відсутність зв'язку імені з часом критерієм для розмежування імені, арабські граматисти вимушені були втиснути різні класи слівформ у тричленну парадигму, при цьому відносили до імені як власне іменник в його різновидах, так і дісприкметники. До іменних форм класичне арабське мовознавство відносить також масдари та ряд інших іменно-дієслівних дериватів, особові, вказівні та відносні займенники, числівники, інколи навіть питальні займенники *matā, kam, kayfa*.

Для визначення дієслова в арабській граматиці використовувється термін *fi'l*, що означає “дія, акт, вчинок”. Всі арабські граматисти у формулюванні дієслова узгоджувалися в його часовій оцінці, не враховуючи при цьому його вид.

Останній компонент тричленної парадигми класичного арабського мовознавства – *ḥarf* – означає: слово, буква, звук, частка.

Арабські граматисти намагалися знайти точне формулювання значенню харфа. В “Книзі” Сібавайхі *ḥarf* визначається як те, що не є ні іменем, ні дієсловом, тобто характерною ознакою часто вважається відсутність у них ознак, властивих іменам і дієсловом. В західній традиції під арабське визначення “часток” потрапили прийменники, сполучники, вигуки та службові слова, які втратили зв’язок з іменем.

Місце *ḥarf* в системі частин мови нечітко визначене. Однією з кардинальних проблем при розв’язанні статусу службових слів *ḥarf* є питання наявності чи відсутності у них лексичних значень. З погляду лексичного значення сполучники, зв’язки і частки не можна ставити в одну площину з повнозначними словами (семантичний критерій у тому плані, що й для повнозначних слів, для службових не застосований).

У сучасній арабській лінгвістиці виділяються два напрямки: прибічники першого з них дотримуються традиційної точки зору. Представники іншого роблять спроби дати нову класифікацію частин мови.

Радянські та європейські дослідники арабської граматики у своїх судженнях виявилися толерантними, приймаючи у своїх працях концепцію частин мови, розроблену арабськими дослідниками. Ряд авторів дотримуються традиційної точки зору і слідом за Сібавайхі виділяють три класи слів. Інші арабісти, наприклад Шарбатов, розглядають частини мови в арабській мові на більш “європейській” основі, наближаючи свої класифікації до тих, які існують у різних європейських мовах.

Рубіновська М.А. (м. Київ)

АРАБСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ ТА ТЕРМІНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ ПЕРСЬКОЇ МОВИ

Радикальні зміни, що відбулися в Ірані в другій половині ХХ ст., спричинили глибокі трансформації у суспільній свідомості та словниковому складі перської мови. Зміни, які продовжуються і сьогодні, торкаються сфери політики, економіки, культури. Хронологічним маркером змін можна назвати суспільно-політичну лексику, оскільки вона найбільш чутлива до змін у свідомості

суспільства. Багато теоретичних і практичних питань, пов'язаних із лінгвістичним аналізом та узагальненням досвіду суспільно-політичної лексики перської мови, потребують свого вирішення. Стабілізація суспільно-політичної лексики перської мови залежить від стану її вивченості.

В мовознавстві існує багато робіт, присвячених аналізу суспільно-політичної лексики (СПЛ) та суспільно-політичної термінології (СПТ), однак при уважному їхньому розгляді виявляється, що різні автори досліджують при цьому однакові лексико-семантичні підсистеми або ж, вивчаючи одну і ту ж підсистему, по-різному її називають (Крюčkova Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. М., 1989.)

Означення та розмежування понять **“суспільно-політичної лексики”** та **“суспільно-політичної термінології”** (Протченко И.Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. Социолингвистический аспект. М., 1975; Лейчик В.М. Особенности терминологии общественных наук и сферы ее использования. М., 1983; Коготкова Т.С. Из истории формирования общественно-политической терминологии. М., 1971).

Шляхи формування та розвитку суспільно-політичної лексики та термінології. СПЛ та СПТ утворюються приблизно тими ж шляхами, що й інші лексико-семантичні підсистеми літературної мови. Основну частину складають слова, що є **вторинною номінацією**, тобто отримані шляхом переосмислення первинних слів.

Важливим способом формування СПЛ та СПТ є **утворення нових слів** або засобами власної словотвірної системи, або на основі міжнародних елементів, або шляхом поєднання першого та другого.

Третій спосіб формування СПЛ та СПТ – **запозичення**. При використанні в якості елемента суспільно-політичного словника запозиченого слова можна виділити такі випадки: 1. Слово у мові-джерелі ідеологізоване і термінологізоване, і в такому вигляді воно переходить в мову, котра запозичує його; 2. Слово в мові-джерелі має соціальне, але ще не термінологічне значення, тобто є елементом СПЛ, у такому вигляді воно запозичується, а потім його розвиток йде двома шляхами: а) слово в мові-джерелі стає СПТ, під впливом цієї модифікації змінюється значення запозиченого слова і в інших мовах, де воно теж стає елементом СПТ;

б) семантичний розвиток даного слова йде паралельно в кількох мовах, тобто термінологізується як у мові-джерелі, так і мовах, що запозичили слово; 3. Слово в мові-джерелі не має соціального значення, але набуває таке в мові, яка його запозичила (Крюčkова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. М., 1989).

Арабські запозичення в перській мові. Із усіх мов Близького та Середнього Сходу, які потрапили під арабський вплив, перська мова за кількістю арабських лексичних запозичень стоїть на першому місці. Починаючи з другої половини XI ст., в арабську мову вливаються арабські слова, пов'язані передусім з релігійними, адміністративними, політично-економічними сферами. Разом з арабською лексикою запозичувалися і нові поняття у сфері релігії, адміністративного устрою, економіки, котрі поповняли словниковий склад. Разом з тим процес запозичення арабської лексики часто витісняв перські еквіваленти (Пейси́ков Л.С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975).

Вплив арабської мови, який спочатку охопив тільки лексичну систему перської мови, став імпульсом для різноманітних змін на інших мовних рівнях. При подальшому контакті арабська мова вплинула на фонологічну та граматичну системи перської мови, на її словотвір.

Саидов З.А. (г. Луганск)

О ПУТЕШЕСТВИИ АБУ ТАХИРА АС-СИЛАФИ (475/1083–576/1180) НА КАВКАЗ

Исследование сведений арабских биографических словарей открывает новые факты истории ислама на Кавказе, среди которых представляет интерес путешествие знаменитого ученого-традиционалиста XII в. Абу Тахира ас-Силафи (475/1083–576/1180) по городам региона.

Ахмад б. Мухаммад б. Ахмад Абу Тахир ас-Силлафи родился в Исфахане в 475/1083. В 495/1103 г. он отправился в традиционное для мусульманских стран *рихла* (учебное путешествие). Сначала ас-Силафи посетил Багдад, где пробыл четыре года. В столице Халифата слушал хадисы, основательно изучил *фикх* и арабский язык у авторитетных ученых столицы. Так, мусульманское

законоведение он изучил у знаменитого шафиитского факиха ал-Кийа ал-Харраси (ум. 504/1110 г.), а учителем арабского языка у него был заведующий библиотекой столичной мадрасы *ан-Нузайми* ал-Хатиб ат-Табризи (421/1030–502/1109). В 499/1106 г. ас-Силафи покинул Багдад и посетил все известные центры мусульманского образования Ирака, Сирии, Аравии и Западной Персии. В 509/1115 г. посетил Дамаск и жил здесь два года. В 511/1117 г. переправился в Египет и выбрал местом жительства Александрию, где специально для него вазиром Египта Ибн Салларом была построена *мадраса*. Умер Абу Тахир ас-Силафи в Александрии в 576/1180 г. (*Табакат аш-шафи'ийа ал-кубра ли-Тадж ад-дин Аби 'Абд ал-Вахаб б. Таки ад-дин ас-Субки*. Дж. 4. Ал-Кахира. 1906. С. 44).

Во время *рихля* в 499/1106 – 509/1116 гг. ас-Силафи посетил и Кавказ. Он побывал в Гяндже, Тифлисе, Нахичевани, Дабиле (Двине), Ширване и Дербенде. При посещении Кавказа ас-Силафи общался с местными знатоками хадисов, факихами, авторами произведений и оставил довольно любопытные сведения о них. В Тифлисе Абу Тахир слушал Ахмада б. 'Умара б. Мухаммада ан-Натани, в Гяндже Мусаддида б. Мухаммада ал-Джанзи, в Нахичевани Муфарриджа б. Аби 'Абдаллаха ан-Нашави, в Ширване 'Али б. Ахмада ал-Ва'иза б. ал-Муфаддида аш-Ширвани, в Дербенде Маймуна б. Умара б. Мухаммада ал-Баби (<http://www.alwaraq.com> *Сийар а'лам ан-нубала' Тасниф ал-Имам Шамс ад-дин Мухаммад б. Ахмад б. 'Усман аз-Захаби*, с. 2699). Представители мусульманского просвещения с Кавказа поддерживали связи с ас-Силафи и в период его проживания в Александрии. В Египте Абу Тахира посетили ученые из Дербенда Ахмад б. Са'ид б. Хумайдан ал-Фарики (*Му'джем ас-сифр. Та'лиф ал-Хафиз Мухаммад ибн Ахмад ал-Исбахани ас-Силлафи*. Дж. 1. Багдад, 1978, с. 43–44), 'Умар б. Мунаххал Абу-л-Асвар ад-Дарбанди (<http://www.alwaraq.com>: *ал-Ваджиз ли-л-Силафи*, с. 15), Мухаммад б. Да'уд б. 'Усман ад-Дарбанди (<http://www.alwaraq.com>: *Буг'я ат-талаб фи та'рих Халаб. Та'лиф Камал ад-дин Абу-л-Касим 'Умар б. ал-'Адим*, с. 830, 1186). Путешествие Абу Тахира ас-Силафи стало уникальным событием в духовной и культурной жизни исламских центров Кавказа. По сведениям биографических источников, знаменитые ученые-традиционалисты из

центральных областей Халифата крайне редко посещали с подобной целью города региона. Но, начиная со второй половины XI в. встречаются известия, свидетельствующие о проявлении интереса к ним со стороны багдадских ученых. Так, известно, что в конце XI в. в городах Аррана занимались передачей хадисов знаменитый сельджукский вазир Низам ал-Мульк (ум. 485/1092 г.) и авторитетный шафиитский законовед Кийа ал-Хараси. Очевидно, выбор ас-Силафи, как и его предшественников, был обусловлен ростом духовной и культурной активности исламских центров на Кавказе в XI–XII вв.

Итогом обширных путешествий ас-Силафи стал биографический свод *Му‘джем ас-сафр* (“Словарь путешественников”), где автор зафиксировал сведения о тех, с кем он общался во время своих странствий. Был создан ценный источник по истории духовной и культурной жизни стран Халифата в XI–XII вв. В нем собраны сведения о тысячах лиц, представлявших богословие, науку и разные области литературы в странах Халифата в XI–XII вв. Отдельная биографическая заметка начинается с упоминания полного имени персонажа. Затем автор указывает место их встречи, место проживания персонажа, цитирует информацию (редкий хадис, отрывок из стихотворения, поучительный рассказ и т.д.), полученную им от описываемого лица. Часто приводится дополнительная справка (*нубза*) (*Му‘джем ас-сифр. Та‘лиф ал-Хафиз Мухаммад ибн Ахмад ал-Исбахани ас-Силафи*. Дж. 1. Багдад, 1978).

Трудно переоценить значение информации, собранной ас-Силафи в *Му‘джем ас-сифр* о представителях мусульманского просвещения из городов Кавказа. К сожалению, издана и доступна только первая часть биографического словаря. Но упоминания ас-Силафи о представителях мусульманского образования на Кавказе, а также о тех из них, кто действовал за его пределами, были выявлены в сочинениях более поздних авторов Ибн ал-‘Адима, Йакута ал-Хамави, аз-Захаби, Ибн ал-Фувати. Сведения ас-Силафи позволили установить новые имена *мухаддисов* и *факихов* из Тифлиса, Гянджи, Дербенда, Ширвана и Нахичевани, факты жизни и деятельности которых существенно дополняют сложившиеся у востоковедов представления об исламе на Кавказе.

Сирінська О.А. (м. Київ)

РОЗВИТОК АРАБСЬКОГО СУПУТНИКОВОГО ТЕЛЕБАЧЕННЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА МОВНУ СИТУАЦІЮ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ

З 90-х років минулого століття неупинно зростає кількість арабських супутникових каналів. Популярність супутникового телебачення серед жителів арабських країн, зокрема поява нових, так званих “вільних” жанрів з широким застосуванням діалогічного спонтанного мовлення носіїв мови, активно впливає розвиток мовної ситуації. Їхній вплив на всі сфери діяльності суспільства вже дозволив науковцям назвати ці процеси “інформаційною революцією” на Близькому Сході.

Серед основних тенденцій, якими вирізняється розвиток ЗМІ на Близькому Сході та подальші зміни у їхніх позиціях, слід звернути особливу увагу на претензії Єгипту на лідерство в арабському медіапросторі, зосередження супутникових ЗМІ у руках приватних саудівських власників, спалах фрагментарної медіаактивності у Лівані, поява інформаційних супутникових каналів, створення спільних медіапроектів між арабськими та неарабськими телевізійними каналами, а також значні фінансові вливання у супутниковий медіаринок Іраку з боку іноземних та внутрішніх інвесторів та розвиток супутникового медіаринку в Марокко.

Водночас вплив арабського супутникового телебачення на політичну ситуацію в арабських країнах є не таким відчутним. Набагато вагоміше він проявляється, зокрема завдяки появі нових жанрів, у руйнуванні культурних обмежень, характерних для традиційного арабського суспільства, та зміну у мовній ситуації в арабських країнах.

Для мовної ситуації, що склалася в арабських країнах, Ч. Фергюсон розробив концепцію диглосії. В концепції Ч. Фергюсона “**диглосія** – це відносно стабільна мовна ситуація, в якій поряд з первісними (primary) діалектами мови (що можуть включати нормовані чи ненормовані регіональні варіанти мови), існує вищий похідний (superposed), такий, що істотно від них відрізняється, часто більш складний граматично різновид, що є або знаряддям значної і поважної частини писемної літератури, або засобом спілкування в іншій мовленнєвій ситуації. Цьому варіанту мови навчають переважно засобами офіційної освіти і використовують

його у випадках писемної та формальної комунікації, водночас він не застосовується будь-якою частиною спільноти для звичайної розмови” (Ferguson, Ch. Diglossia. – Word. – № 15. – 1959 а. – Р. 325–337. – Р. 336).

Для характеристики МС в арабських країнах Е. Фрімен запропонував свою модель розподілу різних форм арабської мови у ситуаціях спілкування. Зокрема, на його думку, Н-різновиди арабської мови використані у Корані, середньовічних текстах, доісламській поезії та фольклорній літературі. Зараз сфера їхнього використання обмежена публічними оголошеннями, п’ятничними молитвами, публічними церемоніями, теологією; угодами, контрактами та підручниками; літературою та лекційними заняттями в університетах; газетами та журналами; текстами новин, що їх зачитують ведучі на телебаченні; коміксами. В той час як у більшості інших ситуацій використовуються L-різновиди, тобто різновиди національних діалектів. Зокрема сфера їхнього вживання поширена на приватне та публічне мовлення. Приклади вживання діалектів у публічному мовленні яскраво демонструє телебачення. На думку дослідника, вони вживаються у телевізійних текстах програм, текстах фільмів, так званих ток-шоу, інтерв’ю та спортивних повідомленнях. Крім територіального розподілу, він їх також поділяє на певні соціолекти, де виділяє міські, сільські, бедуїнські, конфесійні, професійні та діалекти окремих громад (Freeman, A. Andrew Freeman’s Perspective on Arabic Diglossia. URL document [http://www-personal.umich.edu/~andyf/digl_96.htm], Dec. 9, 1996).

Використання прямого ефіру унеможливорює редагування мови текстів телебачення, що сприяє проникненню у телевізійне мовлення різноманітних форм живого розмовного мовлення. Водночас використання типових конструкцій певною мірою стандартизує цей різновид мовлення. Зокрема, аналіз сучасної публічної комунікації у різних країнах світу свідчить про усереднення мовленнєвого стандарту та універсальність цієї тенденції (Немищенко Г.П. Динамика речевого стандарту современной публичной вербальной коммуникации: Проблемы. Тенденции развития. – Вопросы языкознания. – № 1. – 2001. – С. 98–132).

У випадку арабської мовної ситуації бурхливий розвиток електронних ЗМІ, без сумніву, матиме вплив на розвиток мовної

ситуації у бік її демократизації, можливо, шляхом створення нового койне та призведе в майбутньому до певних змін у мовній політиці арабських держав.

Соколовська С.В. (м. Одеса)

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОГО РУХУ В ТУНІСІ

Найважливішим аспектом модернізації туніського суспільства є процес емансипації жінок і становлення жіночого руху. Аналіз джерел і літератури із зазначеної проблеми дозволяє виділити в цьому процесі наступні етапи:

1. Початковий етап охоплює першу половину XX століття і відбувався в умовах французького протекторату. До середини 30-х рр. XX століття рух за жіночу емансипацію в Тунісі був спонтанним процесом, що торкнувся верхніх верств суспільства і майже не торкнувся нижчих. Наприкінці 20-х років з'являються перші емансиповані жінки з аристократичних сімейств, що отримали європейську освіту, єдиною метою яких було досягнення особистої незалежності. Їх майже не приваблювала політична або суспільна діяльність. Тільки в 1936 р. під егідою партії Новий Дустур була створена перша жіноча організація "Союз жінок-мусульманок Тунісу". З цього часу почався процес залучення туніських жінок до суспільно-політичної діяльності і до участі в національно-визвольній боротьбі.

2. У 1956 р. після здобуття країною незалежності і проголошення республіки було створено нове законодавство. Юридичною основою для емансипації став новий Кодекс законів про родину і шлюб, що замінив сімейно-шлюбні норми шаріату. Кодекс був закріплений декретом від 13 серпня 1956 р. Ця дата відзначається щорічно як жіноче свято.

Нове законодавство не переслідувало мети негайного руйнування історично сформованих сімейно-шлюбних інститутів. Нові керівники намагалися в такий спосіб перебороти заплутаність у галузі правового регулювання шлюбу і родини, усунути найбільш архаїчні звичаї.

У січні 1956 р. була створена масова жіноча організація "Національний союз туніських жінок" (НСТЖ). Основною метою цієї організації була боротьба за активну участь жінок у суспільно-по-

літичному житті країни, за емансипацію. З 1 червня 1959 р. Конституція надає жінкам повні політичні права. У 1959 р. туніські жінки взяли участь у виборах у Національні збори. У підсумку голова НСТЖ Радія Хаддад стала першою жінкою-депутатом парламенту. У червні 1966 р. на IV з'їзді НСТЖ проголошено лозунг “Подальший розвиток емансипації жінки”, були прийняті резолюції з економічного, соціального, юридичного і ряду інших питань. Таким чином, члени союзу продемонстрували намір боротися за подальшу емансипацію туніських жінок. Вони вимагали рівності в оплаті праці, створення умов для професійного навчання, надання жінкам права брати участь у комітетах підприємств і сільськогосподарських кооперативів. Але наприкінці 60-х років XX ст. в арабському світі починається “ісламський бум” і в туніському суспільстві поступово зростає невдоволення деякими аспектами емансипації, що в основному були породжені впливом західної поп-культури.

3. З 70-х рр. розвиток жіночого руху в Тунісі значною мірою обумовлювався посиленням впливу ісламського модернізму. Офіційна пропаганда, спрямована на рівноправність жінок, стала носити більш обережний характер, а кампанія проти традиційних мусульманських звичаїв була фактично припинена. Багато в чому це було пов'язано з розчаруванням у західній “технократичній цивілізації”, що йде, на думку ісламістів, по шляху бездуховності, деградації. Щоб уникнути непотрібної конфронтації в суспільстві, лідери жіночого руху прагнули узгодити процес емансипації з нормами ісламу.

Після зміни влади в 1987 р. туніське керівництво посилено підкреслювало ісламський характер країни. При цьому влада заявляла, що емансипація жінки, скасування полігамії, рівність між чоловіками і жінками залишаються основними принципами в галузі соціальної політики. Цей курс реалізувався не тільки в неухильному рості кількості жінок, що брали участь у суспільно-політичному житті країни, а й у підвищенні рівня освіти жіночого населення країни.

4. До кінця 90-х рр. жіночий рух у Тунісі, на відміну від більшості арабських країн, досяг значних успіхів. Це фактичне лідерство Тунісу зробило його орієнтиром для інших арабських країн у вирішенні проблем емансипації. У зазначений період розвиток

жіночого руху у Тунісі нерозривно буде пов'язано з аналогічними процесами в інших арабських країнах. У жовтні 2002 р. при активній участі представників туніського жіночого руху була створена Організація арабських жінок (ОАЖ), що діє під егідою Ліги арабських держав. Ця Організація схвалена урядами 20 арабських країн і займається вивченням умов існування жінок у регіоні і розробкою відповідного законодавства.

У той же час туніський жіночий рух увійшов у контекст глобальної тенденції, що обумовлена практичною реалізацією принципів гендерних відносин. Відповідно до реалізації положень IV Всесвітньої пекінської конференції ООН 1995 р. з даної проблеми в Тунісі у 2002 р. була прийнята гендерна програма, заснована на консенсусному характері досягнення рівноправності жінок і чоловіків, спрямована на розширення прав жінок у суспільстві, з урахуванням соціокультурних традицій.

Хамрай О.О. (м. Київ)

ТИПОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АГЛЮТИНАЦІЇ В АРАБСЬКІЙ МОВІ

Граматична система арабської літературної мови (АЛМ) складалася протягом тривалого часу під впливом численних факторів і несе в собі як ознаки граматики розвиненої мови, пристосованої до передання розмаїття явищ навколишньої дійсності і складних суспільних відносин, так і велику кількість мовної архаїки. Ця обставина визначає як підхід арабської лінгвістичної традиції, здебільшого формальний, до вивчення граматики АЛМ, так і її інтерпретацію західною арабістикою, яка базується на порівняльному підході. Типологічний стан АЛМ визначався, не в останню чергу, характером семантико-граматичних зв'язків, які мали місце в минулому. Продуктивною, на наш погляд, в цьому контексті є поняття семантичної домінанти. Відносно російської мови в АЛМ Н.Д. Фінкельберг визначає три семантичні домінанти:

- чуттєвого сприйняття – установка на переважаючу просторово-образну обробку інформації на всіх етапах мовно-розумової діяльності;
- високої семантичної інтеграції – установка на виокремлення небагатьох загальних сутнісно важливих ознак в об'єктах

відображення і на слабо диференційоване семантичне уявлення про об'єкт в раціональному мисленні;

– семантичної стійкості – установка на переважне консервування наявного універсуму семантичних уявлень при моделюванні довербального образу реальної ситуації і при вербалізації його в комунікативний.

На підставі вищенаведених параметрів дослідниця характеризує систему АЛМ у типологічному відношенні як систему з сильною внутрішньосистемною адаптацією з притаманним їй високим ступенем інтеграції семантичних уявлень і пануванням сенсорного начала над раціональним. Така граматична система передбачає наявність доволі високої, у порівнянні з мовами, граматична система яких керована іншими семантичними домінантами, кількості словоформ із синкретичним граматичним наповненням.

Моделі еволюції людської мови від “дифузного” до “конкретного” почали виникати в лінгвістиці в період приблизно з другої половини XIX до 30–40-х років XX століття. Щодо концепцій послідовників Н.Я. Марра і німецьких “телеологів”, то вони були останніми за часом виникнення і завершували цілу епоху розвитку мовознавства. В семітології на подібну дифузність вперше звернув увагу С. Майзель. Так, наприклад, він вважав, що афікси розвинулися зі службових слів аморфних мов у досемітську епоху. Правда, дослідника більше цікавив фонологічний рівень мови: “На певному етапі мовного розвитку звуки, що чергувались, не були ще фонемами і їхня вимова не була суворо визначеною. Перебуваючи ще в деякому дифузоїдному стані, ці звуки не встигли викристалізуватися настільки, щоб диференціювати смисл слів”.

Однак, виходячи з тези про наявність у минулому іншої домінуючої семантичної детермінанти, під впливом якої формувалася граматична система АМ, можна припустити, що ця детермінанта підпорядковувала граматичні категорії іншим, відмінним від діючих в АЛМ принципам. Так, якщо припустити, з усіма застереженнями, що попереднім типологічним ладом афразійських мов був активний, можна побачити аналогії подібної поведінки дієслівних додатків в інших мовах, які є типологічно близькими до мов органічно-активної типології, або активного ладу, як вони визначаються в межах контенсивної типології. Ще одним

застереженням, яке стосується даного припущення, є те, що можливе таке положення, коли мовний тип в достатньо повній мірі не представлений жодною із сучасних та раніше існуючих мов.

У випадку АМ ситуація характеризується тим, що, коли група носіїв однієї мови через певні причини розділяється на кілька частин, кожна з яких переселяється в різні зони, кожній з яких притаманні свої, характерні тільки для неї умови спілкування, ці умови виявляються тією надсистемою, ефективного функціонування якої визначає “запитуваний” режим функціонування мови мовної спільноти, що відокремилася, тобто його зовнішню детермінанту, що, в свою чергу, робить необхідною, і в процесі адаптації неминучою, появу нових головних специфічних загальних властивостей мовної системи, тобто появу нової внутрішньої детермінанти.

Природною властивістю внутрішньої детермінанти, якщо її сформулювати як тенденцію до максимальної формальної дериваційної властивості коренів, виявляються особливості одиниць арабської мови, починаючи з яруса семантики і закінчуючи організацією словоформи і складом голосних та приголосних на фонологічному та фонетичному рівнях.

У першу чергу звертає на себе увагу характер аглютинативних зв'язків арабських морфем, який відрізняється від того, який можна спостерігати в мовах, де аглютинація є продуктивним мовним засобом.

Прикладом суттєвого зсуву флективного ладу в напрямку аглютинації можуть бути афразійські, а максимальною мірою – семітські мови. У відповідності до ностратичної гіпотези праафразійська, праіндоєвропейська і пракартвельська гілки утворювали колись групу західноностратичних мов, специфічною рисою яких була тенденція до використання флективної техніки. Непрямі історичні дані дають підстави вважати, що носії мов західноностратичної гілки формували мовну лігу, на відміну від представників східноностратичної гілки, в умовах посилення ролі землеробства, що призводило до утворення великих мовних колективів, які вели осілий спосіб життя, з відповідними мовними наслідками. Потім носії афразійських, зокрема семітських, мов переорієнтувалися на кочове тваринництво, що, на думку дослідника, обумовило перехід до аглютинативної морфології, але матеріалом для формування під впливом нової зовнішньої детермінанти аглютинативної морфології став західноностратичний

лад прасемітської мови, що й обумовило специфіку сучасних семітських словоформ, зокрема велику питому вагу переривчастих морфем у словозміні та словоутворенні.

Шестопалець Д.В. (м. Київ)

КРИТИКА ХРИСТИЯНСТВА У ТВОРІ

АЛІ АТ-ТАБАРІ “АР-РАДД ‘АЛА АСНАФ АН-НАСАРА”

За останні два століття світова та вітчизняна арабістика плідно попрацювала над введенням до наукового обігу середньовічних арабських джерел. Однак цей процес проходив достатньо нерівномірно. Так, географічні та історичні твори цілком природно становили об’єкт максимальних зусиль дослідників. Релігійна полемічна література відноситься до тих жанрів, які в силу різних причин досліджувалися набагато менше. Наприклад, на думку С.М. Прозорова, богословська полемічна література відображає статичні, застигли уявлення, на відміну від доксографічної, що несе відбитки історичної ситуації епохи (2, 8). Однак, на нашу думку, полемічна література може дати досить багато матеріалу для висвітлення процесу формування ісламу, свідомості мусульман та міжрелігійного діалогу в ісламському світі.

Так чи інакше, твір Алі ат-Табарі “ар-Радд ‘ала аснаф ан-насара” (1) є досить цікавим для дослідника з декількох причин.

По-перше, це один з найбільш ранніх творів мусульманської антихристиянської літератури, що дійшли до нас. Точна дата його написання не відома, але автор жив у першій половині IX століття. Ібн ан-Надім, автор “Фіхрісту” (X ст.), наводить ще декілька творів жанру “ар-радд ‘ала ан-насара” (ал-Кахтані, ал-Хасан бен Айюб), однак жоден з них не зберігся.

По-друге, з огляду на саму особу автора. Крім того, що Алі ат-Табарі не був богословом, а лікарем і здобув свою славу та популярність саме у цій сфері, він спочатку належав до християн і лише за часів халіфа ал-Му‘тасіма прийняв іслам (3, 412).

По-третє, Алі ат-Табарі подає у своєму творі зразок критики християнства з двох напрямків:

– добре знання текстів дозволило йому використовувати Новий Заповіт для аргументації загальних положень. У “ар-Радд ‘ала аснаф ан-насара” відсутні прямі посилання на Коран та Суну

пророка, як це є у творах мусульманських авторів, що писали у більш пізній період;

– з іншого боку, автор спирається на логіку, логічні прийоми побудови критики християнства з метою знаходження суперечностей у самій догматичній системі, а не тільки в текстах.

Подібний підхід взагалі не характерний для мусульманських полемістів до XI–XII століття. Перш за все вони спиралися на внутрішню ісламську аргументацію – ті полемічні положення, що були закладені ще в Корані, не використовуючи тексту Євангелія чи якихось логічних побудов.

У центрі критики Алі ат-Табарі опиняється християнське бачення Ісуса Христа як Бога. З ісламської точки зору, факт втілення не сумісний з божественною природою, оскільки підпадає під категорію “тварності”, тобто обмеженості у часі та просторі, характеристик біологічної природи, до яких відноситься смерть та ін.

Загальною тенденцією твору є критика неправильного тлумачення християнами тексту Євангелія. Ат-Табарі не говорить про підміну або викривлення справжнього євангельського тексту (як потім про це свідчитимуть усі мусульманські полемісти). На підтвердження своїх думок він цитує навіть ті уривки, які не можуть бути включені в ісламську картину послання пророка Іси. Наприклад, сцени спілкування Христа з учнями після Воскресіння: за уявленнями ісламу Іса не був розп’ятий і тим більше не воскресав (1, 20). Треба все ж зазначити, що подібний “неперебірливий” підхід властивий і пізнішим авторам, що пояснюється, на наш погляд, ісламським баченням книги-одкровення як цілком одного рідного феномену, який не має сюжетної чи іншої логіки.

Таким чином, у “ар-Радд ‘ала аснаф ан-насар” ще не простежується положення про “ат-табділ” (підміна) та “ат-тахріф” (викривлення) справжнього початкового тексту Євангелія. Ат-Табарі спирається на ряд традиційних уявлень мусульман про Аллаха як вічного та повністю трансцендентного створеному ним світу (доктрина “ат-танзіх”). За мусульманськими уявленнями, навіть втілюючись, Бог мав зберігати всі свої атрибути. Однак неможливість цього міститься вже в положенні про те, що “втілення”, набуття людської форми надає всі “тварні” характеристики, а це цілковито відкидається мусульманським баченням Аллаха.

У подальшому подібний напрям, методологія полеміки були використані іншими полемістами з християнством, зокрема видатним андалуським богословом XI століття Ібн Хазмом у його творі “Кітаб ал-фісал”. З іншого боку, Ібн Теймійя, класик ханбалізму XIII–XIV століть, застосовує обидва підходи: спираючись на “ат-табділ” і “ат-тахріф”, він все ж вважає можливим використовувати тексти Євангелія як достовірні свідчення Божого одкровення.

Загалом ми вважаємо твір Алі ат-Табарі “ар-Радд ‘ала аснаф ан-насара” вартим подальшої розробки з метою розкриття впливу християнського елементу не тільки у ісламо-християнській полеміці, а й взагалі у розвитку ісламської думки в означений період.

Бушаков В.А. (сmt. Асканія-Нова)

ПАСХА: ПОХОДЖЕННЯ СВЯТА І ЙОГО НАЗВИ

У всьому світі більшість аграрних свят родючості пов'язані з чотирма основними датами сонячного річного циклу. На весняне рівнодення (21 квітня) припадають іранський Новий рік – Новруз, шумерське свято “Поживи непорочного козеняти”, єврейська Пасха, ісламське Свято жертвопринесення (“ід ал-адха), або Курбан-байрам, християнське Благовіщення, а на осіннє рівнодення – іранський Мегріган, великий цикл обрядів і свят у Шумері, пов'язаних з весіллям богині Інани та пастуха Думузі, єврейське свято Кущей, Великі елевсинські містерії давніх греків, Зачаття Іоанна Хрестителя, Різдво Богородиці, день Св. Михайла, Дервіза кримських татар; на зимове сонцестояння припадає Різдво Христове, а на літнє – народження Іоанна Хрестителя.

“Поживу непорочного козеняти” (mášku[g]kú, máš-du₇-kú) давніх шумерів, що святкувалася у місяці нісан (nisanum “жертва”), можна вважати прообразом єврейської Пасхи та ісламського Свята жертвопринесення.

Єврейська Пасха припадає на першу весняну повню (21 квітня або наступний найближчий день) і триває сім днів, з вечора 14 по 21 число місяця авів, або нісан (березень – квітень), що відповідає другій половині квітня. На відміну від Пасхи, через змінний характер мусульманського місячного календаря Ід аль-адха святкується у різні пори року. Пасха, як і Ід аль-адха, є характерним колективним жертвопринесенням у скотарів. Для родинної трапези, що є головним моментом свята, відбирали однорічне ягня чи козеня, що називається *пасха*. Метою ритуалу жертвопринесення є забезпечення блага (відвернення губителя – машення дверей кров'ю жертви), єдність родини, плодючість худоби (заборона трошити кістки, спалення залишків трапези). Ягня чи козеня вважалися вмістилищем сакральних сил. Характерно, що в образі Ісуса Христа виразно проявляються риси жертвовної істоти, агнця. Церква вчить, що пасхальний агнець євреїв є прообразом Христа, тому він у Святому Письмі іменується агнцем Божим, агнцем пасхальним, Пасхою. Заклання

і куштування агня були прообразами страждання та смерті Ісуса та куштування його тіла і крові у таїнстві євхаристії, а заборона трошити кістки ягняти знайшла відображення у тому, що мертвому Ісусові на хресті не перебили гомілки.

Давн.євр. **pesah** має значення ‘свято Пасхи’, ‘пасхальне жертвопринесення з колективною трапезою’, ‘пасхальна жертвна тварина’ і у Святому Письмі **pesah** пов’язується з дієсловом **psh** ‘переправлятися’, ‘переправляти, перевозити’, ‘пропускати, лишати поза увагою’, ‘проходити, минати’; свято отримало назву **pesah** на означення того, що караючий Господь бачитиме кров ягняти на одвірках та надвірках, проходитиме мимо й щадитиме єврейських первістків (Вихід. XII, 12–13).

Характер і термін святкування Пасхи і шумерського свята дають підставу припустити, що давн. **pesah** та араб. **فصح fash** ~ **fish** ‘Пасха’ походять від шумерського **mášku[g]kú** (**máš** ‘козеня’, **ku[g]** ‘чистий’, **kú** ‘їсти’; **du**, значить ‘бути годящим, відповідним’, ‘бути необхідним’), яке набуло фонетичних змін у мовах-посередниках, а в давньоєврейській внаслідок народної етимології було пов’язане з дієсловом **psh**.

Герштейн Я. (з. Киев)

КАРАИМЫ НА ТЕРРИТОРИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ДО НАЧАЛА XX ВЕКА

В Южной России, преимущественно в Черноморье, единичные караимы жили еще до монгольского нашествия. Караимы вместе с восточными представителями ортодоксального иудаизма (так наз. крымчаками) прибыли в Крым вскоре после завоевания монголами (в 30-х гг. XIII в.). Единственные документы этой эпохи, свидетельствующие о караимах, – приписки на полях свитков Пятикнижия, относящиеся к XIV в. В конце этого века великий литовский князь Витовт захватывает 483 караимские семьи и переводит в Литву (город Троки возле Вильно) вместе с крымскими татарами часть крымских караимов, назначив им для поселения город Троки Виленской губернии. Позже караимы поселились и в других литовских городах, а также и в Галиче. В Литве, в соседстве с европейскими раввинистами, у караимов мало-помалу развился вкус к занятиям литературой.

Наиболее активными в плане литературной деятельности были караимы города Троки, из которых можно выделить:

1) Ицхака Троки (1533–1594), написавшего в 1593 г. полемическое сочинение против христианства под заглавием “Хиззук Эмуна” (усиление веры), которое впервые было опубликовано в 1681 году. Его книгу завершил ученик Йосеф бен Мордехай Малиновский, оставивший также ряд сочинений по догматике караимов.

2) Зерах бен Натан Троки, занимавшийся математикой, физикой и механикой.

3) Соломон Троки, написавший в ответ проф. Пуффендорфу очерк караимских законов под заглавием “Апирион” и полемическое сочинение против христианства и раввинизма (о караимах 1700). От трокских караимов любовь к литературным занятиям перешла к галицийским и волынским караимам, которые в большинстве своем переселились в Крым.

Самый известный из галицийских караимов был Мордехай бен Нисан Кокизов (начало XVII в.), написавший сочинение “*Лвуш малхут*”, где излагаются ответы на вопросы шведского короля Карла XII и лейденского профессора Тригланда. В произведении излагается история возникновения караимизма, а также вероучение караимов. Главное произведение Кокизова – “*Дод Мордехай*”.

Среди других известных караимов можно выделить: Симху-Ицхака Луцкого, который переселился в Крым и написал несколько сочинений, среди которых библиография караимской письменности; Ицхак Бен Соломон Луцкий, хахам в Чуфут-Кале, составивший караимскую догматику и сочинение о календарных вычислениях (в начале XX века); Давид Кокизов, написавший литургические песни; Мордехай Султанский из Луцка, хахам в Чуфут-Кале (в 40–50-х гг. XX века); Соломон Бейм, хахам в Одессе, написавший произведение “Память о Чуфут-Кале” (1862); Ицхак Синани, написавший “Историю возникновения и развития караимизма” в 2-х частях (Симферополь, 1888 и Санкт-Петербург, 1890).

От великого литовского князя Витовта трокские караимы получили 24 июня 1388 г. грамоту, тождественную с грамотой, данной им же спустя несколько дней брестским и вообще литовским

евреям. В этой грамоте, которая была подтверждена королем Сигизмундом I в 1507 г., караимы названы просто трокскими евреями. Необходимо отметить, что за все время существования Великого княжества Литовского и Королевства Польского караимы подвергались той же участи, что и представители раввинистического иудаизма. Так, в апреле 1495 г. они были изгнаны из Литвы великим князем Александром и были приняты в Польше братом Александра, королем Яном-Альбрехтом. В 1503 г. все литовские евреи, а с ними и караимы, были возвращены Александром, ставшим после смерти брата польским королем, причем как тем, так и другим было возвращено конфискованное при изгнании имущество. Во время восстания Богдана Хмельницкого (середина XVII в.) караимы пострадали вместе с представителями ортодоксального иудаизма. В XVI–XVIII вв. литовско-польские караимы были обязаны вносить все государственные повинности раввинистским представителям, которые от себя уже представляли всю сумму польским властям.

Впервые караимы были отделены от евреев Екатериной II в 1795 г., когда она по представлению графа (позже князя) Зубова освободила крымских караимов от платежа двойного налога, которым были обложены евреи. Затем в 1827 году Николай I вследствие ходатайства И.С. Луцкого приказал: набор рекрутов из караимов в Таврической губернии приостановить. В 1839 году караимам было предоставлено право нанимать христиан в качестве слуг. В 1842 году для караимов была выработана особая форма присяги. В 1843 году на караимов были распространены правила о возведении в почетное гражданство. Несмотря на льготы, дарованные караимам и отличавшие их от евреев, правительство российской империи считало караимов принадлежащими к еврейскому населению. В 1852 году для караимов была отменена черта оседлости. В 1892-м и в 1910 году были изданы циркуляры о неприменении к караимам ограничений, которые существовали для евреев. Некоторые сведения о караимах Крыма включены в отчет двух шотландских миссионеров. Бонар и Макгейни (1839) описали, что в Чуфут-Кале живет около 1500 караимов, а в Крыму вообще около 5000 человек. По их описанию, караимы были самыми уважаемыми из всех евреев.

Большое влияние на положение караимов имел переселившийся в Крым луцкий караим Авраам Фиркович. Сначала он напечатал (1834–1838) несколько полемических произведений в прозе и стихах, направленных против представителей ортодоксального иудаизма. В это самое время (1839) в Одессе было основано общество истории и древностей, занявшееся исследованием караимства. Вследствие этого таврический губернатор Муромцев послал запросы по части истории и древности караимов к евпаторийскому хахаму Симхе Бобовичу, который после совещания с другими караимами поручил составление ответов Фирковичу, отправившемуся собирать древности и документы караимов. После двухгодичного путешествия по Крыму и Кавказу Фиркович представил целое собрание рукописей, документов и надгробных надписей, среди которых было много действительно ценных для истории и литературы, но все древнейшие памятники относились к азиатским и египетским евреям, раввинистам и караимам, а к крымским караимам – лишь сравнительно более поздние документы. Некоторые документы и надгробные надписи Фиркович составил сам, а во многих подлинных документах и надгробиях сделал поправки в датах и именах. Результаты получились самые неожиданные. Вот некоторые из них: а) караимы – древнейшие обитатели Крымского полуострова, который они получили от персидских царей Кира и Камбиза за помощь, оказанную ими персам в войне со скифами; б) крымские караимы тождественны с хазарами, и Владимир Святой отправил к ним посольство для исследования их веры; в) в X веке хазарский (по новой теории – караимский) царь отправил в командировку некоего Авраама Керченского для собирания древних рукописей, и миссия эта имела весьма удачный исход; г) крымские караимы употребляли в своих документах летосчисление, никому до сих пор не известное и единственно верное, и т. д. Так как Одесское общество истории и древностей не имело в своей среде ученых гебраистов, то оно обратилось к директору еврейского училища В. Штерну, человеку хотя и образованному, но не способному решать трудные археологические вопросы, поднятые Фирковичем. Один лишь ученый, критик, раввин Праги С. Рапопорт, которому стали известны некоторые из крымских и кавказских находок, указал на их мнимость, но на это не было обращено внимания. В

конце 50-х гг. тот же Фиркович был уполномочен караимами ходатайствовать перед правительством о предоставлении им равноправности с коренными русскими, причем самым сильным доводом его было утверждение, что караимы, поселившиеся с древних времен в Крыму, не жили в Палестине во время распятия Иисуса Христа. В записке “О происхождении караимов”, напечатанной в 1859 г., Фиркович от имени всех русских караимов совершенно отрекается от названия евреев. Благодаря усилиям Фирковича караимы получили в 1863 г. полноправные права, а в 1881 г. они были подтверждены циркуляром бывшего министра внутренних дел графа Игнатьева. В это же время некоторые караимские центры, такие как Чуфут-Кале (после Крымской войны), приходят в упадок.

После русской революции 1917 г. некоторое число крымских караимов эмигрировало из России в Польшу, Францию, Германию и Турцию (Стамбул). Новообразовавшиеся караимские общины Центральной и Западной Европы поддерживали тесные связи с различными русскими эмигрантскими организациями. Число крымских и польско-литовских караимов непрерывно уменьшалось из-за их ассимиляции. В 1926 г. в Советском Союзе проживало девять тысяч караимов, за его пределами – пять тысяч; в 1932 г. соответственно – около десяти тысяч (преимущественно в Крыму) и две тысячи – в основном в Польше и Литве, а также в Турции (Стамбул), Египте (Каир), Ираке (Хит-на-Евфрате). Центром караимской культурной жизни после Первой мировой войны стал Вильнюс.

Статистика. По свидетельству Симхи Ицхака Луцкого, в 50-х гг. XIX в. 500 караимов жили в 4 городах Крыма: Чуфут-Кале, Евпатории, Мангупе и Феодосии. В 1871 году в России было 5000 караимов. После Второй мировой войны продолжался начавшийся ранее процесс ассимиляции караимов в Советском Союзе. Их общая численность там непрерывно сокращалась. Если в 1897 г. общая численность караимов в России составляла 12 900 человек, то по переписи населения СССР в 1959 г. – 5700, в 1970 г. – 4600 и в 1979 г. – 3300 человек.

Духовное управление. В 1837 году было введено положение о Таврическом караимском духовенстве. Согласно ему главой караимского духовенства является хахам, избираемый в Евпатории.

При каждой синагоге находятся по 2 хазана: старший и младший и один шамаш – эти должности выборные. Хахам вместе с хазанами составляет Таврическое караимское духовное правление. Хахам имеет надзор за духовенством, составляет метрические ведомости (метрики выдаются хазанами), рассматривает вопросы заключения и расторжения браков. Лица, занимающие духовные должности, освобождаются от налогов и повинностей. В 1863 году караимы западных губерний получили особое управление – Трокское караимское духовное правление. Таврическое духовное правление постановило давать детям иена только из ТаНаХа. В 1908 году Таврическим духовным правлением было принято решение о запрещении совершать браки караимов и евреев.

Приймаченко В.В. (м. Київ)

СЕМІТСЬКІ МАТЕРІАЛИ

ДЛЯ ГРЕЦЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ СЕПТУАГІНТИ

Історія походження Септуагінти – найдавнішого перекладу Старого Завіту на еллінську мову, який був зроблений протягом III-II ст. до н.е. засвідчена слабо. Найбільш раннім свідченням про походження Септуагінти є послання Арістея, яке містить одну з легенд про те, як цар Єгипту Птоломей II Філадельф (285–247 рр. до н.е.) виявив бажання мати власний переклад на грецьку мову єврейського Закону (Тору) у своїй бібліотеці в Александрії. Для виконання цієї мети він нібито викликав з Єрусалима 72-х перекладачів, котрих, як це не дивно, розмістили в будинку на острові Фарос (навпроти Александрії, де колись був знаменитий Фароський маяк; чомусь ні в кого не виникло запитання, де там можна було побудувати такий будинок, щоб розмістити стільки людей) і котрі повинні були закінчити переклад за 72 дні (крім того, дивний збіг, як на мене, полягає в наступному: 72 перекладачі і 72 дні – так нібито кількість днів теж прив'язана до кількості колін Ізраїльських, бо 72 ділиться на 12 без залишку). Послання Арістея, таким чином, розповідає про переклад тільки частини Септуагінти – Закону (Тори), в той час як про переклад інших частин – Пророків (Небіім) і Писання (Кетувім) – абсолютно не згадується.

Семітизми в Септуагінті є малодослідженою темою в біблеїстиці. Пояснення цьому явищу давалось досить просте. Текст

Септуагінти “переповнений” семітизмами, оскільки переклад з єврейської на еллінську мову робився для людей, які вже забули мову предків, а еллінську мову перекладачі пристосовували для передачі текстуальних особливостей Танаху (таких як повторення присудка “говорячи сказав”, початок речення зі сполучника “І сказав...” та ін.). На цьому дослідники і зупинялись, проте в тексті Септуагінти дуже багато арамеїзмів. Наприклад:

LXX 1 Kings 6:24... χερουβ

הַכְרוּב WTT 1 Kings 6:24

Отже, перекладачі в таких випадках намагались точно передати назву об’єкта (у відповідності з єврейським оригіналом כְּרוּב = гр. χερουβ).

Коли ж те саме слово стояло в множині, то перекладачі знову-таки передавали його транскрипцію грецькими літерами. Так, як це видно в наведеному прикладі Вих. 25,18. В даному випадку можна побачити, що передане слово в множині, чоловічого роду (χερουβιμ=כְּרֻבִּים). Цей випадок дуже показовий оскільки, можна прослідити, як саме перекладали в такому випадку (зрозумілі речі тільки для семітів, там, де ще не зовсім забули єврейську мову і вже розмовляли арамейською). Іншими словами, іменник в множині перекладався на арамейську мову з ознакою множини, але вже на арамейській, а не повторювали єврейського оригіналу. В Таргумі Онкелоса з уже згадуваним прикладом в даному випадку стоїть наступне Вих. 25,18: євр. כְּרֻבִּים = арам. כְּרֻבִין.

LXX Ex. 25:18... χερουβιμ

כְּרֻבִים WTT Ex. 25:18

Таргум Онкелоса Ex. 25:18... כְּרֻבִין

Другий показовий випадок перекладу тексту з єврейського оригіналу на грецьку мову. 2Хр. 30,1 і 2Хр. 35,18 дають можливість порівняти переклад назви головного свята в Стародавньому Ізраїлі – Пасха (Песах). 2Хр. 30,1 дає такий переклад євр. פֶּסַח = гр. φασεκ. А 2Хр. 35,18 дещо по-іншому передає літеру п (хет) євр. פֶּסַח = гр. φασεχ. Отже, як і в попередніх прикладах, перекладачі намагались більш-менш точно передати звучання слів грецькою мовою, так, як вони звучали в оригінальному тексті.

LXX 2 Ch. 30:1 ... τὸ φασεκ

WTT 2 Ch. 30:1

פֶּסַח

LXX 2 Ch. 35:18 φασῆχ

WTT 2 Ch. 35:18

פסח

На противагу цим прикладам, якщо переклад робився з арамейського тексту, тоді можна побачити таке: при транскрипції назви свята Пасха (Песах) євр. פסח = гр. πάσχα, що відповідає арамейському ܦܫܬܐ, а не єврейському. Отже, маємо можливість припустити, що оригінальний текст для Септуагінти в даному уривку був спочатку перекладений на арамейську мову (або написаний арамейською, на жаль, немає можливості це стверджувати, але й заперечувати це теж не можна). Тобто (Vorlage) прототипом для деяких книг Септуагінти, можливо, міг бути невідомий для нас Таргум. До речі, наприклад, в Таргумі Онкелоса в Лев. 23,5 стоїть слово פסח.

LXX Lev. 23:5 πάσχα τῷ κυρίῳ

פסח ליהוה WTT Lev. 23:5

Таргум Онкелоса Leviticus 23:5 פסח יהוה

Подібна ситуація також спостерігається в книзі Вих.12,11 МТ – פסח (Песах) LXX – πάσχα (Пасха) Таргум Онкелоса – פסח (Пасха). Подібний приклад можна зустріти також у книзі пророка Ісайї 6,2 та Іс. 6,6 слово – σεραφιν (серафін) теж предає множину з арамейської мови, а не єврейського שרפים (серафим).

LXX Is. 6:2 καὶ σεραφιν

שרפים WTT Is. 6:2

Вище наведений приклад з книги Вих. 25,18 зі словом “херувім” (χερουβιμ = כרבים) свідчить, що цей вірш, ймовірно, перекладався з єврейської мови, в той час як 2 книга Самуїла частіше використовує іншу транскрипцію цього слова 2 Сам. 6,2 Χερουβιν (херувін) замість Масоретського כרבים (херувім).

LXX 2 Sam. 6:2 Χερουβιν

הכרבים WTT 2 Sam. 6:2

Цікаво, що передача слова “субота” в Лев. 23,3 (а також в багатьох інших місцях) Септуагінти робиться за допомогою σαββατα, яке не відповідає Масоретському слову שבת (шабат), а скоріше, арамейському שבתא (шабата) в данному випадку це підтверджується Таргумом Онкелоса.

LXX Lev. 23,3 σαββατα

שבת WTT Lev. 23:3

Таргум Онкелоса Leviticus 23:3 שבתא

Аналіз тексту Септуагінти вказує на те, що принаймні деякі книги або уривки книг Старого Завіту перекладались не з єврейської а з арамейської мови.

Прохоров Д.А. (г. Симферополь)

ОРГАНЫ КАРАИМСКОГО КОНФЕССИОНАЛЬНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ И НАРОДНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАРАИМОВ В ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

Органы конфессионального самоуправления караимов Российской империи занимали центральное место в общественной и культурной жизни караимского народа в XIX – начале XX в. Заметную роль в распространении образования среди караимов сыграло Таврическое и Одесское караимское духовное правление (ТОКДП), созданное в 1843 г. в Евпатории. Во главе этого коллегиального органа стоял *гахам*, избиравшийся представителями караимских общин; членами ТОКДП являлись евпаторийские *газзаны*. Последние имели право совещательного голоса, а гахам – решающего. В 1863 г. караимское духовное правление было создано также в Троках.

В разные годы пост Таврического и Одесского караимского гахама занимали: С.С. Бабович (с 1839-го по 1855 г.), Б.С. Бабович (1855–1879), С.М. Панпулов (1879–1911), С.М. Нейман (и.о. гахама с 1912-го по 1915 г.), С.М. Шапшал (1915–1920), Б.С. Ельяшевич (и.о. гахама с 1920-го по 1925 г.). Они стали инициаторами многих прогрессивных нововведений в системе народного образования караимов. Необходимо отметить, что в 20–50-х гг. XIX в. главными идеологами подобных инноваций стали караимские интеллектуалы, выходцы из общин Волыни, Литвы и Галиции – Иосиф (“Яшар”) Луцкий, “Абен-Яшар” Луцкий, Авраам Фиркович, Мордехай Султанский и Давид бен-Мордехай Мордкович (Кокизов). Во второй половине XIX в. весомый вклад в дальнейшее развитие народного образования единоверцев внесли прогрессивные караимские педагоги, получившие европейское образование: И.И. Казас, А.И. Катык, Р.Я. Хаджи, К.Б. Эгиз и др.

Основой традиционной системы караимского народного образования был “мидраш” (начальная школа). В середине XIX в.

в России функционировало 22 караимских начальных учебных заведения. В 1861 г. в Таврической губернии, в которой проживало 4957 караимов мужского и женского пола, эти учреждения действовали в Армянском Базаре, Евпатории, Симферополе, Севастополе, Бердянске, Феодосии (всего 15 школ); кроме того, 7 учебных заведений было в Николаеве, Одессе, Елизаветграде, Троках и Луцке. Всего же в 18 мидрашах и в 4 молитвенных школах, существовавших при 6 караимских кенасах, обучалось 458 человек; учительский контингент состоял из 20 педагогов.

В мидрашах воспитанники обучались чтению на древнееврейском языке и переводу на караимский язык Пятикнижия. Помимо богословских дисциплин, программы которых составлялись ТОКДП, в караимских школах преподавались арифметика и грамматика. Кроме этого, старшие ученики изучали арабский язык и проходили курс элементарной астрономии. Окончившие мидраш получали, вместе с правом резать скот, звание “реби”. Однако несовершенная методика преподавания, механическое заучивание учащимися пройденного материала, а также длительный период обучения (до 10 лет) осложняли ход учебного процесса. Учащиеся переводили ТаНаХ, по свидетельству самих выпускников, “без знания грамматики, языка и не понимая часто даже смысла переводимого”. Кроме того, современники отмечали, что в мидрашах нередко были случаи применения телесных наказаний. В конечном итоге, все вышеуказанные причины не позволяли караимской молодежи получать современное образование европейского уровня и осложняли ее представителям адаптацию в условиях изменявшейся социальной обстановки в стране.

В начале 1870-х гг. российским правительством была проведена образовательная реформа, направленная на централизацию системы народного образования “инородцев” империи. Ее результатом должно было стать планомерное вовлечение национальных меньшинств в российское языковое и культурное пространство, а средством к достижению этой цели – учебные заведения нового типа.

Одним из результатов реформы 1870 г. стало создание в Таврической губернии сети учебных заведений для караимов. Среди них были: русско-караимские министерские училища (РКМУ), караимские общественные и частные школы, школы со “смешанным” составом учащихся, профессиональные училища, русские

“смешанные” классы и “субботные вечерние” классы для взрослых при караимских общественных училищах. Всего в Таврической губернии в начале XX в. насчитывалось 20 караимских школ и училищ различного профиля с дислокацией в 6 крымских городах.

Важным событием стало открытие в 1895 г. в Евпатории Александровского караимского духовного училища (АКДУ), проект которого был разработан И.И. Казасом при участии караимского гахама С.М. Панпулова. Училище подготавливало кадры для караимского духовенства и учителей для начальных школ. “Караимское вероучение” и древнееврейский язык в АКДУ преподавали газзаны С.М. Нейман, Ю.С. Фарумда, Б.С. Ельяшевич. Из стен училища вышли такие известные караимские педагоги и религиозные деятели, как Б.С. Ельяшевич, С.И. Бабаджан, И.С. Леви, И.Я. Круглевич (Нейман), А.И. Катык. Видными представителями караимского народного образования были также газзаны Т.С. Леви-Бабович, С.Х. Дубинский, Ю.С. Узун, много лет преподававшие в караимских учебных заведениях.

Одной из основных форм работы по модернизации учебного процесса в караимских учебных заведениях стали съезды представителей караимских общин и духовенства, проходившие в Евпатории: “I общенациональный съезд уполномоченных от караимских обществ” (1910 г.), Съезд караимского духовенства и II Национальный съезд караимов (1917 г.). На них решались различные вопросы, связанные с реформой караимских школ и училищ. В числе проблем, обсуждавшихся на съездах, были: усовершенствование “религиозно-нравственного воспитания караимского юношества”, реорганизация учебного процесса в начальных караимских учебных заведениях, преобразование АКДУ в прогимназию, материальная помощь караимским школам и училищам и т.д.

Васильева Д.О. (г. Санкт-Петербург)

**ИРАНСКИЙ ТЕАТР ПАРДЕДАРИ:
СВЯЩЕННАЯ ИСТОРИЯ, ЗАСТЫВШАЯ В КАРТИНАХ**

Сведения об истории возникновения иранского театра плоских картин пардедари, известного также как пардехани и шамайелгардани, довольно отрывочны. Существуют свидетельства о том, что уже в XVI в. изображения шиитских святых демонстрировались рассказчиками на городских площадях, при этом рассказчики получали за свой труд вознаграждение от зрителей. Становление же театра пардедари пришлось на XIX в. – время расцвета религиозной живописи и театра та'зие.

Представление заключалось в демонстрации полотна парде, сопровождавшейся выступлением рассказчика. Основные сюжеты картин иллюстрировали историю окружения и мученической смерти в пустыне Кербела почитаемого шиитами имама Хусейна и его семейства. В среднем размеры полотна парде составляли около 3,5х1,5 м. Изображение наносилось на холст масляной краской. Во время представления полотно вывешивалось в людном месте, в остальное же время хранилось свернутым в рулон. Собрав толпу зрителей, рассказчик постепенно отодвигал занавес, закрывающий парде, указывал на те или иные сюжеты и вел повествование. Сохранялась традиция сбора денег со зрителей.

Искусство бродячих пардедаров продолжало существовать во 2 пол. XX в. Известно пардедари и в настоящее время. Так, 3.02.2006 г. в театре “Шахр” (Тегеран) постановку та'зие предвзяло выступление пардедара, пришедшееся на один из траурных дней месяца мухаррама. Выступление, как и последовавшее за ним представление та'зие, было бесплатным, на него допускались все желающие. Рассказчиком был профессиональный театральный актер, одетый в костюм дервиша. В работе использовался посох – непереманный атрибут сказителей-наггалей. Во время представления рассказчик неоднократно обращался к публике, просил внимательно слушать, а также призывал троекратно воскликнуть

“О Хусейн!”. Повествование велось в прозе, однако часть текста актер произносил нараспев.

В композиционном решении парде выделяется центральная сцена сражения Аббаса, сводного брата имама, с противником из вражеского стана. Это самые крупные фигуры парде, вокруг которых сгруппированы отдельные сцены, составляющие самостоятельные сюжеты трагедии Кербелы. Центральная сцена боя выделяет в пространстве парде две зоны: левая сторона парде – пространство героев, правая – лагерь противников. Вся левая и центральная часть картины заняты сценами событий Кербелы, многие из которых были включены в цикл представлений та'zieh. Вся крайняя правая часть парде посвящена изображению сцен Страшного суда, взвешивания на весах деяний умерших, ада и рая. В ряде случаев крайний правый ряд сцен с изображением загробного мира опускался.

Связь иконографии картин-парде с книжной миниатюрой прослеживается в устойчивых цветовых предпочтениях при выборе одежды героев, а также использовании нимба и белой вуали – символов их божественного статуса. При изображении мужских персонажей семейства имама характерно широкое использование зеленого цвета. Фигуры женщин из семейства имама скрыты под длинными черными одеждами, их лица закрыты вуалями. Герои Кербелы представлены мужественными, стойкими людьми, с прекрасными, благородными и тонкими чертами лица. Их враги, напротив, объаты яростью, их черты, нарочито грубо выписанные, искажены ненавистью и страхом. Все фигуры и лица показаны фронтально или вполоборота к зрителю.

Выразительны сами позы героев, их жесты, но наибольшей выразительности по своей внутренней динамике достигает центральная сцена сражения Аббаса. Фигуры и лица ее участников повернуты вполоборота, по направлению друг к другу. Лошади показаны в прыжке. Отличаются масти лошадей Аббаса и его противника: конь Аббаса обычно белый, а конь его соперника – гнедой масти. Детально проработаны конская сбруя, доспехи и оружие всадников. Непременным атрибутом Аббаса является мех для воды – по легенде, Аббас погиб, пытаясь набрать воды в реке Евфрат, чтобы напоить измученных жаждой родных. Аббас, считавшийся знаменосцем войска имама, в этой сцене также часто

ізоображається со знаменем в руках. Герой показан в момент нанесення удара мечом, разрубавшим соперника надвое. Характерной чертой противника Аббаса, отмеченной на многих полотнах, является неестественно вывалившийся язык. Черты его лица выписаны грубо, глаза расширены, брови нахмурены. Эта маска гнева и ярости контрастирует с полным благородства и величия ликом Аббаса.

Среди традиционных полотен парде выделяется необычное полотно из собрания М.А. Родионова (Санкт-Петербург) работы художника Хаджи Мухаммад Рахим Казема. Нехарактерные пропорции и значительная ширина полотна, крайне затруднившая бы работу рассказчика, позволяют предположить, что последнее не использовалось для представлений пардедари, но, вероятно, могло быть заказано в качестве декоративного занавеса. Отличающееся своеобразной манерой письма, это полотно не сохранило в полной мере присущую традиционным парде внутреннюю динамику и выразительность, что, однако, существенно не повлияло на основные сюжетные линии и приемы художественного изображения.

Театр пардедари – яркое самобытное явление культурно-религиозной жизни Ирана, вписавшее новую страницу в историю иранского искусства.

Крамаренко С.А. (м. Миколаїв)

ІРАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1911 РОКІВ У КОНТЕКСТІ ШІІТСЬКОЇ ПОЛІТІЇ

Вплив вищого духівництва в Ірані протягом століть визначався пануючою в країні релігією – шіїзмом, що призначав головну роль “духовній владі”. Шіїтські богослови створили свою релігійно-філософську доктрину, в якій імамат виступає як найважливіша космічна сила, як еманация “вічного, божественного світла”, а імами – як виконавці “божественного розпорядження”, як вищі авторитети у справах віри і мирського життя. Імами не мають потреби в будь-якому додатковому джерелі влади, яким для сунітів стало, наприклад, ал-іджма – формальне вираження колективної (“общинної”) волі. Виходячи з “божественної” природи імамату, шіїти із самого початку розглядали своїх імамів як єдино

законних і повноважних представників Аллаха на землі. В Ірані протягом століть між світською владою й духовництвом існували протиріччя, пов'язані з боротьбою за вплив у політичному й соціально-економічному житті.

В іранському суспільстві збереглося поважне ставлення до духовних осіб, що неодноразово виступали як захисники пригнобленого й розореного народу, особливо в періоди іноземних навал і міжусобних війн.

У період правління династії Каджарів між шахами й вищим шийтським духовенством нерідко виникали гострі протиріччя. Опираючись на шийтські догми про тимчасовий характер світської влади, духовенство розглядало владу каджарських шахів як незаконну. В основі тимчасового характеру світської влади лежить принцип шійзму про “схованого” дванадцятого імама Магді. Цей принцип має насамперед соціальний зміст і пов'язаний з надією народу на порятунок від гноблення за допомогою Божого посланника.

У 90-ті роки XIX сторіччя в середовищі шийтської опозиції почали поширюватися антишахські настрої. Шийтське духовництво виступало як самостійна сила, що здатна протистояти шахському режиму й впливати на суспільно-політичне життя країни. Антизахідні потенції духовництва, його конфронтація зі світською владою, близькість із купецько-підприємницькими верствами й незаперечний авторитет серед широких народних мас дозволили шийтським улемам очолити революцію 1905–1911 років. Одночасно шийтське духовництво не заперечувало необхідності запозичення у європейців “розумних” нововведень, але підкреслювало, що вони повинні бути приведені у відповідність з нормами шаріату. Таким чином, шийтське духовництво, у тому числі й вище, на початковому етапі революції у боротьбі за встановлення конституції фактично відіграло провідну роль. Виступивши проти поневолювання Ірану іноземними державами, за обмеження влади шаха й створення парламенту, духовництво розраховувало використати результати революції для зміцнення своїх позицій. І це йому вдалося, під тиском масових виступів Каджари змушені були у серпні 1906 року видати указ про введення конституції в Ірані. Зокрема, у документі пишеться: “По скликанні меджлису статут його повинні виробити самі члени

конституційного мусульманського меджлісу, що має бути утворений для добробуту країни й відповідно до основ шаріату”.

7 жовтня 1907 року шах підписав доповнення до основного закону – найбільш важливу частину іранської конституції. Шиїзм був проголошений офіційною релігією Ірану. Друга стаття доповнення передбачала створення комітету з вищого духовництва із правом накладення вето на законопроекти, що не відповідали духу й букві ісламу. Ця стаття не повинна була піддаватися змінам до появи “схованого імама”. Таким чином, в Ірані був утворений ісламський парламент (меджліс) і прийнята ісламська Конституція. Проголошувалися також принципи рівності громадян перед законом, недоторканність особи й власності. Дозволена свобода друку, товариств і зборів, за умови, якщо вони не вносять релігійної і державної смути, не порушують закон. Вивчення та викладання наук, ремесел і мистецтв дозволено за умови відповідності нормам ісламу.

Підкреслимо, прийнята конституція базувалася на принципах двозаконня: конституційно-монархічної законності, що була тимчасовою і повинна була існувати до приходу Магді, у відсутності якого його волю повинні були виконувати вищі духовні особи.

Очевидно, що доповнення до основного закону, так само як й основний закон, відбивали інтереси духовництва й враховували домагання на владу шийтських улемів. Після прийняття доповнення до основного закону вище духовництво (за винятком його меншості, пов’язаної із шахським двором), як свідчать джерела, поступово виступило проти поневолювання Ірану імперіалістичними державами, за обмеження влади шаха й збереження парламенту. Однак з листопада 1909 р. демократи, не будучи парламентською більшістю, розгорнули в меджлісі боротьбу за встановлення контролю над вакфами. Вони також вимагали змінити закон про вибори і наполягали на розширенні представництва релігійних меншостей у меджлісі. Відповідно в іранському суспільстві посилилися протиріччя між релігійними і секулярними силами.

Отже, іранська революція 1095–1911 рр. була першою спробою духовництва перетворити іранське суспільства в дусі шийтської політії.

Ласкавий Д.В. (м. Луганськ)

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ПЕРСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Для укріплення позицій у стратегічно важливій зоні Перської затоки, а саме в Південній Персії, англійці протягом багатьох років не тільки не стримували прагнення ханів племен до незалежної від Тегерана політики, а й усілякими засобами сприяли відцентровим тенденціям. І така політика стала ще більш виправданою після експедиції Ж. де Моргана, коли з'явилися перші відомості про існування родовищ нафти в Персії. В умовах постійних міжусобиць було значно легше отримати вигідні концесії. Серед них найбільш відомою стала концесія Д'Арсі (1901). Невдовзі, коли виявилося, що запаси нафти у Південно-Східній Персії мають промисловий характер, а також після підписання англо-російської конвенції у справах Персії, Афганістану та Тибету від 31 серпня 1907 року (яка надала англійцям формальний привід претендувати на нейтральну та частину російської зони впливу) була створена Англо-перська нафтова компанія (АПНК, 1909).

За цих обставин формування політики Великобританії по відношенню до Персії в досліджуваний період проходило в умовах різкого зросту значущості АПНК, яка мала виключне право на видобуток і переробку нафти. Більше того, Адміралтейство запропонувало компанії стати головним, а з часом і єдиним постачальником рідкого пального для флоту “володарки морів”. І, з підписанням 17 травня 1914 року відповідної угоди, державні та приватні інтереси в діяльності АПНК стали неподільними.

Однак перетворення АПНК на провідника зовнішньої політики Лондона, з одного боку, вирішувало дуже важливі питання, а з іншого – сприяло не тільки загостренню старих, а й виникненню нових проблем.

Так, зокрема, відносини з російським урядом, які і до цього були непрості, стали ще більш напруженими, оскільки комерційні кола Росії опинилися поза межами нафтової концесії. Уряд Г. Асквіта навіть не вважав за потрібне провести відповідні консультації з урядом І. Горемікіна про придбання контрольного пакета акцій АПНК. Ситуацію ще більш ускладнювало те, що, як вище було зазначено, концесія охоплювала не тільки суто

англійську сферу впливу, а й всю нейтральну і навіть значну частину російської. Через це Форін-оффісу стало життєво необхідно істотно відкоригувати політику по відношенню до Персії. А це, в свою чергу, означало необхідність вирішення одночасно ще декількох важливих питань.

По-перше, захисту працівників і майна компанії не тільки від потенційних зовнішніх ворогів (вірогідної агресії з боку Росії або Туреччини), а й від місцевих племен, на які, в тому числі і завдяки діяльності англійських дипломатів, перський уряд дуже часто не мав ніякого впливу. Особливо гострим це питання було в провінції Хузистан, де більшість населення складали племена бахтіарів, які постійно були у стані конфлікту не тільки з своїми сусідами, а й з перським урядом.

По-друге, відправлення, у разі потреби, експедиційних сил Корони для забезпечення безперебійних поставок пального флоту і наведення порядку у неспокійних регіонах Персії. Ціна військової операції могла бути невиправдано високою, а наслідки її – непередбачуваними, особливо у тому випадку, якщо відповідним чином стала би діяти і Росія. Результатом міг би стати несвоєчасний і невідгідний Великобританії поділ і Персії, і Туреччини, причому за участі ще й Німеччини.

По-третє, відпрацювання разом із радою директорів АПНК гнучкого й ефективного зовнішньополітичного курсу щодо Південної, а після вже згаданої угоди 1914 р. між урядом і компанією – й до Центральної та частини Північної Персії.

Таким чином, напередодні Першої світової війни Великобританія істотно змінила свою політику не тільки в Персії, а й на Близькому та Середньому Сході в цілому. Однією з найважливіших причин цього стало виникнення розуміння важливості нафти, цієї стратегічної сировини. Як результат, нафтовий фактор став не менш визначним, аніж геополітичний, що призвело до придбання англійським урядом контрольного пакета акцій АПНК і перетворення її в постачальника рідкого палива військово-морському флоту. Поєднання державних і приватних інтересів дозволило Великобританії добитися врешті решт вирішення найбільш важливих завдань у регіоні. І хоча при цьому існувала серйозна загроза підштовхнути Тегеран на союз із Санкт-Петербургом і зближення з Берліном, британським правлячим колам, завдяки

проведенню твердої політики, вдалось цього уникнути. Вони не тільки зберегли, а й розширили сферу свого впливу на Близькому та Середньому Сході. Тим самим було вирішене стратегічне питання про перетворення Перської затоки на “британське озеро”, що, в свою чергу, забезпечило Великобританії, як слушно висловився у свій час Дж. Керзон, “командні позиції по всьому світу”.

Мазепова О.В. (м. Київ)

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПОЛЕ МІСТИЧНОГО У ПОЕЗІЯХ СОХРАБА СЕПЕХРІ

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки дослідженню концептів приділяється велика увага. Концепт перш за все є ключовим поняттям когнітивної лінгвістики – мовознавчого напрямку, в якому “функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища” [Кочерган 2003, 24]. Концепт є фрагментом знання, досвіду особистості, частиною концептуальної системи, тобто системи знань, способів їхньої обробки, переробки та використання. Концепти народжуються в актах пізнання, відбивають і узагальнюють людський досвід і осмислену в різних типах діяльності дійсність [Селиванова 2000, 76].

Дослідження концептів у різних напрямках лінгвістичної науки здійснюється із застосування різних методик, але всі вони інтегруються під егідою одного методу – концептуального аналізу. Концептуальний аналіз є продовженням семантичного аналізу, однак, на відміну від останнього, його об’єктом є не значення слова, а знання, інформація про об’єкт, представлена в будь-якому вигляді: наївна, наукова, досвідна, хибна [Там само, 122–123]. Як зазначає О.С. Кубрякова, якщо семантичний аналіз пов’язаний із роз’ясненням слова, то концептуальний аналіз іде до знань про світ [Кубрякова 1991, 85].

Дослідники констатують, що на сьогоднішній день єдиної системи формалізованої мови концептуального аналізу не існує, так само як різними виявляються й об’єкти аналізу [Селиванова 2000, 127]. На відміну від лексикології і фразеології, в галузі лінгвістичного аналізу тексту концептуальний аналіз поки що перебуває

на стадії становлення. Однак, як зазначає Л.Г. Бабенко, “аналіз, націлений на виявлення концептуальної інформації того чи іншого літературного твору, може бути успішно здійснений шляхом виявлення та інтерпретації його базових концептів”, причому матеріалом дослідження може служити як один твір, так і сукупність творів одного автора [Бабенко 2003, 56, 61].

Для іранських дослідників поетичної творчості Сохраба Сепехрі – відомого іранського поета і художника XX століття – найбільш спірним питанням є сутність і витоки його містицизму, який знайшов яскраве вираження в поезії митця. Одні вважають, що у поезіях Сепехрі відчувається потужний вплив з боку дзен-буддизму та інших релігійних вчень Далекого Сходу та Індії (Р. Барахані, К. Абеді, М. Кадкані, М. Аташі, М. Салімі, Ш. Кучі, Х. Хамедані, С. Вазірнійа, Г. Ірандуст та ін.), інші схильні шукати витоки творчості поета у класичній перській поезії та містицизмі ісламського спрямування – суфізмі (А. Нафісі, С. Шаміса, Х. Хосейні та ін.).

Американський дослідник Девід Л. Мартін вважає, що Сепехрі був першим іранським поетом, який у своїй творчості поєднав традиційний іранський містицизм із любов’ю до природи. Проаналізувавши коранічні алюзії та особливості застосування суфійської термінології на прикладі поетичної збірки “Зелений об’єм”, дослідник домінуючою ознакою “суфійського стилю” поета визначає його самобутній “пантеїстичний містицизм” [Martin 1998, 183–203].

Елементи містичного починають з’являтися вже у другій збірці Сепехрі – “Життя сновидінь”. Лексичними репрезентантами цього поля вважаємо слова Він, Ти, Ніщо, Голос, Запах, Лотос: *Вікно марення було відчинене, / І він, наче вітерець, повів у середину... (с. 81). Двері відчинилися, / І він зі своїм ліхтарем повів у середину. / То була звільнена краса, / І я очікував її приходу... / Запах прошелестів у мене в очах. / Мої вени припинили битися... / Час не проходив крізь мене. / Я був суцільним хвилюванням... / Віяв вітерець, / І я набував контуру, / З’являвся у суцільній темряві своєї кімнати. / З’являвся, для кого? / Його вже не було... / Мить була загублена (с. 105–106).*

Стосовно концепту Голос зазначимо, що, як і для слів *запах*, *віання*, *вітерець*, для слова *голос* у перській поетичній традиції

існує стійке конотативне значення, пов'язане з означенням трансцендентного, містичного. Часто за допомогою цих слів передається наближення Божественної сутності, мить злиття того, хто прагне Істини, із Абсолютом. *Світлий корінь обсирався. / І голос лунав з позбавленого обрису шосе простору...* (с. 94). *І я вручив свій шлях голосу, / Який закінчувався в тобі...* (с. 98). *Раптом якийсь голос розташував сад у собі, / Голос, який був схожий на Ніщо. / Наче якийсь запах дивився на себе у дзеркало...* (с. 108).

Саме у другій збірці вперше зустрічаємо слово *лотос* (в однойменному вірші), яке саме по собі формує буддійські асоціації і повторюється у подальших віршах поета 22 рази: *За скляними дверима марень, / У бездонному болоті дзеркал, / Всюди, де я часткою себе вмирав, / Виростав лотос. / Він наче мить за миттю вливався у мою порожнечу, / І я у звуці його розквітання / Мить за миттю вмирав...* (с. 119).

Третю збірку Сепехрі “Обвал сонця” відрізняє високий ступінь діалогічності. Звернення до містичного співрозмовника набувають високої частотності: *Ти виріс між двох рук мого прохання, / Просочився в мене. / Я чув темний спів твоєї постави...* (с. 136). *Ти став схожим на Ніщо!.. / Заволодій землею мого життя. / Його губи мовчали. / Його пальці ковзнули в Нікуди...* (с. 139–141). *І я йшов, йшов, допоки в кінці самого себе не впав на землю. / Раптом Ти з бездоріжжя миттєвостей... приєднався до мене...* (с. 152). *...Тебе немає – коливання немає... / Тебе немає – і наче немає ридання річок, і ущелини ледь видно. / Приходиш – ніч встає від облич, таємниця відлітає від буття. / Ідеш – лужок темнішає, ламається кипіння струмка... / Проходиш – і дзеркало дихає...* (с. 185). *Підходжу до Тебе, чую запах пустелі: досягаю Тебе, стаю самотнім. / Біля Тебе я став ще більш самотнім. / Від Тебе до Твоєї вершини простягнулося моє життя. / Від мене до мене простягнувся Ти...* (с. 189). *Я побачив Тебе – стрибнув крізь ущелину часу. Побачив Тебе – виникло хвилювання відсутності...* (с. 195). *Ти раптово чудовий. Твій стан – безодня... / Я зрозумів Тебе, відчинив двері, прочитав гілки... / Тікаю від страху перед красою, як даремно: Ти охопив простір...* (с. 200).

У четвертій збірці “Схід суму” знов знаходимо реалізацію концептів *Він, Ти, Голос, Запах, Віяння: Вдихання аромату було без нас: було чудовим. / Самотність була самотньою. / Невидиме*

було видно. / “Він” був там, там... (с. 220). Вдихаю аромат, повіяло. Звідусюди – зітхання. / Він прийшов, я пішов. / “Він” прийшов, “він” прийшов (с. 226). “Він” прийшов, штори мають бути відкриті, двері теж. / І пролунав Голос: І крила теж (с. 251). Ти – джерело зростання, ти – море, кінець споглядання... / Ти – світло мехраба, сяєш. Я – ніщо: в’юнок сну. В’юся навколо сходів твого суму... (с. 224). Я розбив дзеркало, щоб сповнитись Тобою і собою... / Пахло Тобою, я надав голосу сил, душі – крил і вигукнув: “Увійди!” (с. 252).

Частотність концептів Ніщо (hiç, nâ) та Небуття (fanâ) помітно зростає, що вказує на їхню важливість для поетичної картини світу митця цього періоду: *Прибери свій будинок, розкидай квіти, прийшов вісник, приніс звістку про Ніщо...* (с. 231). *Була мить. Двері були відчинені. / Ні листка, ні гілки, було видно сад Небуття...* (с. 239). *Я побачив одне Твоє “Ніщо” і побіг. / Випив воду Твого Явлення і задимився.* (с. 253). *І я побіг до Ніщо...* (с. 257). *Ми йшли...* / *То був шлях від нас до квітки Ніщо...* (с. 265).

У другий період творчості, який охоплює дві поеми (“Звук кроків води” та “Мандрівник”), а також дві поетичні збірки (“Зелений об’єм” та “Ми – ніщо, ми – погляд”), визначені вище концепти поля Містичне дещо поступаються місцем концептам Любов (mohabbat, eshq), Пристрасть (shouq), Краса (zibāyi), Знання (ma‘arefat, dānāyi), Богоявлення (tajalli), Осяяння (eshraq), Сум (qam, anduh), Сумнів (shakk), Відсутність потреб (esteqnâ) та ін., які відповідають містичним стоянкам на шляху пізнання Істини та Божественного Абсолюту [Шиммель 2000, Книш 2004]. У поемі “Звук кроків води” знаходимо пряме зазначення того, що ліричний суб’єкт, вирушивши “у гості до життя”, “пішов до степу суму”, до “саду містицизму”, “до тераси освітленості знання”, “до кінця вулиці сумніву, до прохолодного повітря відсутності потреб”, “до мокрої ночі любові” (с. 276–277). На своєму шляху він бачив “потяг, який віз сім’я лотосу і спів канарейки”, “сходи, що вели на дах осяяння”, “сходи, що вели на майданчик Богоявлення” (с. 279–280).

Особливістю поетичної картину світу митця цього періоду є те, що зазначені концепти перебувають у тісному зв’язку зі складовими концептуального поля Природа. У поемі “Мандрівник” в уста ліричного суб’єкта вкладено слова: *Як мені сумно. / Як на*

диво мені сумно... / І ніщо, / Ані ці ароматні хвилі, що замовкають на гілці померанцю, / Ані ця щирість розмови, що ведеться у тиші між двох пелюстків цього левкою, / Ні, ніщо не звільнить мене від порожньої навали навколишнього. / І гадаю, / Цей гармонійний спів суму / Буде чути одвічно... (с. 305–306). Скільки віршів складено про цей мелодійний сум!.. (с. 322). Краса – це закохане тлумачення форм. / І любов, тільки любов / Подружить тебе з теплом яблука. / І любов, тільки любов / Повела мене до простору суму життя... (с. 306). І любов – подорож до світлої радості самотності речей. / І любов – це голос відстаней. / Голос відстаней, які тонуть у невизначеності. / – Ні, голос відстаней, чистих, наче срібло, / Які тьмянішають, почувши про Ніщо. / Закоханий завжди самотній... (с. 308).

Істина – один з найважливіших концептів для Сепехрі. Сукупність контекстів двох поем свідчить про його містичне розуміння поетом: *Я чую звук кроків прохання / І звук законних кроків крові у венах... / Чисте іржання Істини здалеку. / Я чую голос віяння матерії / І шерхит взуття Віри на вулиці Пристрасті... (с. 286–287). Не наша справа – дізнаватися про таємницю троянди... / Наша справа, можливо, у тому, / Щоб між лотосом і століттям / Бігти за голосом Істини. (с. 298–299). Треба зазначити, що якщо у першій поемі відчувається досить позитивний настрій щодо руху у бік Істини, то у другій поет немовби знов на роздоріжжі, оскільки досягнення Істини для нього не уявляється можливим: *Ні, з'єднання неможливе. / Завжди залишається відстань. / Хоча закрут води і є гарним узголів'ям для приємного і ніжного сну лотоса, / Завжди є відстань... (с. 308). І коли відчинилися двері, / Я від навали Істини впав на землю... (с. 315–316). В останніх рядках поеми, звертаючись до “вічних вітрів”, поет просить: *Віднесіть мене до порожнечі вимірів життя. / Покажіть мені присутність ніжного “Ніщо” (с. 328).***

Поетичну збірку “Зелений об'єм” іранські дослідники вважають найкращим здобутком Сепехрі, оскільки в ній поет досягає неперевершеної простоти поетичного мовлення і прозорості образів. У реалізації концептуального поля Містичне також відбувається помітна трансформація у бік спрощення і більшої зрозумілості висловлюваного. Концепт Голос, як і раніше, займає значне місце: *За тополями / Була чиста безтурботність, / Що кликала мене...*

(с. 349). *Щось є у моєму серці, схоже на гай світла, на сон на світанку, / І я такий нетерплячий, що хочу / Бігти до кінця степу, до вершини гори. / Вдалечині є голос, який мене кличе* (с. 350–351). *Прислухайся, дорога здалеку кличе твої кроки...* (с. 372). *Де мої черевики? / Хто це покликав мене: Сохраб? / Голос був знайомий, наче повітря тілу листка...* (с. 390). *Треба сьогодні ввечері йти... / У бік тієї безсловесної широчіні, яка постійно мене кличе...* (с. 392–393). *Поклич мене. / Твій голос гарний. / Твій голос – зелень тієї дивної трави, / Що росте у кінці ширості суму...* (с. 394–395).

Проте частотність слів Він, Ти, Запах, Віяння значно падає. Це стосується і концепту Ніщо, який лише в одному вірші (“Оазис у миті”) у вигляді слова *hičestān* постає як місце знаходження ліричного суб’єкта: *Якщо прийдете мене шукати, / Я у Нічому. / Ніщо – це таке місце. / У ньому вени повітря сповнені вісниками, / Які приносять звістку про квітку, що розквітла на найдальшому куці землі...* (с. 361). У вірші “За морями” поет змальовує омріяне ним місто, в якому “вікна відчинені у бік Богоявлення”, а в руках кожної десятирічної дитини – “гілка знання” (с. 364).

У цілому ж можна помітити, що дедалі більше концептуальне поле Містичне за значущістю поступається місцем концептуальному полю Релігій з усіма властивими йому складовими. Дещо незрозуміле, містичне “Він” попередніх збірок зникає, і його місце посідає слово “Бог”, яке стає одним із найбільш частотних у останніх збірках поета.

ЛІТЕРАТУРА

Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – М.: Флінта: Наука, 2003. – 496 с.

Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Краткая история. – М.–СПб.: Дия, 2004. – 464 с.

Кочерган М.П. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 24–29.

Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова “память” // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 85–91.

Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. Монография. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 336 с.

Шиммель А. Мир исламского мистицизма / Пер. с англ. Изд. 2-е. – М.: Алетея, Энигма, 2000. – 416 с.

David L. Martin. The Expanse of Green. Poems of Sohrab Sepehri. – Unesco collection. – 1988. – 203 p.

Sohrab Sepehri. Hasht ketab. – Tehran, 2002. – 457 p.

Маленька Т.Ф. (м. Київ)

ГАФІЗ У ЛІТЕРАТУРАХ БЛИЗЬКОГО І СЕРЕДНЬОГО СХОДУ: ПОГЛЯД А. КРИМСЬКОГО Й НОВІТНІ НАУКОВІ КОНЦЕПЦІЇ

Популярність поезії Гафіза (XIV ст.) – найблискупішого середньовічного перського газеліста в країнах Близького і Середнього Сходу – від Туреччини до Ірану та Афганістану, Пакистану та Індії – обумовлена розповсюдженням перської мови як своєрідної східної латини та еталонів перської культури й мистецтва, починаючи вже з XIII ст. “Після падіння Арабського Халіфату під ударами монголів іранський світ став незаперечним центром мистецьких і культурних інновацій” (Blair Sh., Bloom J.).

Диван Гафіза до сьогодні протягом шести сторіч – поетична книга, яка видається найбільшими тиражами в країнах Близького і Середнього Сходу. Для перськомовних народів Диван Гафіза має не менше значення, ніж Коран. Диван кладуть в колыску новонародженій дитині і на ньому врожать. “Святий Коран і Диван Гафіза можна знайти в кожному домі, і ми, іранці, не маємо більш інтимного і святого друга, ніж Гафіз. Гафіз – це наша hafeze (пам’ять. – Т.М.), яка є однією з підвалин нашої національної самобутності” (Khorramshahi B).

Про прижиттєву популярність Гафіза зазначав у своїх газелях і сам автор, і його перший біограф М. Гуляндом: “Газелі Гафіза, які завоювали світ, в дуже короткий час дійшли до Хорасану, Туркестану, Індії; його надзвичайно чудова поезія розповсюдилась в Іраку та Азербайджані. Суфійські бесіди не розгортались без його віршів, і шахські веселощі не проходили без його участі”.

Для широкого перськомовного читацького загалу Гафіз насамперед лірик, як Петрарка для італійців, Шекспір для англійців, Пушкін для росіян. Проте й фахівці з ісламу та суфізму Диван

Гафіза, поряд з Месневі Дж. Румі, зараховують до найяскравіших істинно філософських суфійських творів. А. Кримський не раз наголошував на надзвичайній популярності Гафіза у персів та народів Близького й Середнього Сходу. (“История Персии”, т. 3, “Хафиз та його пісні”, Енциклопедії Брокгауза–Єфрона та братів Гранат), обумовлюючи цю популярність важливим місцем поезії у житті народу: “У Персії багато більше, як між іншими мусульманами, докладне знання національної літератури красної (творів Фірдовсія, Сааді, Гафіза, Хайяма та ін.), і навіть неписьменний водовіз усе може процитувати напам’ять величезні відривки зі старинних перських поетів” (А. Кримський).

Сучасні іраністи-літературознавці феномен популярності Гафіза обґрунтовують кількома чинниками.

Іранський поет і літературознавець С. Касрої у статті “Chera Nafez?” (“Чому Гафіз?”) методом зіставлення “в парі” Гафіза і найвідоміших поетів-класиків Золотої доби Х–ХV ст. – Фірдоусі, Нізамі, Хайяма, Сааді, Мавлані (Дж. Румі) – обґрунтовує істинну народність поезії Гафіза, наголошуючи на тих чи інших її перевагах над іншими класиками.

Європейські іраністи (А. Arberri, Bauzani A, J. Lazard, І. Брагінський, М. Рейснер та ін. наголошують на внеску Гафіза у розвиток жанру газелі і синтезу у його газелях світської та суфійської традицій.

Багатомінливість філософського змісту газелей Гафіза, афористичність і лаконічність бейтів, їхня образна й змістова завершеність спричинили до містичного трактування багатьох газелей Гафіза й надали Гафізу ім’я “Lissan -el- Geyb” (“Мова Священних таємниць”).

А. Кримський наголошував, що на Близькому та Середньому Сході “період і Сельжукського, і Монгольського лихоліття показався періодом найвищого впливу суфійської доктрини, особливо в Персії, на яку впав сильніший удар”. Бунт особистості проти соціальних незгод виражений у Гафіза в образі Rind-a, який став своєрідним етичним ідеалом його поезії. Дослідники небезпідставно вбачають зв’язок Rinda із суфійською доктриною (М. Мірзосєв, К. Воєсє, А. Zarinkub, В. Khorramshahi).

Російська іраністка Н. Пригаріна наголошує на зачатках індійського стилю в поезії Гафіза і на переклик його творчості з лірикою персомовного поета Індії Х. Дехлеві.

З'ясуванню ролі і місця Гафіза в перській літературі і літературах Близького і Середнього Сходу присвячено понад 500 праць іранських та європейських сходознавців. Погляди А. Кримського, виголошені на початку ХХ ст., багато в чому збігаються з найновішими концепціями сучасних гафізознавців.

Умід Ніхайїш

ВІЯННЯ З РОСІЙСЬКОЇ ПІВНОЧІ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ АТМОСФЕРІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ІРАНІ

Революційний рух в Ірані, що розпочався незабаром після революції в Росії 1905 року, у 1909 році нарешті досяг певного результату. Інтелектуально-соціальні настрої, що панували в Росії на той час, справили вплив і на атмосферу в Ірані. Ці нові настрої були перенесені в Іран тюрками – азербайджанцями, що стали немовби культурним мостом між обома країнами. Багато хто з іранських азербайджанців працював робітниками у нафтовій промисловості на півночі країни. Декотрі ж із них займалися торгівлею. Ці купці подорожували до самого Санкт-Петербурга, залишаючись там тривалий час, засвоювали революційні настрої та зазнавали впливу інтелектуальних настроїв тогочасного петербурзького середовища. Повертаючись до Ірану, ці азербайджанці привносили до своєї батьківщини й інтелектуальну атмосферу, і особливо – соціально демократичні настрої. Іранці в Баку створили політичну партію Іджтімаїйюн – Амміїюн, яка, по суті, користувалася підтримкою мусульман Кавказу та являла собою іранську гілку безпосередньо пов'язаної із російською соціал-демократичною партією партії Хюммет. Утвореною в Баку політичною партією було створено та здійснювалось керування в Тебризі міліцією Муджахід, внаслідок чого вона відіграла першорядну роль у досягненні перемоги конституційної революції в Ірані. Після побудови в Ірані конституційної системи соціал-демократи створюють демократичну партію також у меджлісі. Ідеологом названої партії стає бакинець, в майбутньому – засновник демократичної республіки Азербайджан Мегмед Емін Ресульзаде. Подальше зростання революційних настроїв на півночі, в Росії, посилення лівих радикальних поглядів згодом призведе і до створення в

Ірані радикально-революційних лівих партій. Комуністична партія та наступна народна партія (Туде) як наступники та речники ідей, спричинених інтелектуальними та політичними віяннями з російської півночі, близько століття відігравали важливу роль у модерному політичному континуумі Ірану та представляли революційно настроєні кола суспільства.

Рябчук М.В. (м. Київ)

ПРО СУТНІСТЬ ПЕРСЬКОГО ПОСТПОЗИТИВНОГО АРТИКЛЯ “-і”

Сьогодні питання про сутність перського постпозитивного артикля “-і” є однією з найскладніших та найактуальніших проблем граматики. В граматичній літературі перської мови цей артикль, як правило, називають “і – вказівне” /’йа-йе ешарат’/, “і – одиничності” /’йа-йе ваґдат’/, “і – неозначеності” /’йа-йе накаре’, ‘йа-йе танкір’/ та “і – означеності” /’йа-йе ма’рефе, ‘йа-йе та’ріф’/. Як ми бачимо, автори перських граматик, розрізняючи функції цього артикля, дають йому різні назви. Але єдиної точки зору на природу та функції даного артикля немає.

Функції перського постпозитивного артикля “-і” є надзвичайно різноманітними. Однак у граматиках та підручниках перської мови ми можемо зустріти, в основному, лише найзагальнішу інформацію про артикль (правила написання та вимови артикля “-і” та найтипівіші випадки його вживання).

Існує дві основні точки зору щодо розуміння сутності перського постпозитивного артикля “-і”. Відповідно до першої – ненаголошене “-і” при імені, до якого не відноситься підрядне означальне речення, і ненаголошене “-і”, що вживається з означеним ім’ям у складних реченнях з підрядним означальним, є двома різними артиклями (неозначений артикль та означений артикль), які збігаються за формою, але мають різне походження та виконують різні функції. Це бачення ми зустрічаємо в граматиках Н. Березіна, К.Г. Залемана, Мірзи Джафара, Є.Е. Бертельса та ін. Однак існує зовсім інакше трактування природи перського артикля “-і”, яке ми можемо побачити у працях Ю.А. Рубінчика, Л.Н. Муравйової та ін., котрі вважають, що ненаголошене “-і” при імені, до якого не відноситься підрядне означальне речення, і ненаголошене “-

і”, що вживається з означеним ім’ям у складних реченнях, з підрядним означальним, не протиставляються одне одному, а розглядаються як граматичне явище одного гатунку (Рубинчик Ю.А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. – М., 1959. – С. 177).

На сьогодні конкретні випадки вживання перського постпозитивного артикля “-i” досліджені недостатньо добре, що, в свою чергу, вимагає детального вивчення функцій (семантичних, структурних, стилістичних та емоційно-експресивних) і закономірностей функціонування артикля в перській мові.

Зараз існує велика необхідність вивчення перського постпозитивного артикля “-i” на функціонально-комунікативному рівні. Це зумовлено тим, що зростає зацікавленість до вивчення функціонування мовних одиниць у мовленні, до їхніх референціальних відношень, до функціональної взаємодії одиниць різних мовних рівнів.

Перський постпозитивний артикль “-i” найчастіше розглядається як один із засобів вираження граматичної категорії означеності-неозначеності. Ю.А. Рубінчик вважає, що цей артикль є граматичним засобом виділення предметів та явищ із ряду подібних їм, означаючи співвідношення “предмет – клас предметів”, тобто функція виділення є основною функцією артикля “-i”. (Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. – М., 1960. – С. 54).

У нас є підстави вважати, що перський постпозитивний артикль “-i” є не лише засобом вираження категорії означеності – неозначеності, а й елементом вираження дещо ширшої категорії неспіввідношення – співвідношення, а категорія співвідношення вже у свою чергу поділяється на неозначену та означену. Категорія неспіввідношення – співвідношення – це поняттєва категорія, присутня у всіх мовах – артиклевих та безартиклевих (Копанев П. И. Немецкая категория несоотнесенности/соотнесенности и ее русские параллели // Сопоставительные исследования грамматических категорий. – Свердловск, 1985. – С. 21).

Неозначеність – означеність залежить від інформованості учасників комунікації – отримувача та відправника. Тобто специфіка значень даної категорії полягає в тому, що вони відображають не відношення між предметами та явищами, що існують незалежно від мовців, а виражають відношення до предметів та явищ

учасників акту спілкування – мовця та слухача (Крушельницькая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. – М., 1961. – С. 49).

Присутність та відсутність у висловленні/тексті постпозитивного артикля “-i” може бути показником індивідуалізації та генералізації поняття, вираженого іменником. У випадку індивідуалізації мається на увазі часткове поняття узагальнення, у випадку генералізації – саме узагальнення. (Копанев П.И. Немецкая категория несоотнесенности/соотнесенности и ее русские параллели // Сопоставительные исследования грамматических категорий. – Свердловск, 1985. – С. 24).

Стельмах М.Ю. (м. Львів)

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОЖЛИВОСТІ У КЛАСИЧНІЙ ПЕРСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі “Шагنامه” Фірдоусі)

Суб'єктивна можливість або достовірність є важливою модальною категорією, яка передає ставлення суб'єкта до ймовірності/неймовірності тієї чи іншої події. У нашій статті ми розглянемо засоби вираження цієї категорії і відмінності у характері вираження ними значення достовірності.

Основним виразником суб'єктивної модальності у класичній перській мові була частка *magar* ‘хіба, невже, тільки, можливо’.

Ця частка вживається у двох основних ситуаціях:

1) у ситуації, коли мовець не впевнений у достовірності події, яка відбудеться, а тільки припускає її, тобто у ситуації припущення; ця ситуація може виступати у таких відтінках:

- припущення-застереження:

*Boru, xishtan ra negah dar az uy / **magar**, bashad Ahreman-e kine dszuy* ‘Скачи, але себе бережи від нього, **мабуть**, то сам Агриман, що шукає виходу своїй зlobі’ (т.4, с.303, б.33);

- припущення-сподівання

*Be porseshash be do goft az ambaz-e xish / **magar**, bar to peyda konad raz-e xish* ‘На його питання йому сказав так: серед своїх товаришів, **можливо**, тобі він відкриє свою таємницю’ (т.6, с.48, б.646);

- припущення-необхідність

***Magar** man shavam nazd-e shah dszahan / konam askar ra baru*

bar nehan ‘Можливо, мені (слід) відправитись до владики світу та відкрити йому істину’ (т.3, с.59, б.896);

2) ситуація, у якій мовець має намір здійснити ту чи іншу дію, але не впевнений у тому, що в нього достатньо сил для цього, тобто модальність сумніву. Така модальність найчастіше поєднується з іншими видами модальності можливості:

- можливо + вдається:

Tavanim kardan, magari, chare / ke bi chare nist patiyare ‘Можливо, ми зможемо (нам вдається) знайти вихід, тому що не буває безвихідних нещаст’ (т.1, с.54, б.58);

- можливо + буде можливість

Magar baz binam bar va yal-e to ‘Можливо, знову побачу твою голову і гриву’ (т.2, с. 89, б.256).

Суб’єктивну можливість також позначають такі форми:

- *nashayad ke* неможливо, щоб:

Ця конструкція позначає два типи ситуацій:

– ситуацію, коли мовець оцінює ступінь достовірності події, яка відбудеться, і припускає її неможливість:

Nashayad ke in bar del asan konam ‘Навряд чи, що цим серце полегшу’ (т.3, с.30, б.412);

– ситуацію, коли мовець оцінює ступінь доцільності події, яка повинна відбутися, і припускає її неможливість:

Nashayad bedzoz-e u ke bashad mara ‘Неможливо, щоб хтось був моєю, крім неї’ (т. 3, с. 23, б. 293);

- *Shayad ke* може бути, що:

Ця конструкція позначає ситуацію, коли мовець оцінює ступінь достовірності події, яка відбудеться, і припускає її високу ймовірність:

Ke shayad ke bar tadsz nafrin konim ‘Можливо, що нашу корону проклянуть’ (т.6, с.268, б.841);

- *Tavan shod* можливо:

Ця конструкція поєднує в собі значення припущення події, яка відбудеться через об’єктивний стан справ, і сумнів у її достовірності:

Tavan shod degar baste na yi ‘Може статися, що більше зв’язаний не будеш’ (т. 4, с. 57, б. 757).

Суб’єктивну модальність можуть виражати і конструкції з модальними дієсловами:

Be salar bahram-e Gudrez goft / ke in kar bar man nashayad nehoft ‘Владиці Баграм, син Гудерза сказав, що ця справа для мене **не може бути прихованою**’ (т.4, с.44, б.544).

Такі конструкції завжди виражають ставлення суб’єкта до достовірності певної події, трансформація можлива лише у ситуаціях, коли зображається не лише подія, а й її сприйняття мовцем.

Також значення сумніву, недовіри до отриманої інформації чи до співрозмовника може передаватися за допомогою риторичних питань:

Kodsza ashti xahad Afrasiyab / ke chandin sepah amad az xoshk va ab ‘Де ж миру хоче Афрасійаб, що скільки війська привів по воді і суші’ (т.4, с.239, б.475).

Таким чином, ми можемо виділити такі основні типи суб’єктивної можливості:

– ситуацію, коли мовець виражає сумнів у достовірності події, яка відбудеться, недовіру до одержаної інформації, коли на першому плані подія, а сумнів – додаткова ознака, найчастіше такі конструкції виражають ще й об’єктивну можливість; засобами вираження цієї категорії є модальна частка *magar*, а також риторичні запитання;

– ситуацію, коли мовець виражає власне ставлення до події, яка відбудеться, – подія при цьому може диференціюватися: можливість може розглядатися: а) як цілком ймовірна (*nashayad ke*), б) як проблематично ймовірна (*magar*) або в) як зовсім неймовірна або навіть заборонена (*nashayad ke*), також у цій функції можуть вживатися конструкції з модальними дієсловами.

Тищенко К.М. (м. Київ)
УКРАЇНСЬКА ЧАСТИНА
ІРАНСЬКОЇ ТОПОНІМІЇ ЄВРОПИ

До останнього часу тема іранської топонімії України зводилася переважно до аналізу назв річок іранського походження. Що ж до ойконімів (назв населених пунктів), то їхній іранський фрактал в Україні був виявлений лише нещодавно, після ідентифікації більшості хронологічно пізніших пластів назв селищ (кельтського, готського, гунсько-аварського). Він незмірно доповнив усе відоме про місцеву іранську гідронімію. На відміну від майже виключно

топофорних гідронімів, іранська ойконімія містить відомості про давні племена і їхнє господарство. Іранський фрактал місцевих назв відображає період переходу варварських племен до осілості, пов'язаний з виробництвом металів. Тих же часів сягають численні назви зі слідами язичництва. За своїм змістом іранські назви не є чимось оригінальним: вони такі самі, як і в інших тодішніх варварів – кельтів і готів. Спільними для них усіх є і така риса, як добра збереженість і впізнаваність більшості топооснов у сотнях і сотнях мозаїчно розміщених назв на велетенських просторах від Атлантики до Кавказу й Волги.

1. Важливі аргументи для етнічної атрибуції та часової прив'язки українських географічних назв іранського походження вдалося відшукати у краще вивченій сучасній топонімії Франції та Італії (Бахрах, Алемань).

Аланські вершники могли проникнути до Франції сухоходом лише з Центральної Європи – теренів теперішньої Німеччини, Чехії та Угорщини, їхній слід відкрито у топонімії також і цих країн. Крім аланської присутності V ст., тут вдалося виявити й етнофорні скіфські та сарматські основи в назвах попередньої Готської доби. При цьому важливого значення набирають відомості сучасників про особливо близькі стосунки в державі Германариха між готами і скіфами. Укладена оглядова карта іранських топонімів у Німеччині унаочнює принаймні чотири виразно відмінні топонімні області, які відповідають чотирьом періодам поширення тут іраномовних племен: скіфського, сарматського, яського і найпізнішого аланського (V ст.), назви якого вишиковуються зі сходу на захід на транзитному шляху майже одночасних гунських мандрівок.

Масовий топонімічний матеріал з Польщі також засвідчує повсюдну присутність скіфів і ясів-аланів: характерні назви з уже знайомими іранськими топоосновами утворюють на теренах Польщі декілька загущень. Масштаби іранської присутності в топонімії Польщі цілком відповідають значним давньоіранським впливам у польській лексиці [Трубачев 1967].

2. Після сказаного вже не стають несподіванкою відомості про існування добре збереженого іранського (скіфо-аланського) фракталу також в ойконімії України. За історичними й археологічними даними виходило б, що він почав формуватися у -VII / -V ст.

Спочатку це мали бути місця зимівників, де кочове іраномовне населення жило в холодну пору року.

Початковий вибір місця поселення могли визначати господарські потреби, зокрема – родовища мідних, а згодом і залізних руд. Назви іранського фракталу на теренах України дають хронологічно найраніші мовні свідчення (-VII/-V ст.) про видобуток як міді (*Мез-*), так і заліза (*Яхн-*); про витоплення цих металів з руди (*Сух-, Пух-, Пуз-*), про кування (*Куб-*) і виготовлення металевих знарядь (*Парат-, Топор-, Мих-*). Про наявність у місцевого іраномовного населення судової влади і міст свідчать основи *Трухан-, Тарган-, Сакар-, Шекер-*. У топонімах України представлені імена практично всіх іранських племен Наддніпрянщини – від скіфів (саків, сасів) і сколотів до аланів і ясів: основи *Шкод-, Шкід-, Сах-, Сас-, Сос-, Соф-, Сок-, Зоз-, Яс-, Ол-*. Виявлений сектор іранської ойконімії в Україні за розмірами й тематикою не поступається такому ж сектору в Польщі. Цей об'єктивний факт остаточно знецінює спроби звести давні ірано-слов'янські контакти до “*polono-iranica*”: за тою концепцією, у поляків були “правильні предки” на потрібному історичному місці, а в українців – ні, тому й давні іранізми українського словника начебто засвоєні не зі скіфської, а пізніше – через польську... Такому тенденційному трактуванню суперечить значно більша продуктивність тих давніх іранізмів в українській лексичній системі (порівняно з польською і білоруською). За логікою “*polono-iranica*” іранський пласт українських топонімів тоді також залишається пояснювати лише як пізніші запозичення з польської. Коли б вони справді були позичені “з чужого голосу”, то вже зовсім нереальним виглядає розміщення кількох тисяч таких нібито “іранізмів через польську” у тематично правильному сусідстві на теренах України, та ще й надання їм належної історичної звукової форми (*ш* на місці старих *с*, *о* на місці іранських *а*, розрізнення сарматського *л* і давньоіранського *р* тощо).

Виявлений в останню чергу (після атрибуції всіх молодших пластів), іранський шар топонімії власне фактом свого існування доводить саму можливість збереження усним шляхом значної кількості прадавніх місцевих назв 2500-річного віку. Те, що до наших часів дотривали й молодші фрактали (кельтський, готський, гунський), набуває після цього більшої реалістичності, бо вже не справляє враження чогось виняткового.

Порушена проблема розв'язана в дослідженні у першому наближенні, але на значному фактичному матеріалі топонімії Сіверщини й району Змієвих валів: відповідно 1200 й 800 топонімів, з яких іранські топооснови мають 230 і бл. 180 назв (у співпраці з Б.А. Рудим підготовано дві комп'ютерні інтерактивні програми). Вже й у теперішньому своєму вигляді одержана картина є новим словом у розумінні структури ойконімії Наддніпрянщини. Виявлені фрагменти іранських ойконімних фракталів характеризують загальну систему місцевих назв як історично сформовану єдність, що несе з собою все набуте за довгий час свого існування.

Абибуллаева Д.И. (г. Симферополь)
**ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА
ВОЗНИКНОВЕНИЯ СИМФЕРОПОЛЬСКОЙ
ТАТАРСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ ШКОЛЫ
(XIX – начало XX вв.)**

История народного образования крымских татар имеет глубокие корни, уходящие в далекое прошлое. Под влиянием распространения среди тюркских народов Золотой Орды ислама в среду тюркских племен Крымского улуса была привнесена “арабская ученость” и система конфессионального образования. Она имела два уровня: мектебе – начальное учебное заведение – и медресе – учебное заведение высшего типа – и оставалась неизменной до XIX века.

Включение в конце XVIII века Крыма в состав Российской империи внесло перемены в жизнь крымских татар. Возникла необходимость в квалифицированных кадрах из числа крымских татар, знающих русский язык. В губернии при существующих школах разных типов начали создавать специальные отделения для крымских татар (4, с. 52), но большинство начинаний не увенчалось успехом.

В первой половине XIX в. правительство, намереваясь провести комплексную реформу, собирало необходимые материалы по этому вопросу. Вскоре в Санкт-Петербургской типографии товарищества “Общественная польза” был напечатан “Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев” (7).

По поручению попечителя ОдУО С.П. Голубцова в 1867 г. в Симферополе была учреждена особая комиссия для рассмотрения и обсуждения вопроса об устройстве образовательной части у крымских татар. В состав комиссии были включены государственные чиновники и представители разных кругов крымскотатарского общества (7, с. 122–134).

5 декабря 1867 года был утвержден “Проект устройства образовательной части у крымских татар”. В нем рассматривалась проблема необходимости открытия в г. Симферополе русско-та-

тарских министерских училищ (РТМУ) и центрального училища для подготовки народных учителей под названием “татарской учительской школы” (6).

В “Проекте...” учительской школы подробно и четко рассматривались права и обязанности учительского персонала, учащихся, были определены средства содержания и программы обучения. Татарская учительская школа приравнивалась в правах к гимназии (6).

2 февраля 1870 года состоялось заседание совета Министерства народного просвещения (МНП) в присутствии двух попечителей Одесского и Казанского учебных округов, представителей от МВД, директора департамента духовных дел иностранных исповеданий. Чиновники были вызваны для участия в обсуждении дела об “образовании инородцев” (1, л. 6). Предписывалось учредить за казенный счет учительские школы в Симферополе и Уфе с целью “приготовления” учителей для начальных училищ. В частности, учительская школа в Симферополе должна была подчиняться ОдУО и обеспечивать учителями начальные училища для крымских татар (1, л. 9).

26 марта 1870 г. были утверждены императором Александром II “Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев” (5). Этот документ на многие десятилетия определил политику царского правительства в сфере народного образования мусульман Таврической губернии. Конечной целью этой политики, т.е. “образования всех инородцев, живущих в пределах нашего отечества, бесспорно, должно быть обрусение и слияние их с русским народом” (4, с. 71). Это была генеральная, стратегическая линия Санкт-Петербурга.

После опубликования этого документа учебное начальство активно взялось за организацию РТМУ. В связи с этим резко возросла потребность в учительских кадрах, особенно для созданных РТМУ. При этом важно было подготовить учителей из числа крымских татар.

27 марта 1872 года был издан императорский указ об открытии татарских учительских школ в Симферополе и Уфе. На основании этого указа тогда же было утверждено МНП “Положение о татарских учительских школах в городах Уфе и Симферополе” (2, л. 1). В этом документе указывалось, что татарские учительские

школы в этих городах обязаны готовить сведущих и опытных учителей для начальных училищ татар. На основе вышеназванного “Положения” МНП был утвержден Устав Симферопольской татарской учительской школы, который регламентировал деятельность учебного заведения (1, л. 13–25).

1 августа 1872 г. исполняющим обязанности инспектора открываемой СТУШ был назначен коллежский советник Захир Измаилович Тахтаров. Ему были переданы копии положения и штатов татарских учительских школ в Симферополе, и он подготовил все необходимое к открытию нового учебного заведения (3, л. 1).

12 декабря 1872 года СТУШ была торжественно открыта. Это было важным событием в общественной и культурной жизни крымскотатарского народа, города и губернии в целом.

Таким образом, открытие СТУШ имело большое значение в деле распространения светских знаний среди крымских татар. Российское правительство на законодательном уровне определилось с проблемой начального образования мусульман Крыма. Им была принята комплексная программа по обучению крымских татар, в частности государственному языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. ГААРК, ф. 100, оп. 1, д. 1346. О татарской учительской школе в г. Симферополе. Материалы об открытии учительской школы (27.04.1870).

2. ГААРК, ф. 111, оп. 1, д. 5. Материалы об открытии и организации татарских учительских школ в Симферополе и Уфе (27.03.1872–12.12.1872).

3. ГААРК, ф. 111, оп. 1, д. 8. Об открытии в Симферополе татарской учительской школы (14.07.1872–27.12.1872).

4. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений Таврической губернии в XIX – начала XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – 162 с.

5. Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев, высочайше утвержденные 26 марта 1870 года // Мир ислама. – 1913. – Т. II, вып. IV. – С. 260–267.

6. Проект устройства образовательной части у крымских та-

тар, составленный членами учебного ведомства, приглашенными к участию в учрежденной на сей предмет, и исправленный согласно с мнением гг. татар и других членов комиссии // Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. – СПб.: Изд-во тип. Товарищества “Общественная польза”, 1869. – С. 146–156.

7. Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев. – СПб.: Изд-во тип. Товарищества “Общественная польза”, 1869. – 522 с.

Альпер Акчам (м. Анкара)

ЧИ З ДВОХ РОМАНІВ

ПРО ХУРРЕМ СУЛТАН ВИЙДЕ ОДНА ІСТОРІЯ?

Темою даної доповіді є порівняльний аналіз двох відмінних історичних романів про Роксолану Хуррем Султан та побудова теоретичних висновків про стосунки історичного ж роману з історичною дійсністю, протиріччя в цих стосунках та унаочнення авторської присутності в романі. Перша з двох книг – англійця з походження, що нині мешкає в Австралії, Коліна Фалконера “Казка про Роксолану” (Bir Hürrem Masalı, Colin Falconer, Translated by Solmaz Kâmuran, İnkilâp Yayınları, 7. Baskı), друга – роман українського письменника Павла Загребельного “Роксолана” (Hürrem Sultan, Pavlo Arhipovič Zahrebelniy, Translated by Ömer Dermenci, Ufuk Kitap, 1. Baskı, Mart 2006). У літературному творі Коліна Фалконера, вже відомого нам популярними бестселерами “Ацтеки” та “Шовковий шлях”, відразу помітно погляд типового західного орієнталіста (Jale Parla, Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik, İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2002). Роман “Казка про Роксолану” є текстом, де в темі чи не чільне місце посідає “орієнтальний міф” (Edward W. Said, Şarkiyatçılık, Translated by Berna Ünler, Metis Yayınları, Dördüncü Basım, Mayıs 2004). Фалконер будує свій твір про османську історію навколо життя Роксолани – дружини султана Сулеймана Пишного, який перебував на троні у часи найбільшої могутності Османської імперії, щедро пересипаючи його деталями інтриг, забороненого кохання, пристрасті та безжальної люті, посічених голів і річок крові. Твір же Загребельного, де стверджується, що Роксолана народилася у містечку Рогатин

в Україні, простежує пройдений лише своїми зусиллями шлях Анастасії, викраденої у молодому віці татарами та проданої як рабіня в Стамбулі, до владного трону, де вона вже як Хуррем Султан усе життя терпіла страждання, здебільшого нерозуміння її оточуючими та тугу за батьківщиною.

В обох текстах наявні суперечливі та неточні відомості, як їх наведено в історичних хроніках, які справили свій вплив на обізнаність та погляди авторів. Якщо взяти до уваги, що літературознавець має препарувати літературний текст як складний комплекс істини та авторського вимислу, незаперечною здаватися б могла істина, що наскільки б ми не могли інтерпретувати літературу як остаточне джерело інформації, але все ж літературний текст є незмірно дієвим та ефективним в утворенні ціннісних суджень у суспільстві, тієї панівної думки в громадянському суспільстві, що Gramsci називав гегемонійною (Sözcükler Dergisi, Temmuz Ağustos 2006, Romana Övgü). В сучасному світі, в якому міжсоціумні та міжкультурні зв'язки відбуваються вкрай бурхливо, погляд автора прецедентного літературного тексту на інші соціуми, на "іншого" набуває дедалі більшої важливості. У зв'язку з цим одна з найважливіших функцій літературознавства, за виразом Франко Моретті (F. Moretti, Mucizevi Göstergeler, Translated by Zeynep Altok, Metis Eleştiri, İlk Basım Aralık 2005, s. 18), – бути здатним відкрито проголосити, що ідеологія одного літературного тексту, прецедентного в історії, може й не бути дійсною...

Ердоган Алтинкайнак (Гіресун – Трабзон)

РОДИНА, ТРАДИЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УРУМІВ ПРИАЗОВ'Я

Уруми є православними тюрками, що мешкають переважно в Донецькій обл. в Україні. Їхній родинний устрій, обряди та традиції, повсякденна звичаєвість демонструють значну близькість зі звичаями й традиціями інших тюркських народів, зокрема мешканців Анатолійського півострова та Причорноморського узбережжя. В цій етнічній спільноті, міцно пов'язаній із власними традиціями та обрядами, до сьогодні існує взаємна відповідальність та піклування членів соціуму одне про іншого.

Жінки є першими берегинями традицій та ведуть інтравертний спосіб життя; при входженні в родину представника іншого етносу той мусить навчитись та дотримуватись традицій урумської родини. Дітям дають дуже суворе виховання. Під час весільного обряду на дотриманні необхідних традицій, виконанні обов'язкових ритуальних танців та випробувань наполягає сторона нареченого. Весільна обрядовість і, зокрема, танці виявляють схожість до кримськотатарських обрядів: це насамперед кайтарма, йарим ава, агир ава, сіртакі та Богданка. Причому агир ава виконується здебільшого літніми людьми. Обряд ночі шарування хною (*kına gecesi*) та супроводжуючі її народні пісні спільні та ідентичні тим, що виконуються турками Анатолії.

Пологи та народження дитини вважаються в урумів особливим святом і святкуються особливо радісно. Так само як і в обряді обрізання, в обряді хрещення важливу роль відіграють постаті хрещених батька й матері, і дитина протягом життя має їх шанувати. Обряд посипання сіллю новонароджених є спільним для урумів Надазов'я та населення північного узбережжя Анатолії.

У поховальній обрядовості урумів центральне місце посідають виконавиці плачів – агитів. Після поховання здійснюється обряд поминок померлого. У визначені дні відбувається поминання небіжчиків та замовляють молебні у храмах.

Нами було проведено перші польові дослідження та записи етнічних груп урумів та румеїв у 2003–2004 рр., під час виконання обов'язків у представництві ТІКА в АР Крим. У наступні роки ми продовжили свої студії над етнічною групою урумів, що належать до православних християн, під час подорожей до Грузії та Казахстану.

Статистичні дані свідчать, що якщо у 1927 році близько 60% шлюбів в урумських селах були ендегамними, то з даними 1989 року відсоток ендегамних шлюбів становив не більше 10%. Це стало однією з найважливіших причин руйнування етнічної структури урумського етносу та їхньої етнічної асиміляції. Разом з тим ми раді відзначити, що сімейна будова та культурна традиція урумів іще збереглася. Прикладом може служити той факт, що на весіллі, де один з пари належить до урумів, обов'язково дотримуються урумської звичаєвості. Сьогодні сімейні традиції тюркомовних народів Надазов'я залишилися лише у письмових свідченнях і спогадах.

Висновок: проведені нами польові фольклорні студії показують, що, незважаючи на приналежність урумів та румеїв до однієї релігійної конфесії, схожі родинні традиції, відмінності у їхній мові, різні етнічні самоназви та різні моделі суспільної поведінки та звичаєвості свідчать про те, що перед нами – дві відмінні одна від одної етнічні спільноти.

Структура родини та родинна обрядовість урумів нагадує сімейну обрядовість тюркомовних етносів турецької Анатолії та інших тюркських народів, а в багатьох випадках практично повністю збігається з ними.

Арнаут Ф.І. (м. Київ)

КЛАСИФІКАЦІЯ ГАГАУЗЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ ТЮРКЮ З ОГЛЯДУ НА ТЕОРІЮ ПЕРФОМАНСУ

Жанри усної народної гагаузької творчості відіграють важливу роль у всі моменти життя її носіїв і охоплюють все різноманіття тем, що стосуються внутрішнього світу людини, палітри її думок, горя й радості, усіх митей пережитого, надій, тривог та решти чуттів. Декілька жанрів гагаузького фольклору вже стали об'єктом наукового вивчення; проте, попри гагаузький героїчний епос¹, народні казки², народні пісні – мані³, іще багато жанрів чекають на своє ґрунтовне наукове дослідження.

Гагаузькі народні пісні у своїй цілості в суто науковому вимірі до сьогодні підлягали лише польовим студіям під час збирань фольклору та стали темою лише курсових та дипломних студентських наукових робіт.

Втім, гагаузьку пісенну творчість з огляду на її зміст та тематику можна поділити на дві групи. Оскільки за структурою та технічними особливостями усі наявні тюркю складаються від 5 до 15 складів, то наявні їхні класифікації будуються на двох принципах: 1) класифікації тюркю за їхньою будовою, 2) класифікації за тематикою.

Визначення та пояснення терміна тюркю до сьогодні вже посіло місце в деяких енциклопедіях та наукових монографічних студіях, проте у більшості вчених іще немає однастайності щодо цієї дефініції та її пояснень. Наведімо лише деякі з них: 1) виникнення слова тюркю від Türk+ i – порівняльного афікса (nisbet eki);

2) türk + men, внаслідок випадіння форманта men. Проте неспростовною істиною є стовідсоткове тюркське походження терміна.

Народження, створення та розповсюдження гагаузьких тюркю пов'язане зазвичай із замовленням або із певними подіями. Спочатку ім'я автора пісні є відомим, проте згодом воно забувається, і пісня, так само як і решта творів усної народної творчості, набуває анонімного характеру. Тюркю, що на початку мають дуже обмежену, невелику сферу виконання, згодом поширюються та почасти стають народними. В процесі вказаного поширення слова та мелодії тюркю зазнають певних змін та покращень, настільки, що деякі з них набувають цілком самобутнього вигляду, а стосовно деяких можна вести мову про численні як мелодійні, так і поетичні варіанти.

Розповсюджений серед гагаузів України жанр тюркю у багатьох випадках запозичив мелодії з українських народних пісень. Крім того, подеколи деякі тюркю увійшли у гагаузький фольклор шляхом перекладу українських пісень на гагаузьку мову, дістали популярність у народі, були адаптовані та стали виконуватись відповідно до канонів виконання гагаузьких народних мелодій.

У доповіді детально розглядаються вищевказані тези та положення і проводиться класифікація об'єкта дослідження – тюркю – згідно з теорією перфомансу.

¹ Любовь Чимпоешь. Дастанный эпос гагаузов. Кишинев, 1997.

² Этнопоэтика и традиции // В.И. Сырф. Традиционные стилистические формулы в гагаузской волшебной сказке // Москва. Наука, 2004.

³ Жанр маані в гагаузькому фольклорі (зіставлення з жанрами маані та байати в турецькій та азербайджанській усній народній творчості) // Арнаут Федора Іванівна. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.

Біляєва С.О. (м. Київ)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ : З ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОРТОВОГО ДВОРУ БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Білгород-Дністровська фортеця посідає особливе місце серед інших пам'яток оборонного зодчества України. Її площа дорівнює

9 гектарам і складається з трьох частин: внутрішньої цитаделі, системи фортифікацій (три лінії оборони) та зовнішньої лінії бастіонів (збереглася невеличка частина). Від початку будівництва, час якого ще остаточно не встановлений, фортеця мала декілька будівельних періодів, відбулася не лише розбудова нових структур, а й значна, часом докорінна зміна старих, відповідно до вимог досягнень військового мистецтва, розвитку артилерії.

Але, як свідчать дослідження останніх років, аналіз картографічних матеріалів та писемних джерел, що складають основу аналізу будівельної періодизації та планувальної структури, має спиратися на фактологічну базу, яка може бути якісно доповнена за рахунок археологічних матеріалів і, таким чином, скласти комплекс джерел. Це не є лише гіпотетична версія прогресу досліджень, а конкретний результат, отриманий колективом Міжнародних проєктів 1999–2006 рр.: Турецького історичного товариства (1999–2002 рр.), Турецького агентства співробітництва та розвитку Кабінету Міністрів Туреччини (2004–2006), Швейцарського фонду Макса Ван Бергена (2005–6 рр.) та Британського інституту в Анкарі (2006р). Саме так був запропонований комплексний аналіз писемних та археологічних джерел колективом вчених України (Інститут археології НАН України), університету Еге (м. Ізмір, Туреччина), Канади (Університет дослідження) та Великобританії. Об'єкт досліджень – Портовий двір Аккерманської фортеці, який був її важливою складовою частиною і виконував цілу низку функцій, пов'язаних із різними сторонами життєдіяльності. Але, незважаючи на існуючі плани, структура двору залишалася практично невідомою.

Археологічні дослідження, проведені останнім часом у центральній частині двору, дозволили виявити абсолютно нові, незафіксовані зовсім або частково зафіксовані картографічними та іншими писемними джерелами будівельні структури, що наповнили планувальну структуру двору конкретними об'єктами. Крім того, з'явилися нові матеріали щодо будівельної періодизації виявлених структур.

Вперше локалізовано місцезнаходження лазні, яка згадана Евлія Челебі та іншими писемними джерелами. Встановлено два різних періоди функціонування будівлі: за призначенням і як майстерні та складського приміщення. За даними писемних джерел,

архітектурно-будівельними особливостями та монетними знахідками лазня належить до аналогічних або близьких лазень класичного періоду османської архітектури на території Туреччини. Вона невелика за площею, яка складає близько 227 кв.м. За розмірами і кількістю функціональних приміщень споруда належить до типу невеликих лазень, які не передбачали поділу на чоловічу та жіночу половину. Споруда має традиційний симетричний план побудови основних функціональних приміщень з розташуванням холодної, теплої та гарячої секції лазні за головною віссю. Крім згаданих вище приміщень, є також вестибюль і технічні приміщення: гіпокауст, топка (кюльхан) і приміщення з резервуаром для води. Стіни лазні збереглися на різну висоту. Лише у приміщенні гарячої банної секції залишилася частина стіни, з ознаками переходу до купольного перекриття на висоті близько 2,5 м від рівня первинної підлоги, під якою було розташоване приміщення гіпокауста (чегенемлик). З іншого боку, не збереглися конструктивні елементи завершення стін інших приміщень та перекриття даху.

Між лазнею і барбаканом виявлені залишки мощення двору із ложем стоку для води, але площа мощення остаточно не відкрита. Також зафіксована і частково досліджена система каналізації і виводу використаної води з лазні.

Іншим важливим об'єктом двору є барбакан. Він наведений на багатьох планах фортеці, але лише під час археологічних досліджень простежена планувальна структура барбакану, що є важливим для подальших реставраційних заходів. Зафіксовано послідовність спорудження окремих частин барбакану та частини куртини, що збереглася. За попередніми даними, перший будівельний період барбакану відноситься до XVI століття. Вперше простежено планування башти, конструктивні особливості різних будівельних періодів. Зафіксований фрагмент мощення та дренажу біля південної стіни барбакану. На порядку денному – виявлення залишків трьох ліній фортифікації або того, що збереглося від них під шаром ґрунту.

Дослідження Портового двору засвідчили перспективність вивчення планувальної структури фортеці, що дає можливість отримання нового бачення історії її будівництва.

Дрига І.М. (м. Київ)

СКЛАДОВА ГЕТЕРОДОКСНОГО ХРИСТИЯНСТВА В АНАТОЛІЇ: СПІЛЬНА ТЮРКСЬКА МОВА КАПАДОКІЇ

Виходячи зі спостереження, що різниця між християнством та ісламом в Анатолії швидше нагадує відмінності між доктринами однієї й тієї ж віри, простежимо одну з віх розвитку тюркських мов, наріжну для розуміння розвитку мов балканських тюрків, – тюркську мову написів споруд церков регіону Кападокії Анатолійського півострова. Проф. О.М. Гаркавець зазначає, що “у Афінах зберігається понад 3000 караманських книжок”, походженням здебільшого з Кападокії. Кападокійський регіон також виявився надзвичайно корисним з точки зору записаних нами говірок турків – вихідців із Македонії 1920-х років, що мешкають у селі Махмутпаша поблизу Невшехіра.

В Кападокії тривалий час для сусідів з одного села, що розмовляли тією ж мовою, – євреїв-їудеїв, вірменів-григоріанців, вірменів-католиків, бекташіїв, православних греків та мусульман, що належали до дуже великого числа обителів та текке, їхня відмінність від решти односельців була дуже незначною. Тому нам здається, що буде доцільним розглядати не лише окремі мезхеби, а й відмінні релігії як складові однієї гетеродоксної картини в Анатолії. Крім того, ці релігійні особливості самоідентифікації протягом століть виявили взаємну дію, численні релігійні ритуали набули подібності, крім того, в архітектурі та музиці в око впадають численні подібності, які коріняться в історичному накопиченні різноманітних традицій. Наприклад, у мові анатолійських турків “достойна людина” позначається грецьким з походження словом *efendi*, те ж поняття сучасні греки Західної Фракії передають перським, запозиченим з турецької, *derviş*. Анатолії властива настільки різнобарвна етнічна палітра, що весь півострів, за винятком хіба що прибережних районів, незважаючи на те що був об’єднаний спільною мовою, не створив властивої культурно-етнічної свідомості, а відтак у визначенні “іншого” питомим мірилом стала не етнічна належність, а віра.

Протягом близько чотирьохсот років в Анатолії писали караманлідікою – тюркською мовою грецькими літерами (рідше – латиницею та кирилицею), православні греки читали цією мовою Євангеліє, відправляли службу, молилися, писали літописи та

написи (знімок 1, 2). Майже все мусульманське та християнське населення Кападокії було тюркофонами (не володіло, крім тюркської, жодною мовою), а греки – мешканці внутрішньої Анатолії, за винятком узбережжя, – за мовою не відрізнялись від своїх земляків – тюрків, дуже мало хто з носіїв Karamanlîca (караманлідікі) самоідентифікувався як носій грецької культури і створив властивий виключно для них “середньосхідний” спосіб існування (Clogg Richard. *Modern Yunanistan Tarihi*. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1997. – С. 74). Численні християни, що після обміну між Туреччиною та Грецією мігрантами близько 80 років тому переселилися на Балкани (Західну Фракію) з Анатолії, все ще розмовляють кападокійською місцевою тюркською говіркою (Korat Gürsel. *Büyük Bedel: Mübadele // Atlas*, 2001. – Sayı: 94. – S. 120–139). З анатолійської культури караманлідіка виходить разом із підписанням договору про обмін 1924 року.

Писемні зразки, які ми спостерігали під час досліджень у Кападокії, показують у караманлідіці досить відчутну кападокійську турецьку говірку (мова книги “Настанови правильної віри” митрополита Кайсері Паїсіоса аналізована у: Eckmann Janos, *Anadolu Karamanlı ağızlarına ilişkin araştırmalar // AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. – Cilt VIII Sayı 1–2 Mart-Haziran 1950 (b). – С. 168). Зустрічаються свідчення, що “ці тексти – грецькою мовою, проте якоюсь незрозумілою “іншою” говіркою” (Korat Gürsel. *Taş kapıdan taşkapıya: Kapadokya*. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. – 6. baskı. – 382 s. – С. 71).

Наводяться також зразки збережених написів 1900 р. на грецькій лазні в м. Ургюп кварталу Йені Джамі, на житлі села Сувермез (Дерінкую) 1912 р., у церкві Св. Власа села Конакли округу Нігде (без дати), 1835 р. у церкві Св. Трійці села Ендюрлюк округу Кайсері, сільській мечеті Зіле (Дернікую) та ін.*

В Анатолії зустріти настінні написи, особливо в камінних церквах, з поясненнями караманлідікою, вельми складно, оскільки церкви обернули на мечеті, а стіни фарбували. Це наводить на

* Висловлюємо велику подяку та найщирішу повагу досліднику, письменнику, журналісту та телеоператору п. Гюрселю Корату за те, що він вказав нам на ці написи, а також за правдиве провідництво, дружбу та навчання під час наших дослідів та співпраці в Кападокії.

думку, що караманлійські написи, швидше, можуть бути віднайдені у православних грецьких церквах, збудованих після 1800-х рр. Нам відомий лише тюркський напис на церкві в Інджесу округу Кайзері (Korat Gürsel. Taş kapıdan... – С. 74).

Коли поглянути на зразки, які ми маємо на даний момент, то видно, що різниця між каліграфією написів не менша, як різниця між говірковими відмінностями, караманлійська каліграфія змінювалась як із часом, так і від села до села уже на відстані 15 км (Конакли – Єшільбурч – Ендюрлюк). Написи не уніфіковані з точки зору стилю літер (лише напису церкви Єшільбурч властива літера і у формі хреста), зустрічаються говіркові особливості (нові приголосні).

Мете Каракаш (м. Стамбул)

ПЕРЛИНА ОСМАНСЬКОЇ КОРОНИ РОКСОЛАНА ХУРРЕМ СУЛТАН: МІСЦЕ В ІСТОРІЇ ТА ВІДЛУННЯ В ЛІТЕРАТУРІ

Епоха встановлення султанату та розквіту Османської імперії залишила по собі численні та різноманітні враження та спогади. Разом зі створенням історичних хронік та відповідної документації ця епоха дала світові численні збірки, журнали та записи літературного характеру. Власне, останні більше, як історичною дійсністю, переймалися панегіричним вихвалянням володарів та можновладців того часу за канонами сучасної їм палацової культури, що дала дослідникові здебільшого витончені касиди хвалебного змісту та дивани. Одне з найвидатніших імен цієї пори – султан Сулейман Пишний, що полишив по собі слід в історії та зазнав шани нащадків не лише як блискучий султан – військовий переможець та завойовник, а й чоловік піднесеної йому в дар від Кримського ханату прекрасної бранки, згодом – його другої половини Хуррем Султан.

Про цю жінку написані численні праці й дослідження, в яких знайшли відображення різні погляди. Окремі роботи свідчать, що Хуррем Султан була жорсткою та нещадною жінкою – тираном, проте інші зображають її як надзвичайно розумну, красиву та самостійну жінку і дружину – праву руку й розраду свого можновладного чоловіка. Поряд із багатьма літературними творами,

що поцінують Хуррем Султан та її епоху, турецькому читачу відкрився український письменник Павло Загребельний, який порушує ці важливі для нас теми у своїй творчості.

Як відомо, в літературному тексті відображаються стереотипи автора, його бачення світу, а також почасти суперечливі історичні відомості, що їх усі можна знайти в даному тексті. В цьому відношенні основним завданням літературної критики стає розв'язання плетива з історичної інформації та особистих вражень і рефлексій автора, перебігу реальних подій та фантазії, пов'язаних між собою канвою стилю, а також віднайдення того остова із загальнолюдських цінностей, шлях до яких, мов серпанком, повито текстом літератури. У творах турецьких письменників про добу Сулеймана Пишного ми зустрічаємо їхні погляди на Хуррем Султан, де неминучим є свого роду синтез майбутнього й сьогодення, міст між різними історичними добами та віддзеркалення історії в літературі.

В тексті роману відобразились письменницькі прозріння, ставлення і погляди, а також історичні свідчення різних джерел, що відмінні та суперечать одне одному. В даній доповіді подано порівняння поглядів на Хуррем Султан українських вчених та письменників із відповідними поглядами турецьких вчених та інтелектуалів у суспільнознавчих та міжкультурних вимірах. Крім того, ми зупинимось на питанні, що письменницькі прозріння в писемних текстах літератури можуть дати історії.

Карашевич І.В. (м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ТУРЕЦЬКИХ ЛАЗЕНЬ

Турецькі лазні є невід'ємною частиною будівельної традиції Османської імперії. Комплексна характеристика будівельних заходів, навичок і матеріалів, типологія усіх категорій архітектурних об'єктів дали можливість визначити етнокультурні компоненти, які вплинули на формування будівельної традиції лазень.

Залишки лазень, що збереглися до нашого часу, являли собою хрестоподібні в плані споруди. Такі лазні з хрестоподібним залом в середні віки існували не лише в Османській імперії, а і на усьому Сході. Дослідивши усі східні лазні, можна поділити їх на дві групи:

1) Прямокутні в плані приміщення з поступово зростаючою температурою, генезис яких сягає до Греції та Стародавнього

Риму. Особливістю таких лазень є використання спеціальної двохцільної печі, яка кип'ятила воду, а також нагрівала суміжні приміщення прямою конвекцією або простим методом розповсюдження гарячої пари, яка походила позаду стін. Піч топили із зовнішньої сторони стіни. В цю стіну були вмонтовані труби, по яких постачалася гаряча вода в приміщення для купання.

Планування таких лазень було простим і функціональним. Для них характерні прямокутні приміщення, що концентрувалися навколо найбільшої кімнати. Приміщення, які будувалися навколо, були призначені для гарячого купання, вони нагрівалися від гарячої пари чи теплого повітря.

Планування лазень першої групи базується на принципі температурної градації кімнат лазні. Вони складалися з таких приміщень:

а) *apoditerium* – невеликі приміщення для зберігання одягу (речі здавалися в гардероб);

б) *frigidarium* – холодна кімната, в якій розміщувались басейни;

в) *laconicum* – гаряча кімната з сухою парою, яка розташовувалася в куті та мала куполоподібне склепіння. “*Laconicum*” був побудований у вигляді ротонди, дах якої звужувався в конус і закінчувався круглим отвором зверху. Отвір міг бути закритий бронзовою кришкою, яка керувалась з допомогою ланцюгів. Цей отвір служив для контролювання температури і вологості в парильній кімнаті;

г) *concamerata sudatio* – гаряча кімната з мокрою парою;

д) *calda lavatio* – тепла кімната, в якій купалися. Там стояли індивідуальні ванни, в які постачалась холодна і гаряча вода через вмонтовані в стіни крани;

е) приміщення з опалювальним обладнанням.

2) Споруди, кімнати яких групуються навколо центрального залу хрестоподібної, восьмикутної або зірчастої форми. Саме ці лазні виникли в Османській імперії у період розвинутого Середньовіччя. Обидві названі будівельні традиції існували в часі і просторі, причому лазні другого типу завжди були громадськими. Споруди античної традиції могли бути як великими громадськими лазнями, так і більш дрібними, приватними.

Дослідження турецьких лазень в різних країнах дає підстави запропонувати 4 типи планування за формою приміщень і їх взаєморозташування.

Тип I. Будівлі з прямокутними в плані приміщеннями, розташованими в один ряд.

Тип II. Будівлі з прямокутними в плані приміщеннями, розташованими в декілька рядів. Такі споруди мають підпільні приміщення із системою опалення.

Тип III. Будівлі з хрестоподібним залом, приміщення яких розташовані в один ряд. До цього типу відноситься більшість лазень турецького часу.

Тип IV. Будівлі з двома відділеннями, кожне з яких мало хрестоподібні зали. Приміщення розташовувались по колу навколо зали.

Всі “хамами” так чи інакше включали такі функціональні приміщення:

1) *soyunmalık* – роздягальні;
2) *ılıklik* – тепла кімната, де знаходились дивани, на яких відпочивали і нагрівали своє тіло для переходу в більш гарячу кімнату;

3) *sogukluk* – гаряча кімната, в якій знаходилась так звана “супа” (“плоский камінь”) – кам’яні лежачки. Ці кімнати мали куполоподібне склепіння, що мало форму кола, де під підлогою знаходились вогнище і котел.

4) *sicaklik* – парильне відділення, температура в якому була різною: як правило, від 70 до 100 градусів;

5) *sehennemlik ve külhan* – приміщення для опалення лазні, підігріву підлоги шляхом циркуляції повітря.

Вивчаючи лазні в комплексі з іншими спорудами міської забудови, можна поділити їх на такі категорії:

а) Гаремні – які були невід’ємною частиною в плануванні жіночої половини в ханських палацах та на території фортець, де були невольницькі ринки;

б) Ханські – невеликі за розмірами приміщення для однієї людини (хана) з багатим інтер’єром, здебільшого вони називалися ім’ям свого власника (наприклад, лазня Сахіб Герей в Євпаторії).

в) Вакфні – тобто лазні, побудовані за рахунок благодійних внесків. Ці лазні будувались для міського мусульманського населення. В основному такі лазні входили в так звану систему *“ime-retiv”*, яка була поширена в мусульманських країнах;

г) Лікувальні лазні kaplıdscha – в архітектурному оформленні мало чим відрізняються одна від одної. Однак лікувальні лазні (термальні джерела) в багатьох випадках замість sehennemlik мали великі підвальні приміщення, наповнені термальною водою.

Всі ці типи архітектурних споруд дають нам реальну базу для дослідження проблеми будівельних традицій турецької культури.

Лобанова-Тортика М.В. (г. Харків)

Д. БЛАГОВЕ И БОЛГАРСКИЕ “ТЕСНЫЕ” О МЛАДОТУРЕЦКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1908 г.

Сегодня дестабилизация Балкан продолжает оставаться одной из наиболее болезненных проблем международного сообщества. Однако необходимо отметить, что национальные, религиозные и политические столкновения в этом регионе представляют собой не столько печальное “достижение” посттоталитарной эпохи, сколько время от времени возрождающийся сложный узел межэтнических отношений, активизация которых во многом зависит от окружающего политического климата и соответствующей экономической согласованности. Как и сто лет назад, центральное место в так называемом “балканском вопросе” занимают: религиозный аспект, проблемы этнической самобытности, сложная и часто противоречивая политика европейских держав, воздействие которых сегодня усиливается еще и благодаря самостоятельному вектору американской внешней политики. Вот почему, формируя систему антикризисных мер на Балканах, политики часто вынуждены обращаться к профессиональным историкам, рассчитывая путем анализа всех возможных аналогий расширить платформу конкретных стабилизационных программ.

Одним из важнейших факторов равновесия на Балканах в конце XIX – начале XX в. являлось политическое и экономическое положение Османской империи, сумевшей сохранить не только после Парижского мира (30 марта 1856 г.), но и даже после русско-турецкой войны (1877/1878 гг.) существенное влияние в данном регионе. Однако социальная и внешнеполитическая направленность режима (“зулум”), установившегося в период правления Абдул-Хамида II, усиливающееся экономическая и политическая экспансия Великих держав, наконец,

все более обостряющийся конфликт в Македонии (тут на фоне национально-освободительной борьбы все более активизировался вопрос о возможном “австро-русском”, а позднее – “англо-русском” “кондоминиуме” – так “Таймс” называла соответствующие политические соглашения) – все это в комплексе стало причиной окончательного падения авторитарного султаната и создания иной, более современной политической системы, в центре которой теперь находилось правительство младотурок.

Отношение балканских стран, и в частности Болгарии, к младотурецкой революции было сложным и далеко не однозначным. Фактически можно сказать, что оценка политических перемен в Турции стала еще одним индикатором идеологической ориентации той или иной политической партии как внутри страны, так и за ее пределами. В частности, официальная политическая оценка Великих держав была негативной и совпадала с аннексионистскими интересами Австро-Венгрии. В то же время для болгарских политиков и представителей торгово-промышленной буржуазии это был путь к получению окончательной независимости страны, а для мелкобуржуазных партий – еще и плацдарм для политической демагогии и существенной критики собственного правительства.

Особое место в отношении к младотурецкой революции, или “младотурецкому перевороту”, как назвал события лета 1908 г. Д. Благоев, заняли левые, и в частности ультралевые, силы болгарского политического спектра. Для них вопрос об отношении к “жен тюрклер” стал своеобразным мостиком к двум принципиальным проблемам социал-демократического движения Болгарии. Так, в идеологической плоскости оценка левыми младотурецкой революции привела к разговору о правомочности Балканской федерации, в организационной – к очередному витку конфронтации по вопросу о единстве социалистических сил страны. Дело в том, что, возникнув еще в 1891 г., рабочее движение Болгарии к 1908 г. уже давно не представляло собой единого политического течения. Еще в 1903 г. сторонники болгарского реформизма, группирующиеся вокруг издания Я. Сакизова “Общо дело”, покинули БРСДП, в результате чего возникли две политические фракции ранее единой социал-демократической

партии. Течение, объединившееся вокруг Д. Благоева, стало называться БРСДП (тесных социалистов), группа Я. Сакизова – БРСДП (широких социалистов). Кроме того, ситуация существенно осложнялась тем, что к 1908 г. в достаточно стабильном противостоянии “тесных” и “широких” социалистов наметились изменения, связанные с особой позицией третьей левой политической фракции (союз “Пролетарий”), нацеленной на соединение с БРСДП (ш.с.). В этой связи ситуация обострилась до предела. Всегда отличавшиеся резкостью и жесткостью позиции единомышленники Д. Благоева теперь изыскивали любой повод, способствующий критике “мелкобуржуазных” оппортунистов из фракции “широких” или “Пролетария”.

В 1908 г. одним из таких поводов вполне естественно стала младотурецкая революция. Ее причины и цели рассматривались “тесными”, и в частности Д. Благоевым, с нескольких позиций: с одной стороны, это была политическая публицистика, и здесь основным оказывался общеисторический контекст. Однако в то же время тут присутствовал и элемент внутривнутрипартийной борьбы, где принципиальным становился уже идейно-полемиический аспект. При этом, несмотря на многоплановость анализа, генеральным тезисом ортодоксальных марксистов в Болгарии оставался принцип классового сознания и классовой борьбы, единственно необходимый, по их мнению, для подлинного единения турецкого и балканского пролетариата.

Машевський О.П. (м. Київ)

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В ДІПЛОМАТИЧНІЙ БОРІТЬБІ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ ЩОДО СКАСУВАННЯ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ ЧОРНОГО МОРЯ (1870–1871 рр.)

З середини ХІХ століття загострилась боротьба великих держав за вплив у Чорноморському регіоні. Здавалось, що після Кримської війни 1853-1856 років Османська імперія остаточно опинилась під опікою Парижа та Лондона, а Росія, позбавлена права навіть тримати військовий флот в Чорному морі, надовго була усунута від боротьби за контроль над Чорноморськими потоками та Балканським півостровом. Таким чином, Туреччина, не маючи можливості зовнішньополітичного маневру та переживаючи гостру економічну кризу, взагалі не розглядалась як важливий,

самостійний чинник у дипломатичній боротьбі. Однак, франко-німецька війна 1870-1871 років внесла кардинальні зміни у міжнародну політику. З'явилась низка нових обставин, які змусили не лише провідні європейські держави, а й Османську імперію переглянути свої зовнішньополітичні орієнтири, шукати своє місце в умовах трансформації системи міжнародних відносин. Один з головних гарантів "кримської системи" – Франція вже не могла протидіяти Росії в перегляді результатів війни 1853-1856 років.

В той період Порта ще остаточно не визначилась зі своїм зовнішньополітичним курсом. На початку 70-х років вона знаходилась на роздоріжжі, оскільки намагалась обмежити диктат своїх союзників по кримській коаліції, які дратували султана своєю надто активною опікою, втручанням у її внутрішні справи та дипломатичні зносини. В той же час, увагу деспотичного султана Абдул-Азіза привернули держави з автократичними режимами, а саме Росія та Прусія, які мали бути противагою старим союзникам – Великій Британії та Франції.

19 жовтня 1870 року міністр іноземних справ, канцлер Росії А.М. Горчаков підписав циркулярну депешу до російських представників в державах, котрі уклали Паризький трактат 1856 року, яку вони повинні були вручити міністрам закордонних справ цих країн. В ньому стверджувалось, що оскільки інші держави порушували трактат 1856 року то Росія має право вважати себе більше не зв'язаного зобов'язаннями Паризького трактату, які обмежують її права на Чорному морі, зокрема щодо кількості та розмірів військових кораблів.

Оскільки, Відень та Лондон отримали циркуляр раніше від турецького уряду, то чутки про дії Росії надійшли до Стамбулу швидше від російської депеші. На стамбульській біржі почалась паніка, яка буває напередодні воєнного конфлікту. До турецької армії було призвано редив (запас першої категорії) під приводом боротьби з непокірними курдськими племенами.

3 листопада 1870 року російський уповноважений Стааль вручив циркуляр А.М. Горчакова Алі-Паші. Великий візир був вочевидь ображений тим, що йому передали російське повідомлення в останню чергу, тобто вже після того, як його отримали в інших столицях. Недивлячись на попередню підготовку, яку намагалась провести російська дипломатія, циркуляр стурбував Стамбул

свою рішучістю і категоричністю. Алі-Паша в бесіді зі Стаалем зауважив, що Порто чекала від Росії пропозиції про ревізію договору 1856 року, але для неї була неочікуваною форма циркуляру, яка містила остаточне рішення російського уряду.

Головний суперник Росії на Сході – Велика Британія, також була шокована вчинком російського уряду й розглядала можливість створення антиросійської коаліції та початку нової війни. Однак згадані суперечності вдалось врегулювати дипломатичним шляхом.

В період руйнування “кримської системи”, певної невизначеності в міжнародних відносинах великим державам, насамперед, Великобританії вже не можна було ігнорувати позицію Туреччини й диктувати їй правила поведінки у зовнішній політиці. Саме після зустрічі з великим візиром Алі-пашою, який заявив, що Османська імперія не піде на конфлікт з Росією, британський посол в Стамбулі надіслав до свого уряду повідомлення, що вже “будь-яка надія на продовження нейтралізації Чорного моря”, тобто на те щоб силою змусити Росію відмовитись від циркуляру А.М.Горчакова, на його думку, втрачена остаточно.

Пруський канцлер О.Бісмарк виступив посередником у врегулюванні міжнародної кризи й запропонував для вирішення цієї проблеми провести конференцію держав, які підписали угоду 1856 року. Порто розглядала майбутню конференцію як дуель між Великобританією та Росією і, знаючи про їх суперечності, сподівалась використати її в своїх інтересах.

Росія, досягнувши головної мети на Лондонській конференції, що тривала в січні – березні 1871 року, а саме оформивши міжнародною угодою свій “хуліганський”, з точки зору міжнародного права, вчинок щодо відмови виконувати обмежувальні статті Паризького трактату могла, досягнути ще більшого, змінивши на свою користь статус Чорноморських проток. Одначе, враховуючи полохливий стиль роботи її представника у Лондоні барона Бруннова й обережну манеру російського канцлера А.М. Горчакова, такий рішучий крок, який Петербург зробив у 1870 – 1871 роках й так можна вважати супердосягненням тодішньої російської дипломатії. Адже, на думку академіка С.Д. Сказкіна, керівник і натхненник зовнішньої політики Росії кінця 50-х – 70 років XIX століття А.М. Горчаков, хоча й не був великим політиком, “оскільки для таких в його час не було місця

в царській Росії”, був достатньо хитрим та спритним, щоб зрозуміти, що найкращою політикою для його держави є обережність, яку він прикривав вдалою фразою: “*La Russie ne boude pas, elle se recueille*” (“Росія не сердиться, вона збирається силою”).

Оцінка результатів Лондонської конференції 1871 року та наслідків підписання Лондонської конвенції є досить неоднозначними, часто кардинально протилежними. Особливо різняться думки дослідників стосовно статусу проток Босфор і Дарданелли, дискусія щодо яких зайняла найбільше часу в учасників цього форуму. Османська імперія зберегла контроль над Чорноморськими протоками, уникнула небезпеки відкриття проток для військових флотів усіх держав без виключень та обмежень, що пропонувалось напередодні конференції, як компенсація західним країнам за скасування “нейтралізації Чорного моря”. Порта була винагороджена за свою рішучу та самостійну позицію хоча, якби її підтримала Росія і вдалося реалізувати взаємовигідний для обох чорноморських держав проект, то вона отримала б ще більше.

Для того, щоб прослідкувати тенденції у зміні статусу проток, повернемось до 40-х років XIX століття. Конвенція від 13 липня 1841 року була актом колективного вилучення режиму проток із юрисдикції Високої Порти. Вона ввела в дію принцип закриття проток для воєнних кораблів всіх держав. Цей режим Босфору та Дарданелл гарантувався великими державами. Згідно Додаткової конвенції до Паризької мирної угоди, протоки були закриті для іноземних воєнних кораблів “доки Порта знаходиться в мирі”. Таким чином, договір 1856 року дещо розширив сувернітет Туреччини над Чорноморськими протоками. Вона мала право відкривати їх для флотів союзних держав під час війни.

Недивно, що султан, користуючись змінами у міжнародних відносинах на початку 70-х років, хотів ще більше розширити контроль над протоками. Турецька дипломатія категорично відмовилась від пропозицій відкриття проток для воєнних кораблів усіх держав, які напередодні конференції висловлювались британським представником – статс-секретарем з іноземних справ лордом Гренвілем, та на яку згодна була пристати й російська сторона.

Наміри Порти домогтися на Лондонській конференції дозволу султану відкривати протоки в мирний час для воєнних кораблів “дружніх держав” не мали успіху через те, що російський

уповноважений – імператорський посол в Лондоні барон Бруннов не підтримав ці, вигідні для його держави, пропозиції через надто обережну, навіть його полохливу поведінку, яка зумовлювалась побоюваннями того, що це зможе ускладнити схвалення, попередньо узгодженого з іншими учасниками конференції, проекту основного договору. Однак, все ж, завдяки наполегливості турецького уповноваженого Муссурус-паші, султан отримав право відкривати протоки не лише у військовий час, як це було згідно угоди 1856 року, але й у мирний час для кораблів “дружніх держав”, щоправда лише для виконання умов Паризького трактату, що дещо обмежувало свободу дій турецького султана й було, все ж менш вигідним для Порту й тим паче для Росії.

Лондонська конвенція 1871 року, незважаючи на згадування в ній договору 1856 року, де-факто, була ще одним кроком до руйнування “кримської системи” міжнародних відносин, яка була закладена Паризьким трактатом. Згідно з її другою статтею, султан отримував свободу політичного вибору. В коло “дружніх держав” для воєнних флотів, в яких він мав право відкривати Чорноморські протоки, могла потрапити і Росія, ворог Туреччині по Кримській війні. Щоправда, в цій статті згадувалось, що султан повинен був відкривати протоки лише для виконання умов Паризького трактату, однак, ця обмовка, по-суті, залишалась формальною, оскільки не конкретизувалось хто буде визначати чи відповідають рішення султана угодам 1856 року чи ні.

Турецький та російський представники на конференції так і не знайшли спільної мови. Стереотипи Кримської війни тиснули на 80-літнього Ф.І.Бруннова, який вперто не бажав співробітничати з Муссурус-пашою, котрий зобов’язаний до цього султаном, стримуючи особисті образи, шукав цих контрактів. На конференції британський та австро-угорський представники спільно протидіяли Муссурусу-паші, який залишився в ізоляції. Ігнорували його й пруський та італійський делегати. Незважаючи на несприйняття бароном Брунновим вигідних для Росії пропозицій, Муссурус-паша не переорієнтувався на західні держави й не піддався їх тиску. Проте, як покажуть подальші події це покращення російсько-турецьких взаємин буде досить короткочасним й нова “східна криза” середини 70-х років знову круто змінить точки координат й змусить Порту знову шукати “захисту” у західних держав.

Оказ Л.С. (г. Симферополь)
**КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ С ЗАВИСИМЫМ
ИМЕНЕМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ
В ИСХОДНОМ ПАДЕЖЕ**

(на материале крымскотатарского языка)

Решение проблемы развития коммуникативно-функционального единства реализации синтаксических единиц базируется на изучении принципов лексической сочетаемости отдельных конструкторов крымскотатарского предложения. Основная задача при определении коммуникативного предназначения структурных конструкторов заключается в изучении их лексико-семантического наполнения, структурных и трансформационных возможностей.

Среди структурных конструкторов современного крымскотатарского языка особое место занимают глагольные, именные и наречные словосочетания. Глагольные словосочетания встречаются чаще, их разнообразие, несомненно, вызывает интерес.

Принимая во внимание лексико-грамматические особенности глагола, остановимся на коммуникативном предназначении конструкторов, которые он образует, — на глагольных словосочетаниях с зависимым именем существительным в исходном падеже.

Являясь главным словом, расположенным в постпозиции, глагол может контактно и дистантно связываться с зависимым именем существительным: Мен кьуванчтан саргьуш эдим. Дагьдан асыл тюшеджегинь кельмей (все примеры извлечены из произведений Таира Халилова). Особенности главного компонента позволяют рассматриваемым конструктам передавать информацию: о совместном действии; о действиях, связанных с саккадическими движениями глаз; о ментальных действиях: знания, мышление, выводы; о действиях, связанных с движением, перемещением (физическим, механическим или ментальным), изменением положения в пространстве и изменением направления действия; о действиях, передающих эмоциональное отношение и состояние; о действиях, связанных с передачей информации.

Имя существительное зависимое в исходном падеже располагается в препозиции и может обозначать время, место, обстоятельство, состояние, признак, причину действия. Обычно оно

обозначает абстрактные понятия, общественно-политические, социально-экономические и научные явления, репрезентирует одушевленные и неодушевленные предметы.

Кроме того, простые словосочетания указанной группы могут расширяться. В составе сложных словосочетаний между дистантно расположенными главным и зависимым компонентами могут использоваться местоимения и имена существительные в дательном и винительном падежах, деепричастие, деепричастие + имя существительное в винительном или дательном падеже.

Рассматриваемые глагольные словосочетания в зависимости от коммуникативного задания способны трансформироваться (расширяться или, наоборот, сужаться), например: Идареден мени коменданткъа, яни анбар мудирине, ёлладылар. В составе данного предложения можно выделить простой глагольный конструкт – идареден ёлладылар. Однако, на наш взгляд, было бы более правильным выделить сложный глагольный конструкт, информирующий о месте, объекте и направленности действия, – идареден мени коменданткъа ёлладылар, поскольку слова “мени” и “коменданткъа” расширяют информацию об исходящем из конкретного места действия, и именное изафетное словосочетание – “анбар мудирине”, которое, будучи вставкой, всего лишь поясняет слово “коменданткъа”. Словосочетание “идареден ёлладылар” само по себе мало информативно, оно указывает на отсутствие объекта действия, сужает информацию о направленности действия (мы считаем, что строгий порядок слов крымскотатарского предложения предопределяет и строгий порядок расположения словосочетаний, структурных конструктов, которые представляют собой информативные блоки будущего суждения).

При замене одного или нескольких компонентов сложного глагольного конструкта методом трансформационного внедрения можно отметить следующие изменения коммуникативной направленности: идареден башкъа ерге ёлладылар – объект действия неизвестен, скрыта направленность действия; идареден тез-тез ёлладылар – скорость действия заметно увеличена; идареден къувып ёлладылар – сила действия увеличена, само действие приобрело неодобрительную окраску; идареден къычырып ёлладылар – сила, скорость и резкость действия увеличены, действие

обращает на себя внимание чем-то необычным, странным, вызывающим, требует мгновенного последовательного действия и т.д.

Трансформация структурных конструкторов не ограничивается строгим порядком расположения компонентов, выраженных именными частями речи, а в поэтических произведениях в процессе трансформации все члены композиции способны к передвижению:

...Мен корьмесем савлыгъымда бондай куньлер
Мезарымда: “Татар къайдай деселер!” деп, сорарман!
“Татар къайдай!, деп сорарман мезарымдан,
Алармасам яхшы джевап, ах ...джыларман...
(Мемет Ниязий)

Подводя итоги, хотим отметить, что в крымскотатарском языке используется множество моделей глагольных словосочетаний с зависим именем существительным в исходном падеже, каждая из которых может быть положена в основу моделирования реальных коммуникативных ситуаций.

Прушковська І.В. (м. Київ)

ФЕНОМЕН СХОДУ. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СУФІЗМУ У ТВОРЧОСТІ ШЕЙХА ГАЛІБА

На сторінках книг, журналів і дисертацій обговорюється феномен Сходу як такий, що відрізняється від західної та християнської цивілізацій. На переконання Едварда Саїда. “Умоглядне дослідження орієнтальних реалій більш-менш виключно ґрунтувалося на окремішній західноєвропейській свідомості, з несхитного центризму якої і виник світ Сходу...” (Саїд Е. Орієнталізм. К., 2001. – С. 19).

Прикладом цього є те, що більшість західних та російських сходознавців майже до середини ХХ ст. вбачали у суфізмі вплив чи то зороастризму, чи то буддизму, християнства, іудаїзму, неоплатонізму (Ф.Толук, Є. Бертельс, Альфред фон Кемер, І. Гольдциер, Е. Браун, А. Арберрі, Карра де Во, Сильвестр де Сасі, А.А. Хісматулін, Джавад Нурбахш, Максуд Рукая, Л. Тираспольський, Курбанмамадов, Ідріс Шах та інші).

Сучасні європейські дослідники, такі як Джеймс Свон, Джудіт Хілл, Аміне Амелія Прайор, Джоан Хеймейкер, Ханк Едсон, Хейді Гілпін, Джері Маккаллоуф, Шиммель Аннемарі, Е. Левін, Мюріель Мауфрой, Джеффри Ротшильд, Кароліна Мак-Катчен,

дотримуються думки східних дослідників, які не мали сумніву щодо суто ісламської теорії виникнення суфізму.

Такі турецькі дослідники, як Хайреддін Йилмаз, Нусрет, Азіз Несефі, Неджіп Фасил Кисакюрек, Мух'їддін Шекур, Ізмаїл Хакки Буршеві, Галіт Оздюзен, Яшар Нурі Озтюрк, Іса Челік, Мухіттин Уйсал, Азізюддін Несефі, Ерол Гюнгор та багато інших так розкривають суть суфізму: суфізм – це ісламський містицизм, система таємничих почуттів, думок і вірування. Ця система спирається на вірування в єдиного Бога – Аллаха (в перекладі з арабської – Бог), в те, що людина є частиною світла і сили Аллаха. Це вірування сприяло ставленню людей одне до одного і до всього людства з великою повагою та любов'ю.

Термін “суфій” виник у II столітті гіджри. Було б неправильним вважати, що суфіями були філософи стародавніх часів, християнські містики, індійські буддисти. Суфіями були люди, які постійно прагнули стати “інсан-і каміль” (людиною зрілою).

Ще до появи ісламу грецькі та індійські філософи ставали на шлях очищення, але однією з найголовніших відмінностей є те, що суфії ставали на шлях очищення за допомогою зікру, поклоніння, приборкання нефсу та смирення, чого не можна сказати про філософів доісламських часів.

Суфізм є теоретичною стороною праведного шляху, а дервішство – його практичною стороною. У контексті суфізму слово “дервіш” означає людину, яка відмовилась від усього мирського, стала на шлях досягнення Аллаха, яка є чемною, терплячою, наполегливою, толерантною. Дервіші вважають, що їхній шлях потрібен для очищення душі, для приборкання нефсу, для зміцнення духу.

Духовна спадщина суфізму у відповідності з вимогами вчення, ступенем підготовки слухачів та місцевою культурою поширювалась в усній та писемній формі і використовується до нашого часу. Набуток суфійських майстрів і шкіл завжди привертав увагу вчених-сходознавців.

Серед широкого кола суфійських авторів на увагу широкого загалу сходознавців заслуговує молододосліджений турецький поет-суфій Шейх Галіб (1757–1799). Визнання та висока оцінка поета на батьківщині у наш час пояснюється глибиною коріння його творчості. Шейх Галіб – останній поет періоду Дивану – від-

даний справі суфізму дервіш і шанувальник Мевляни. Творчість Шейха Галіба є прикладом витонченої суфійської поезії. “Гюсн та Ашк” (Краса та Любов) – твір, який його прославив, – Галіб написав у 1783 році. У його основу автор поклав тему божественної любові дервіша Ашка (Любов) до безмежної краси Гюсн. Поет відтворив у віршах історію становлення на шлях суфія, а також яскраво, глибоко, образно зобразив усю ту радість, чарівність, божественне задоволення тим, що шлях вдосконалення закінчився зустріччю з Аллахом. Процес роботи над твором тривав шість місяців. Сотень років виявилося замало для прочитання створеного протягом половини року. З початку ХХ століття і до сьогодні було здійснено п’ять перекладів цього твору сучасною турецькою мовою. Останній переклад здійснювався протягом трьох років. Перекладач Мухаммед Нур Доган констатує, що твір “Гюсн та Ашк” є поєднанням всіх знань класичної літератури та незрівняною характеристикою внутрішнього світу людини (Nur Doğan M., Şeyh Galip. Hüsn ü Aşk, İstanbul, 2003. S. 16).

Творчість поета невіддільна від його життя. Для того щоб вступити до ордену Мевлеві, він має залишити на три роки поетичну працю, як того вимагає випробувальний термін (чіле). Він прагне ідеалу, котрий сам описав у своєму творі: очищений від сумнівів дервіш, для якого земля і дорогоцінне каміння стали одним і тим самим (бейти 1663, 1974).

Роз Г. (м. Київ)

ЛІТЕРАТУРА КОЛОНІЗОВАНИХ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ТУРЕЦЬКОГО НАРАТИВНОГО ДИСКУРСУ У ХХ СТОЛІТТІ

“Війна статей”, як сутнісне явище європейського модернізму кінця ХІХ – початку ХХ століття не обійшла стороною й турецьку літературу, надто чутливу у цей період до глобальних змін. Першою жінкою-письменницею стала Халіде Едіб Адивар (1884–1964), твори якої, а саме “Замушена крамниця” (“Sinekli Bakkal”) та “Життєрадісна” (“Handan”), були взірцем для наступних поколінь та панацеєю у боротьбі з “комплексом меншовартості, периферійності, домашньовжитковості” [Агеєва 2003, 303] представниць жіночого простору.

Однак перша половина ХХ століття не позначена стрімкою активізацією жіночого письма, представленого лише доробком наступниці Адивар Суат Дервіш. Справжнім проривом у турецькій літературі з огляду фемінної проблематики стали 60-ті, ба 70-ті роки.

У 1968 році виходить друком роман Афет Илгаз “Правдивий портрет феміністки” (“Feministin Doğruya Yakın Portresi”). Це роман про жінку, що тікає від чоловічої сфери, адже, як писав турецький літературознавець А. Кабакли: “...стосунок до “проблеми” під назвою “чоловік”, гнітить їй душу, несе втому” [Kabaklı 1994, 209]. Лейтмотивом роману стає жіноча незалежність, далека навіть від тіні чоловіка. Очевидна феміністична спрямованість роману дещо дивує авторським вирішенням проблеми – повне заглиблення героїні в релігійне життя як єдиний можливий порятунок.

Розвиток гінокритичних досліджень (термін Елейн Шовалтер), об’єктом яких є вивчення стилів, тем, жанрів, структури жіночого письма etc., на Заході пожвавив інтерес й турецьких літературознавців до питання: “Як жіночність позначається на творчому жіночому самовираженні” [Антологія... 2002, 686]. Серед поодиноких праць з названої проблематики у турецькому літературознавстві слід виділити розвідку науковця Фірідуна Андача “Жінки у нашій літературі” (2004 р.). Автор пропонує низку інтерв’ю з відомими письменницями, обмежуючись вступним словом, яке, врешті, дещо окреслює горизонти фемінізму у турецькій літературі.

Серед сучасних письменниць, на наш погляд, яскравими представниками жіночого письма можна вважати Адалет Агаоглу, Томріс Уйар, Лейла Ер биль, Назли Ерай, Пинар Кюр, Латіфе Текін, Алеа Алатли, Інджі Арал, Букет Узунер, Феріде Чічекоглу. У своїй творчості названі письменниці не обмежуються соціальною проблематикою, навпаки – мають на меті змістити акценти до індивідуально-психологічної площини, зосереджуючись на довго ігнорованій жіночій точці зору, не визнаних суспільством чи панівною патріархальною ідеологією ціннісних орієнтаціях.

Письменниця Адалет Агаоглу (1929) у своїх романах (“Ні” (“Hayır”), “Лягти, щоб вмерти” (“Ölmeye Yatmak”), “Кінець літа” (“Yazsonu”), “Тремтіння душі” (“Ruhun Titremesi”)) торкається теми жінки, що перебуває під впливом суспільних змін.

Найцікавішим у цьому аспекті є роман письменниці “Лягти, щоб вмерти”. Головною проблемою роману є рішення головної героїні, сорокарічної Айсель, успішної жінки з простої сім’ї, про самовбивство. Кар’єрний злет, щасливе сімейне життя – цього недостатньо Айсель, її душу гнітить традиційна ідеологія турецького суспільства. Жіноча несвобода, з якої Айсель стикається на кожному кроці, ятрить їй душу. Своєму молодому коханцю Енгіну вона ставить запитання: “Скажи, Енгіне, чи ця жінка, на яку ти дивишся із задоволенням та повагою, вільна?”, вона продовжує: “В суспільстві, де жінка дискримінована, чоловік не може бути вільним” [Ağaoğlu 2004, 312].

Айсель, аби не стати жінкою в традиційному розумінні, тобто об’єктом для одруження, обирає шлях інтелектуалки. У неї розвинулася купа неврозів, адже, підпорядковуючись закоренілим моральним принципам, їй доводилося всі свої еротичні бажання приховувати чи стримувати, відтак витіснити їх у сферу підсвідомого. Героїня заради продовження своєї кар’єри викладача не може відкрито виступити проти закоренілих принципів. Айсель не жінка, вона інтелектуалка, і свідомо обрала цей шлях. Та й це не стає вирішенням її проблеми. Так, вона – інтелектуалка, та чоловіки бачать в ній не що інше, як об’єкт сексуального задоволення, тобто жінку. Звернемося до тексту: “Я описувала йому свої думки – логічно, послідовно, вдало, я відстоювала свої погляди – безапеляційно й дотепно, і мені видавалося, що я сьогодні неперевершена у злеті своїх інтелектуальних помислів, мені здавалося, що він уважно слухає мене, більше того, захоплено, та раптом він навалився на мене, палко шепочучи: “Я божеволію від твоїх прекрасних вуст” [Ağaoğlu A. 2004, 107].

Прагнення подолати таку стереотипність штовхає Айсель на шлях самовдосконалення, самоосвіти. Єдиним можливим порятунком від чоловічої шаблонності сприйняття жінки як об’єкта втіхи та насолоди стає, на погляд Айсель, роль інтелектуалки.

Букет Узунер – чи не одна з найпопулярніших письменниць жіночої сутності кінця XX – початку XXI століття. Її романи – “Голос кроків риби” (“Balık İzlerinin Sesi”), “Велика біла хмара Гебіболу” (“Uzun Beyaz Bulut Geliboglu”), “Темний острівець – блакитний Дунай” (“Kumral Ada – Mavi Tuna”) – найперфектніше

відображають психодинаміку жіночої творчості, закони жіночої літературної традиції. Прикметними у цьому контексті стали і її оповідання “Метаморфози” та “Книжка-бестселер жінки-письменниці”.

Сучасний турецький жіночий детективний роман, представлений Пинар Кюр, має ряд особливостей. Письменниця звертає увагу передовсім на почуття, внутрішню мотивацію поведінки персонажів. Психологізм досягається трактуванням вчинків та дій героїв, зважаючи на відмінності статей, гендерні особливості. “Роман про вбивство” Пинар Кюр написаний у час, коли гендерні дослідження досягли свого апогею в європейській літературній критиці, пропонуючи нові концепції та методики “вивчення соціальної культурної реалізації статей” [Зборовська 2001, 291], та активно проникали в турецький літературний дискурс. Нагальна потреба в залученні новітніх досягнень у сфері гуманітарних наук зорієнтувала та надихнула турецьку письменницю, літературознавця Пинар Кюр на створення роману нової форми та змісту. Як відзначала дослідниця Н.В. Зборовська, “людина у своєму культурному розвитку рухається від sex (тілесності, зумовленої народженням, біологічними факторами) до gender (соціалізації людини відповідно до статі), що відповідає фрейдівському та лаканівському тлумаченню гуманізації людини. Соціальні очікування від представників кожної статі суспільство формує як соціальну потребу “жіночності” (фемінності) та “мужності” (маскулінності). Маскулінність та фемінність у гендерних дослідженнях не пов’язуються з біологічною статтю, а є виявами різних психологічних характеристик, історично сформованих особливостями культури певного суспільного середовища” [Зборовська 2001, 291].

Активним виразником феміністичних ідей у турецькій літературі є також Латіфе Текін, представниця жіночого письма, яке урівнює стан “чоловічого” та “жіночого” компоненту опозиції. Своїми романами (“Люба безсоромна смерть” (“Sevgili Arsız Ölüm”), “Мечі з льоду” (“Buzdan Kılıçlar”)) авторка намагається подолати чи принаймні реконструювати опозицію “чоловіче – жіноче”, переосмислити традиційні культурні форми та ієрархії, що натякають на дискримінацію за ознакою статі. Відтак її романістика полівалентна, збагачена смисловою множинністю, їй не властива сутичка категоричних опозицій. Ще однією характер-

ною ознакою творів Латіфе Текін є елемент фольклору, власне бачення народної культури та мистецтва.

Зважаючи на те, що феміністські ідеї серйозно ввійшли в постмодерністську теорію та практику, сучасну літературу прийнято вважати більш “жіночою”. З огляду на вище аналізовані романи можна цілковито стверджувати, що сучасна турецька література набуває “жіночих” рис. Літературознавці не завжди одноставні щодо підтримки такого постулату. Деякі турецькі дослідники-чоловіки (як, наприклад, Берна Моран, Ахмет Кабакли) переконані, що наразі літературну ситуацію у країні можна охарактеризувати як намагання йти в ногу із західною феміністичною гіноцентричною критикою. Доречно в такому ракурсі звернутися до слів Кристін Рошфорт із книги “Привілей свідомості”: “Я розглядаю жіночу літературу як специфічну категорію, не у біологічному розумінні, а тому, що у певному розумінні це є література колонізованих”, – що нарешті здобули свободу – хотілося б додати [Антологія... 2002, 695].

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму: Монографія – К.: Факт, 2003. – 320 с.
2. Зборовська Н.В. Психоданаліз і літературознавство: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
3. Шовалтер Елейн. Феміністична критика у пущі // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
4. Ağaoğlu A. Ölmeye Yatmak. – İstanbul: YKY, 1996. – 351 s.
5. Ağaoğlu A. Ruhun Üşümesi. – İstanbul: YKY, 1999. – 144 s.
6. Andaç F. Edebiyatımızın Kadınları. – İstanbul: Dünya yayıncılık, 2004. – 287 s.
7. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. – İstanbul, 1966. – 3 c. – 776 s.
8. Moran B. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış. 3 cilt. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2002. – 138 s.
9. Parla J. Don Kişot’tan Bugüne Roman. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2002. – 389 s.
10. Uzuner B. Balık İzlerinin Sesi. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2000. – 191 s. 11. Yavuz H. Edebiyat Ve Sanat Üzerine Makaleler. – İstanbul: YKY, 2005. – 419 s.

Стариков Г.М. (м. Київ)

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ВАЛАХІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ВЛАДА II (1436–1442, 1443–1446)

Після смерті Мірче Старого (1386–1418) У Валахії починається тривалий період суперництва кланів Дрекулешті (Влад II Дракул (1436–1442, 1443–1446) та його нащадки) та Денешті (нащадки господаря Дана I (1383–1386)) (5, 325; 339). Домінування одного з політичних угруповань над іншим значною мірою залежало від волі правителів Угорського королівства – Яноша Хуньяді та його сина Матіяша Корвіна (за походженням – мадяризовані влахи) (4, 932). Після поразки хрестового походу на чолі з угорським королем Владиславом під Варною (10 листопада 1444 р.) від султана Мюрада II османський вплив на Валахію почав швидко зростати. Особливу увагу привертає правління в цей час Влада II Дракула.

Син Мірче Старого, Влад II посів 1436 р. престол Валахії за підтримки імператора Священної Римської імперії Сигізмунда Люксембурга (1386–1437). Дещо раніше Влад II (1431 р.) вступив в організований Сигізмундом орден Дракона, за що отримав фамільне прізвище Дракул (Диявол) (6, 363–364). При цьому слід зауважити, що два списки (німецький і руський) “Оповіді про Дракулу-воеводу”, складені у XV ст., розповідають не про Влада II, а про його сина – Влада III Цепеша (введеного в художню літературу Б. Стокером і згодом екранізованого як вампіра) (2, 234–240).

Діяльність ордену була спрямована проти експансії османів, але саме завдяки Владу II європейська антиосманська коаліція на деякий час розпалася. Влад II Дракул вміло використовував протиріччя між Угорським королівством і Османською імперією для зміцнення своєї влади. Парадоксальним є той факт, що Влад II Дракул, перебуваючи номінально у васальній залежності одночасно від угорського короля і султана, фактично залишався самодержцем. У Львівському історичному архіві зберігається цікавий документ – грамота Влада II Дракула від 8 вересня 1439 р. (кириличний шрифт, розмір 38 на 36 см, місце написання – Трговищі, а видачі – Аргишів). Нею надавалося право на вільну торгівлю у землях Влада II руським, польським і молдавським купцям після сплати ними у м. Рибнику по два угорські флорини мита за кожен віз (3, 77). Грамота містить багато цінної інформації. Так, зокре-

ма, вона яскраво відображає ідею правонаступництва правителів Валахії від валахо-болгарської держави XII–XIII ст., що постала після антивізантійського повстання. На чолі її стояли три брати – Асень, Петро та Калоян, етнічна приналежність яких науковцями не з’ясована (4, 938). Після смерті братів і численних війн із Візантією Калоян домігся 1204 р. від Папи Римського Інокентія III царського титулу – *dominus Blacorum et Bulgarorum* (пан чорних влахів та болгар) (4, 937). Правителі Валахії використовували візантійську транскрипцію його імені (Іоанн) як титул, ставлячи перед своїм іменем – Іw. Підписував грамоти Влад II Дракул таким чином: “Іw Вла(д) Ввево(д)а Мил(с)тя Бжіея Гсдръ” (“Іоанн Влад Милістю Божою Государ”). Писана грамота червоними чорнилами, що на той час було привілеєм монархів (3, 77). Відомо також, що Влад II карбував власну монету. На сьогодні відомі монети 1436–1437 рр. випуску із зображенням орла – на аверсі і дракона – на реверсі (5, 323; 339).

Правитель Валахії провадив також цілком самостійну зовнішню політику. Так, вже 1438 р. Влад II супроводжував османські та сербські війська в поході на Трансильванію. Як тільки змінилося співвідношення сил, Дракул відібрав захоплені міста, домовившись із турецькими гарнізонами про безкровну їхню здачу. Після переходу захоплених османами під час походу 1438 р. земель до Влада II його титул став звучати – “волоський воєвода, господар трансильванських земель, князь Омлашу і Фогарашу” (3, 77). Влад II Дракул широко надавав привілеї торговцям, щоб мінімізувати торговельну монополію трансильванських купців (німців за походженням), які лояльно ставилися до Угорщини. Така політика призвела до тривалого конфлікту з угорським правителем – Яношем Хуньяді. Влад II відмовився брати участь у хрестовому поході проти османів (1, 61). Після поразки антиосманської коаліції під Варною 10 листопада 1444 р. Влад II Дракул захопив Яноша Хуньяді і хотів видати його османам, але на вимогу Папи Римського все ж звільнив його. Протистояння завершилося вбивством у 1446 р. Влада II за наказом Яноша. Сини Влада II Дракула – Владислав II (1446–1456), Влад III Цепеш (1456–1462) і Раду III (1462–1472) – не змогли витримати його політичної лінії і підпали під владу Османської імперії. Але використання політичної лінії Влада II дозволило Валахії довгий час залишатись у статусі “мумтаз ейялеті” – “привілейованої провінції”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримський А. Історія Туреччини. – 2-ге вид., випр. – Київ – Львів: Олір, 1996. – 288 с.
2. Сказание о Дракуле-воеводе. /Изборник: Повести Древней Руси / Сост. и примеч. Л. Дмитриева и Н. Поньрко; Вступит. статья Д. Лихачева. – М.: Худож. лит., 1986. – 447 с.
3. Центральний історичний архів УРСР. Львів. Каталог пергаментних документів 1233 – 1799. [Ред. кол. Н.Ф. Врадій та ін.]. – К.: Наукова думка, 1972. – 676 с.
4. Эпоха крестовых походов. / Под. ред. Э. Лависса и А. Рамбо; Пер. М. Гершензона. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; СПб.: “Изд-во Полигон”, 2003. – 1088 с.
5. Ilescu O. Emisiuni monetare ale Tarii Rominesti din secolele al XIV-lea si al XV-lea // Studii si cercetari de Numismatica. Vol. 2. Bucuresti, 1958. – P. 303–344.
6. Virtosu E. Din sigilografia Moldovei si a Tarii Rominesti // Documente privind istoria Romaniei. Introducere. Vol. 2. Bucuresti, 1956. – P. 312–387.

Усеинов Т.Б. (з. Симферополь)

РИФМА И КЛАУЗУЛА В КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ, НАПИСАННОЙ НА ОСНОВЕ БАРМАКА

Как отмечает ряд ученых (В. Вербицкий, Э. Джавелидзе, Т. Ковальски, А. Кулаковский, П. Пелио и др.), древнейший тюркоязычный стих не обладал таким качеством, как *рифма* (*къафие*).

Эту функцию выполняла *аллитерация* (*аллитерация*), как правило, в начальной позиции. При просмотре народной поэзии нередко можно обнаружить как *начальную*, так и *внутреннюю аллитерацию*.

Пример:

Salma Şalim Saangă,

(7)

Saqladım Sardım.

(5)

Подстрочный перевод:

Увесистую шаль в медное блюдо

Замотала и спрятала.

В ранний исламский период в истории тюркоязычной поэзии *рифме* уделялось ограниченное внимание. Данный компонент стихотворного произведения носил скорее формальный характер.

Частое игнорирование правил рифмовки свидетельствует о том, что рифма оставалась в этот период далеко не главным элементом народного стихосложения.

Рифма (в арабо-персидском понимании), с соответствующими правилами ее применения, *более интенсивно* начала использоваться тюркоязычной письменной поэзией всех направлений (дворцового, религиозного и народного) во времена расцвета дивана и, соответственно, укрепления в крымскотатарской литературной традиции позиций арабо-персидского стихосложения (форм поэзии, аруза, рифмы, редифа...).

Она превратилась в обязательный элемент стихотворного произведения. Причем применение рифмы и аллитерации в средневековых крымскотатарских стихотворных произведениях неразрывно связано между собой. Чем чаще поэты используют рифму, тем реже пользуются аллитерацией.

Иногда в народном стихотворном произведении при наличии *аллитерации* полностью отсутствует *рифма*, вместо которой используется *редиф*, что (имея в виду относительно молодой возраст редифа в крымскотатарской литературной традиции) свидетельствует о сравнительно недавнем прошлом отмеченной формы поэзии.

Принципы использования рифмы, имеющие место в дворцовой поэзии, в корне отличаются от таковых в устном народном творчестве, письменной народной и религиозно-суфийской литературе.

Первая, прежде всего, основывалась на *графическом принципе построения*, то есть звучащие по-разному, но выглядящие на письме одинаково слова могли вполне естественно рифмоваться в рамках одной стихотворной формы.

Системность и каноничность рифмы дивана подразумевали ее восприятие зрительно, на письме.

И напротив, устная народная, религиозно-суфийская и частично письменная народная литературная традиция делали и делают упор на *акустический принцип построения* рифмы. Это объясняется, в немалой степени, тем, что устная народная поэзия не

подразумевала письменных вариантов сочиняемых и исполняемых произведений.

Так называемая “*народная рифма*” не соответствовала столь сложным правилам построения, присущим рифме дивана. Даже приблизительное звучание выдавалось за рифму, а возможное неблагозвучие “перекрывалось” музыкальным аккомпанементом поэтов-исполнителей.

Говоря о религиозно-суфийской литературе, нужно отметить, что она занимает в этом вопросе *промежуточное место* между дворцовой литературой и народной поэтической традицией. Поддержку этой точки зрения можно обнаружить в целом ряде работ отечественных и зарубежных ученых (Э.Д. Джавелидзе, А. Кабаклы и др.).

В рамках средневековой крымскотатарской литературной традиции необходимо выделить и понятие *клаузулы*, то есть ритмического окончания, определяемого количеством безударных слогов после последнего ударного.

В европейской поэтической традиции клаузула разделяется на четыре разновидности:

- а) *мужская* (с ударением на последний слог),
- б) *женская* (с ударением на второй слог с конца слова),
- в) *дактилическая* (с ударением на третий слог с конца слова),
- г) *гипердактилическая* (на четвертый и более слоги с конца слова).

Некоторые ученые указывают на наличие в тюркоязычной поэзии двух разновидностей клаузулы: *мужской* и *женской*. Среди таковых отметим Е.И. Ландау, А.П. Поцелуевского и др.

Если использование в тюркоязычной поэзии *мужской клаузулы*, обоснованной грамматическим ударением, не вызывает сомнения, то по поводу *женской клаузулы* возникают вопросы.

Действительно, в любой тюркоязычной поэзии внешне (формально) можно обнаружить примеры женской клаузулы.

Порой современный исследователь, да и просто читатель, при просматривании тюркской стихотворной формы, иногда сам того не осознавая, находится под влиянием традиций славянской поэзии и автоматически переносит их на чуждую тюркскую основу, т.е. ставит ударение не на последний, а на предпоследний слог.

Таким образом, еще раз отметим, что из всех упомянутых разновидностей в крымскотатарской поэзии используется лишь *мужская клаузула*. Это объясняется тем, что *грамматическое ударение* в тюркских языках *всегда падает на последний слог* (редкие исключения не берутся во внимание).

Хайбуллаева Ф.Х. (г. Симферополь)

РУКОПИСЬ НАЧАЛА XIX ВЕКА О НАРОДАХ КРЫМА

Для изучения этнической истории Крыма важно обладать максимально полной информацией о народах, населявших полуостров. Публикуемая рукопись М. Дмитриевского является источником, позволяющим дополнить наше представление о межнациональных отношениях на полуострове. Автор дает обстоятельное описание народов, проживавших в Крыму вскоре после включения в состав Российской империи. Сообщаемая им информация интересна еще и потому, что автор, будучи выпускником Московского университета, безусловно, являлся представителем новой российской интеллигенции, профессиональным историком и филологом. Автор старался объективно охарактеризовать каждый этнос, не выказывая к ним какой-либо враждебности. Естественно, он находился во власти представлений своего времени и использовал в тексте лексику, бытовавшую в конце XVIII – начале XIX в., и характеристики, звучащие в наше время не совсем корректно, поэтому по этическим соображениям мы опускаем некоторые фразы.

Михаил Дмитриевский, автор рукописи “Картина Крыма, или Краткое описание татар и других народов в Таврии живущих...”, родился в 1788 году в губернском городе Рязань. Окончил гимназию Императорского Московского университета, позже – этот же университет. В рукописи автор пишет, что после окончания Московского университета прибыл в феодосийский институт и преподавал русскую и латинскую литературу. Так как в то время в Феодосии не было официального государственного института, по видимому, подразумевается какой-то частный институт. Позднее М. Дмитриевский участвовал в открытии феодосийским градоначальником С.М. Броневским первого уездного училища в городе Феодосия и был им же назначен учителем русской грамоты, Закона Божьего и четырех арифметических действий. Градоначальник в помощь

учителю “для разделения предметов отрядил чиновника своей канцелярии Сибирского” (1, с. 282). За свой труд М. Дмитриевский получал вознаграждение в размере трехсот рублей. За свое двухгодичное пребывание в Крыму автор сочинения изучил татарский язык и составил его краткий словарь. Также давал частные уроки французского и русского языков детям из караимской общины.

Свое сочинение М. Дмитриевский посвятил “Его Сиятельству Милостивейшему Государю Графу Николаю Ивановичу Салтыкову”. Вероятно, книга посвящена русскому генерал-фельдмаршалу Николаю Ивановичу Салтыкову (1736–1816). М. Дмитриевский упоминает в своем сочинении о его участии “в сражении с галлами”, а генерал-фельдмаршал в 1756–1763 гг. участвовал в Семилетней войне (2).

В рукописи М. Дмитриевского всего пятьдесят листов. Она хранится в Отделе рукописей Российской национальной библиотеки, в собрании Н.М. Михайловского (шифр Q 393). Частичная публикация рукописи была осуществлена в 2005 году М.А. Араджиони и А.Г. Герценом (3, с. 208). Сведения о М. Дмитриевском есть также в отчете императорской Публичной библиотеки и в справочном словаре Г.Н. Геннадия (4, с. 50; 5), Судя по посвящению и упомянутым в рукописи событиям, ее могли написать в 1810–1811 гг.

В публикации, насколько это было возможно, сохранены авторская стилистика и свойственное для начала XIX в. написание некоторых слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Половецкий А. Исторический очерк феодосийского уездного училища // ИТУАК, 1918, № 55.
2. Свиньин П. Записки о жизни генерала-фельдмаршала Н.И. Салтыкова. СПб., 1918.
3. Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильского населения Крыма. Ч. I. Симферополь, 2005.
4. Отчет императорской Публичной библиотеки за 1908 год. Петроград, 1915.
5. Геннадий Г.Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях и список русских книг с 1725–1825 гг. Берлин, 1876. Т. 1.

Себахаттін Агмед Шімір (м. Алмати)

МЮНХЕНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КОМІТЕТУ

Після закінчення Другої світової війни увагу США, що дедалі більше задавали тон у світовій політиці, привертають етнічні процеси в межах колишнього СРСР. Надаючи економічну допомогу країнам, що зазнали втрат у війні, та країнам, що розвиваються, Сполучені Штати намагаються реалізувати власні ідеї нового світового порядку та пов'язані із цим власні цілі. Вони також усвідомлюють потребу врахувати тут неросійські народи СРСР, що, за матеріалами тогочасної публіцистики та науковими повідомленнями, були головною причиною поразки Німеччини у 2-й світовій війні і роль яких у війні не було оцінено належним чином. Виявом цього стало надання в 1951 ефіру радіо “Голос Америки” для трансляції грузинською, вірменською, азербайджанською, українською та ін. мовами народів СРСР¹ з метою запобігти згасанню національної самосвідомості цих народів.

Означені представники діаспори народів, що перебували під значним російським національним тиском, розпочали мовлення по радіомережі у відведені їм години, і це ще більше з'єднало різні національні діаспори далеко від батьківщини і вже від 1920-х рр. виказувало ознаки спільної діяльності.

І справді, коли до Мюнхена у грудні 1952 р. приїхав українець з походження, професор Вашингтонського університету Добрянський, його щиро зустрічали російські та неросійські емігранти з національних діаспор.

Метою візиту до Мюнхена Американського українського національного комітету у складі 4 осіб було: 1) встановити зв'язки з українськими політичними колами в Європі; 2) долучити до Комітету порятунку народів Росії українські організації; 3) забезпечити об'єднання українських політичних сил у всьому світі.

В межах означених цілей комітет надавав великого значення об'єднаним діяльності усіх політичних організацій, спрямованих на відновлення незалежності України. Для цього було проведено ряд окремих, а згодом загальну зустріч, на якій представники усіх українських організацій одноставно ухвалили співробітництво у Координаційному центрі боротьби з більшовизмом (КЦББ) і заснували Тимчасову робочу комісію, яка б сформулювала їхній

єдиний погляд на події в Україні. За підготованим комісією звітом, в умовах, що склалися, нагально необхідним було тісне єднання з американськими антибільшовицькими організаціями для повернення незалежності Україні та решті народів з обов'язковим наданням їм рівних прав. На цих же зборах наголошувалось на доцільності не обмежитись проведенням переговорів у Мюнхені, а дати їм продовження у США, делегації ж з США варто відвідати Рим, Париж та Лондон². Делегація не обмежилася зустрічами з українськими установами, а й виявила цікавість до Конференції народів Кавказу, що у ті дні проводилася у Німеччині. На прес-конференції, в якій взяли участь Білорусія, Казахстан, Чехословаччина, Польща та республіки Прибалтики, від України виступили Ярема та Галіцин³.

Представники українських політичних кіл у Європі на зустрічі в Мюнхені 19–20 грудня 1952 р. висловили своє бачення майбутнього України та заслухали роз'яснення делегації Американського українського комітету про об'єднання українських національних емігрантських сил та співробітництво із Комітетом порятунку народів Росії. Після всебічного обговорення питання у повторному засіданні 27.12 взяли участь Виконавчий комітет Української національної ради, Представництво Генеральної ради порятунку України в екзилі, Союз прихильників гетьманату, закордонна ланка Конгресу українських націоналістів, організація Союз українських земель, Українська революційно-демократична партія, Український національний демократичний союз, Український національний державний союз.

У доповіді ми наводимо текст комюніке, підготованого Тимчасовою робочою комісією та підписаного представниками близько десяти українських політичних організацій на чолі із Українською національною радою. В ньому відзначається невідворотність та важливість співпраці українських політичних сил з американськими антибільшовицькими організаціями проти російського шовінізму та готовність українських організацій, що підписали документ, до такої співпраці. Українські організації також відзначають неможливість одночасної співпраці із американськими колами та так званим Координаційним центром боротьби з більшовизмом, заснованим за допомогою Американського комітету порятунку народів Росії, оскільки Координаційний центр не

визнає Атлантичного пакту, основних принципів ООН та рівних прав між народами, відкрито проводить політику російського імперіалізму.

Відзначалося, що така співпраця в той же час дасть можливість співпраці єдиного антибільшовицького фронту всіх народів та т.зв. народностей, що зазнали або зазнають утисків СРСР.

¹ Zurabişvili, L., “Amerika Birleşik Devletleri milletler meselesi politikasında müsait bir değişiklik”, *Birleşik Kafkasya*, Ocak-Şubat 1953, S. 1–2 (18–19), s. 16.

² “Ukrayna Teşekkülleri ve Amerikan Komitesi,” *Birleşik Kafkasya*, S. 17, Aralık 1952, s. 27–28.

³ “Basın Toplantısı”, *Birleşik Kafkasya*, S. 17, Aralık 1952, s. 26.

Ферхад Туранли (м. Київ)

УРУМИ: ІСТОРІЯ, МОВА ТА КУЛЬТУРА

У статті головним чином розгадаються проблеми етнографічних досліджень українських урумів. Також висвітлюються концептуальні засади подальшого розвитку археологічних, історичних, етнографічних, філологічних студії з метою об’єктивного вивчення культурної спадщини урумського народу.

Дослідження зазначеної проблеми є актуальним з огляду на об’єктивне висвітлення з метою пошуку нових можливостей щодо дослідження культурної спадщини та спільних чинників між тюркомовними народами, які проживають в Україні, є невід’ємною складовою її суспільства.

Уруми, яких у XVIII ст. за наказом цариці Катерини II було виселено до Надазов’я, є тюркомовними греками та становлять більшість маріупольських греків, тобто близько 60 тисяч осіб, а також є корінним населенням заснованих ними 30 селищ та м. Маріуполя. Таку ж кількість греків становлять румеї, які, на відміну від урумів, розмовляють новогрецькою мовою.

Вони є одним із тюркомовних народів з аналогічною традицією та культурою та сповідують православне християнство.

За даними сучасних українських дослідників Олександра Гаркавця та Ірини Панамарьової, які досліджують проблеми Надазовських греків (у XIX ст. цю проблему досліджували Ф. Браун,

В. Григорович, О. Блау, а у ХХ ст. – Бертє-Делегард, А. Кримський та інші), у світі є дві групи урумів. Окрім названих, є також уруми Кавказу та Кубані. Вважається, що маріупольські уруми є вихідцями з Криму, а кавказькі та кубанські походять із Туреччини.

Урумський говір є продовженням кипчацько-половецької з елементами огузької, тобто давньотюркської, мови, яка є основою сучасної азербайджанської й турецької мови.

У рамках культурного співробітництва між науковцями Туреччини та України, зокрема Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Маріупольського державного гуманітарного університету та Га'зіського університету (Туреччина), було проведено етнографічне дослідження урумів. Робота експедиції тривала з 16-го по 30 липня 2005 року.

За оцінками турецьких вчених, які проводили це дослідження на чолі з паном Гаджі Йилмазом з Га'зіського університету, дана робота була виконана на високому рівні саме завдяки безпосередній участі українських вчених, які надавали теоретичну та практичну допомогу в здійсненні українсько-турецького науково-дослідного проекту “Соціокультурне й антропологічне дослідження урумського етносу”.

Як співавтор названого проекту та учасник експедиції можу засвідчити, що справді це складне дослідження, яке охоплює вивчення мови, історії, народної творчості, релігії, географії, антропології, традицій, звичаїв тощо, було проведено відповідно до вимог наукової методології дослідження. Основні напрямки роботи полягали у вивченні мови, історії, природно-кліматичних умов місця проживання, народної творчості, духовної культури, писемності, мистецтва, побуту, релігійних обрядів і ментальності. Але, на мою думку, першим етапом цієї роботи можна вважати опрацювання зібраних матеріалів. Кінцевим результатом цього дослідження має стати видання книги із зазначеної проблематики українською та турецькою мовами.

Дуже цікаво те, що в результаті проведеної роботи встановлено чимало схожих чинників урумського народу з чинниками інших тюркомовних народів: мовних, літературних, традиційних, побутових, етнічних та ін.

Щодо походження назв “урум” та “румей”, то вони спільного – турецького походження, означають “римлянин”, також похо-

дять від назви Візантії як нового Риму й столиці Східно-Римської імперії – Рима, як зазначають згадані сучасні автори.

Зазначимо, що турецькою мовою “урум” буквально означає “грек” (у множині “урумлар” – греки), які мешкають із часів Середньовіччя в Туреччині, Криму, а з 1778 року – в Україні. 24 вересня 2005 року вони відзначали 225-річчя заснування грецьких селищ в Надазов’ї.

Підсумовуючи розгляд теми даного дослідження, можемо зазначити, що уруми протягом століть в умовах царського та більшовицького політичних режимів, тривалих війн неодноразово зазнавали суттєвих культурних, духовних, економічних, соціальних втрат.

Сьогодні більшість греків Приазов’я практично не розмовляє своєю рідною мовою, а використовує російську або українську.

Для збереження мов приазовських греків та для подальшого вивчення їхньої етнічної історії необхідний комплексний підхід щодо відродження, збереження та розвитку культури українських урумів.

У доповіді також використані матеріали дослідження етимології обрядових термінів, проведені Анною Демидовою у 2004 р. в селищі Старий Крим.

Шлапак М.Е. (з. Кишинев)

ОТТОМАНСКИЕ КУЛЬТОВЫЕ СООРУЖЕНИЯ В КРЕПОСТЯХ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА

В оттоманский период (XVI–XVIII вв.) в днестровских и дунайских крепостях Молдавского княжества появляется ряд мусульманских культовых сооружений. Построенные на периферии Оттоманской империи, они не могут конкурировать с великими произведениями мусульманских архитекторов. Эти мечети, предназначенные для солдат постоянных гарнизонов, возведены в короткий срок из подручных местных материалов. Они могут быть отдельно стоящими или встроенными в крепостные постройки. Очень часто для исполнения религиозного мусульманского обряда богослужения используются старые православные часовни. Минареты могут находиться над крышей сооружения, примыкать к нему или стоять на некотором расстоянии.

Четыре мечети были построены османами в “гражданском дворе” Аккерманской (Белгород-Днестровской) крепости (смотри проспект-перспективу Аккермана 1770 г.). После 1484 г. на месте крепостной церкви появляется Большая мечеть. Ее планировка традиционна: квадратный молельный зал размером 20,5х20,5м и круглый минарет с внутренней спиральной лестницей. Украшенный рядами красного кирпича, он имел балкончик для муэдзина и коническую крышу. Аккерманская мечеть, построенная султаном Баязидом II, упоминается в записках турецкого путешественника Эвлия Челеби. В конце XVI в. здесь был похоронен татарский хан Ислам-Гирей II. Мечетью служила также молдавская часовня в цитадели – в документах XVIII в. она называется “Монастырской мечетью”.

Красивая мечеть существовала на территории Килийской крепости. На плане 1794 г., выполненном инженером Кауффером, она названа “Мечетью султана Баязида”. Как и Большую мечеть Аккермана, ее возвели по приказу Баязида II. Проспект-перспектива Килии 1770 г. изображает эlegantное сооружение с минаретом и балкончиком для провозглашения азана. Гравюра XVIII в., опубликованная Н.Е. Клеманном, подтверждает значимость этой мечети – ее минарет один из самых высоких в городе. План сооружения представляет собой ступенчатый крест с четырьмя внутренними опорами, расположенными на вершинах квадрата. В XIX в. русские военные переделали мечеть в церковь Успения Богородицы: из южной части креста исчез михраб, а в восточной части появилась полукруглая алтарная апсида. Был разрушен минарет. Со стороны Дуная появилась новая пристройка – двухъярусная колокольня в неоклассическом стиле.

На территории Хотинской крепости известны две оттоманские мечети. Вначале османы использовали для отправления культа старую крепостную часовню, возведенную молдавскими господарями в XV–XVI вв. Со стороны казарм к ней был пристроен минарет. Другой минарет принадлежал мечети матери султана Ахмеда III. Он имел три яруса: на четырехгранную призму была посажена четырехгранная усеченная пирамида, завершенная цилиндрической башней с балкончиком.

В Бендерской цитадели находилась небольшая мечеть, встроенная во второй уровень воротной башни. Эвлия Челеби упо-

минает здесь “Мечеть хана Сулеймана”. Она имела две боковые амбразуры, а со стороны двора – две бойницы. В южной стене, более мощной, чем северная, расположен михраб, отделанный кирпичом. Он завершен полусферой стрельчатого очертания. С двух сторон расположены прямоугольные ниши. Войти в мечеть можно было лишь с боевого входа – первый и второй уровень не сообщались между собой. Зал ориентирован на Мекку. Очевидно, что эта мечеть была предназначена для стражников, которые могли молиться не покидая сторожевого пункта.

В Бендерской бастионной крепости находились также три отдельно стоящие мечети. Одна из них, расположенная недалеко от “генуэзской башни”, была перестроена в 1807 г. в церковь Св. Александра Невского.

Предполагается, что Измаильская крепостная мечеть построена в XVI в. выдающимся оттоманским архитектором Синаном. Здесь крестообразный план вписан в квадрат, а низкий купол посажен на восьмигранный барабан, опирающийся на четыре опоры. Входной портал имеет три стрельчатые арки. По своим архитектурным параметрам Измаильская мечеть напоминает мечеть Баня-баши из Софии, построенную по проекту знаменитого Синана. В начале XIX в. она была перестроена русскими военными в Крестовоздвиженский собор.

Еще одна гарнизонная мечеть находилась в Татарбунарской крепости. А в крепости Паланка была мечеть прямоугольного плана, с высокой четырехскатной крышей.

Сегодня из всех этих мечетей сохранились лишь остатки минарета в Аккермане, включенного в музейный комплекс “Белгород-Днестровская крепость”, и основное строение Измаильской крепостной мечети, где находится филиал Измаильского краеведческого музея.

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. (м. Київ)
**БРОНЗОВІ ДЗЕРКАЛА В ОПОРЯДЖЕННІ
СКІФСЬКОГО КОНЯ**

Поховання представників скіфської верхівки зазвичай супроводжують коні в коштовних оздобах. Їхню урочисту вузду декорували різними за формою, матеріалом та розмірами високохудожніми елементами. Важливою складовою таких наборів були багатоскладові нагрудники, а для верхового коня ще й сідла.

Нагрудник являв собою широкий ремінь, що охоплював груди коня, до якого на S-подібних ланцюжках кріпились металеві підвіски у вигляді дзвіночків та блях різної форми. Підвіски утворювали багатоярусні прикраси, що шуміли. Подібні нагрудники відомі в Солосі, Огузі, Чортомлику, Козлі, Товстій, Чмиревій та Бабиній Могилах, Мелітопольському, Краснокутському, Лемешевому та Олександропольському курганах. Всі вони бронзові, лише в Огузі золоті та срібний. Два подібних нагрудники походять з Центральної могили Бердянського кургану [Болтрик, Фіалко, Чередниченко, 1994]. На цій знахідці зупинимося докладніше.

В могилі було виявлено 22 (збереглося 18) бронзових платівки-підвіски різної форми (по одній сегментоподібної та краплеподібної форми, дві підпрямокутної, тринадцять трапецієподібної форми та одна фрагментована невідомої форми). Загальним для всіх платівок є: 1) наявність отворів для підвішування на ланцюжках; 2) дугоподібний вигин зовнішнього краю; 3) товщина платівок 0,5–1 см; 4) відполірованість поверхні.

При детальному розгляді з'ясувалося, що 9 платівок по зовнішньому краю мають незначний (0,1 см заввишки та 0,2 см завширшки) бортик з одного боку та пасок з точеного пуансонного орнаменту на звороті. До того ж частина привісок складалася в крупні дископодібні платівки. Привіски різняться за кольором металу, товщиною та наявністю чи відсутністю бортика. За цими ознаками, для виготовлення привісок було використано щонайменше три диски. Розміри розрізаних дисків – 17, 13,5 та 12,5 см.

Характерні для цих платівок ознаки – дископодібна форма, пласка рівна поверхня, бортик по краю та точений орнамент на звороті – не залишають сумнівів, що основою для привісок служили дзеркала. За найбільш повною добіркою дзеркал Скіфії, діаметр їх дисків коливається в межах 5–22,5 см [Кузнецова, 2002].

Дзеркала з дисками діаметром 12,5–13,5 см при товщині 0,1 см відомі в курганах №№ 25, 28, 29 Актаського могильника, № 45 біля с. Білозерка, № 224 біля с. В. Яблунівка, № 12 гр. БОФ, №№ 3 та 4 біля с. Бранне Поле, № 14 біля с. Верхньотарасівка, № 6 біля с. Вовківці, № 21 біля с. Кут, № 485 біля с. Капітанівка, № 395 біля с. Грушівка, № 1 біля с. Капулівка та ін. Дзеркала діаметром близько 17 см знайдені в курганах № 1 біля с. Петровське та № 93 біля с. Бобриця [Кузнецова, 2002]. Оздоблення краю диска бортиком з одного боку та точеним паском з протилежного мали дзеркала з Миколаївки та кургану № 15 гр. Солохи та ін. Дата комплексів, з яких походять дзеркала з подібним оформленням дисків, визначається в межах другої половини VI–IV ст. до Р.Х.

Металеві предмети у багатьох народів служили для захисту від нечистої сили [Лысенко О.В., Топорков А.Л., 1989, с. 202]. Дзеркала мали подвійне призначення – побутове, як предмети туалету, та ритуальне, як атрибут магічного обряду. Останнє пояснюється тим, що в уявленнях багатьох народів душа людини знаходиться в його відображенні в дзеркалі або воді. Зовнішня по відношенню до людини, душа-відображення піддавалася небезпеці [Фрезер, 1986, с. 186–187]. Дзеркало служило атрибутом жриць [Смирнов, 1964, с. 249] та божественної влади, джерелом магічних сил [Хазанов, 1964, с. 93], знаряддям чаклунства [Штаерман 1961, с. 109]. Ймовірно, магічні можливості дзеркал – одна з причин, за якої їх утримували в чохлах. Коштовні дзеркала клали до могили разом з померлим, боячись, що відображена в дзеркалі душа живої людини могла бути забрана духом небіжчика. Ритуальну функцію дзеркал доводить й та обставина, що вони трапляються в чоловічих могилах [Петренко, 1967, с. 35; Галанина, 1985, с. 158–163]. Певна роль відводилась цим предметам й у відродженні до нового життя після смерті [Бессонова, 1983, с. 102].

На жаль, залишається нез'ясованим, які саме дзеркала використали для виготовлення привісок бердянського нагрудника –

пошкоджені чи цілі. В усякому разі, цей нагрудник був не тільки прикрасою, а й амулетом. Шумлячий, віддзеркалюючий сонячні промені та зовнішнє зло, такий нагрудник служив потужним захистом, своєрідним магічним щитом не тільки коню, а й вершнику.

Отже, в Бердянському кургані ми зіткнулися з невідомою досі рисою вірувань та обрядів давніх кочовиків. Наскільки подібна практика була традиційною, можуть показати досліді аналогічних артефактів з інших пам'яток представників скіфської аристократії.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. К., 1983.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чередниченко Н.Н. Бердянский курган // РА, № 3, 1994, с. 140–156.
- Галанина Л.К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами // СА, № 3, 1985, с. 156–165.
- Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии 6–3 века до н.э. М., 2002.
- Лысенко О.В., Топорков А.Л. Утварь домашняя // Материальная культура. Свод археологических понятий и терминов. Вып. 3. М., 1989, с. 82.
- Смирнов К.Ф. Сарматы: Ранняя история и культура сарматов. М., 1964.
- Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. М., 1986.
- Хазанов А.М. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. М., 1964.
- Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. М., 1961.

Бороздина А.К.

ЗАЩИТНЫЕ СРЕДСТВА ПЕЧЕНЕЖСКОГО ВОИНА

Оснащение войска печенегов включало защитные средства, снаряжение всадника и боевого коня, средства передвижения и военную атрибутику.

Защитные средства печенегов включали щиты и доспехи. Доспех включал боевое наголовье, кольчугу, пластинчатый

доспех, боевой пояс и наколенники. Об использовании печенегами других средств защиты сведений нет.

Защитные средства – редчайшая находка в печенежских погребениях. Чаще всего это кольчуги и шлемы. В нескольких погребениях печенежских воинов обнаружены панцирные доспехи, сделанные из небольших чешуйчато скрепленных железных пластинок.

Щит вряд ли был особо популярен у печенегов. Во всяком случае, достоверно известных остатков печенежских щитов нет. В погребении Таганча найдены остатки щита, имевшего сердцевидную форму, заостренного книзу. Щит был украшен пятью серебряными бляхами. Четыре из них, набитые на верхнюю часть щита, были круглыми, одна – сердцевидная – прикреплялась, очевидно, к острой (нижней) части щита.

На некоторых миниатюрах Радзивилловской летописи летописец-художник изобразил степняков в высоких остроконечных шапках с отогнутыми вверх полями. Однако чаще все же “воинским боевым головным убором кочевника был шлем”.

Печенеги часто изображаются на миниатюрах древнерусских летописей в колпаках. Интересно, что вожди печенегов на семи миниатюрах отмечены очень своеобразно – без всяких головных уборов, притом обычно с лысеющими головами.

На многих миниатюрах Радзивилловской летописи печенежские воины изображены в конусообразных шлемах. Причем шлемы имеют абсолютно все воины, а не только командный состав. Это кочевнические шлемы двух форм – полушаровидные и конические, с небольшим, стершимся от времени шишаком.

Кольчуга имела обычный вид защитного доспеха кочевников. Кольчуга кочевника из погребения Ковали представляет собой длинную (ниже пояса) рубашку с рукавами до середины предплечий и с воротником. Плетенье кольчуги прослежено в Демьяновне: каждое кольцо вдето в два кольца верхнего ряда и в два кольца нижнего ряда. Для того чтобы кольчуга не скользила на теле, ее прижимали к телу при помощи двух дисковидных блях, помещенных на груди, соединенных системой ремней. Третья бляха такого же типа помещалась на спине. Эти бляхи делались из войлока и покрывались тонкой металлической пластиной, а в некоторых случаях бляхи были кожаные, с бронзовой крестовиной на внутренней стороне.

Пластинчатый панцирь встречается в кочевнических погребениях реже, чем кольчуга. Такой панцирь представлял собой доспех в виде безрукавной рубашки. Пластинки были скреплены тесьмой или ремешками. Они имели отверстия с боков и по верхнему ровному краю, а нижний край был округлым. На плечах имелось по три наплечника с каждой стороны в виде дугообразных изогнутых железных пластин. Такого рода пластинчатые панцири известны и в славянских памятниках.

К защитным средствам кочевников относился и боевой пояс. Поясные наборы появились в Сибири еще в таштыкскую эпоху, в Восточной Европе ими пользовались сарматы. Поясные наборы составлялись из различных типов блях, пряжек и некоторых соединительных блях, главным образом из Т-образных.

Подтверждением распространения наременных украшений среди печенежской военной знати служат погребения, выявленные в курганах вблизи сел Траповка и Мирное Одесской, Булгаково – Николаевской, Благовка – Луганской, Ново-Каменка, Каланчак, Первоконстантиновка, Максима Горького, Михайловка – Херсонской области.

Как ранее на салтовских и хазарских, на печенежских бляхах основной орнамент – растительный побег. Встречаются и елочка, и трилистники, вырастающие один из другого, и отдельные листья, как чешуя покрывающие предмет, есть и геометрический ячеистый орнамент.

Г.А. Федоров-Давыдов делил все пояса кочевников на два отдела – с пряжкой и без пряжки. Пояса с пряжкой были трех типов – без блях, с наконечником и бляхами, с наконечником, бляхами и дополнительными ремнями. Пояса без пряжки были двух типов – без блях и с бляхами. Также пряжки печенегов, торков и половцев делил на отделы – по форме приспособления для соединения пряжки с ремнем, и по типам – по форме рамки, в которую пропускался свободный конец ремня и язычка.

Кроме этих пряжек, Г.А. Федоров-Давыдов выделял так называемые “особые пряжки”. По принципу действия такие пряжки были отличны от пряжек с язычком, что и обусловило выделение их в отдельную группу.

Боевой пояс украшался бляхами. Г.А. Федоров-Давыдов в категорию “простых блях” включал бляхи, не имеющие других

функцій, крім як служити украшанням ремня. Бляхи прикріплялись к ремням при допомозі штифтів. Штифтами бляхи відличаються від нашитих блях, які звичайно украшали не ремні, а ткани. Г.А. Федоров-Давидов ділив всі бляхи на дві групи – залізні, ковані і з кольорових металів. Залізні бляхи він розділив на три відділи, з кольорових металів – на 10 відділів. Крім цих блях, Г.А. Федоров-Давидов в групу “особих блях” виділяє комплекс сріблястих литих блях, які відличаються від всіх інших способом кріплення к ремню, а на оборотній стороні вони мають прямокутні скоби, через які пропускався вузький ремешок. Відокремлену групу блях складають бляхи з прорізом для бічного ремня. Всі вони бронзові, мають штифти і розділені на три відділи.

В поясних наборах використовувались і бляхи для з'єднання двох ремей. Всі такі бляхи виготовлялись із бронзи або срібра. Звичайно вони використовувались для поясних наборів. Г.А. Федоров-Давидов виділив всього лише один тип таких блях – Т-образні з півсферичною випуклістю в центрі. Такі бляхи мають штифти на кожній лопаті.

Поясні кільця часто зустрічаються в похованнях кочовиків. Вони виготовлені із бронзи, в сеченні плоскі. Назначення цих кілець до кінця не встановлено. Найімовірніше всі вони служили кільцями, к которым підвішувались зброя, оселки, мішечки і тому подібні предмети. Для захисту колін застосовувались наколенники в формі медних пластин півсферичної форми.

Бубенок О.Б. (м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОГЕНЕЗУ У НОМАДІВ

Спостереження над процесом формування етнічних спільностей номадів степів Євразії та Північної Африки дозволили виявити загальні особливості у процесі їхнього формування, що значною мірою відрізнялися від аналогічних явищ у середовищі осілого землеробського населення рівнин, а також горців суміжних територій. У сучасній науці набуло поширення визначення етногенезу, згідно з яким етногенез — це процес формування нового етносу із попередніх етнічних груп або частин етносів.

Проте ще й досі не існує єдиної думки щодо того, що таке етнос.

У відповідності до визначення, що дав Ю.В. Бромлей у радянський період, під етносом слід розуміти історичну міжпоколінну спільність людей, якій притаманні такі ознаки: 1) проживання на певній території; 2) відносно стабільні особливості культури (включаючи мову); 3) спільність психіки; 4) наявність самоназви, тобто усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших (антитеза: *ми – вони*). Проте такий фактор, як проживання на певній території, не дозволяє прийняти запропоноване визначення етносу щодо кочових суспільств, тобто визначення етносу, дане Ю.В. Бромлеем, більш характерне для осілих землеробських суспільств, які проживали на рівнині поза межами степу. Тому ми схильні підтримувати визначення Л. Гумільова, згідно з яким етнос – це ендегамна спільність, де існує протиставлення себе всім іншим аналогічним колективам, виходячи із відчуття компліментарності, тобто уявлення про “своїх” і “чужих”. Таким чином, мінімальною етнічною, а можливо, й соціальною одиницею у кочівників може бути клан – союз родів, плем’я, союз племен тощо.

Спостереження дозволяють вважати, що у кочівників навіть наявність самоназви не завжди збігалася з фактом існування етносу. Рання історія монголів дає підстави для такого висновку. Досить докладну інформацію про архаїчне монгольське суспільство подає “Таємна хроніка монголів” (Юань чао бі ші) та Рашид ад-Дін у своєму “Збірнику літописів”. На підставі вивчення цих джерел академік Б.Я. Владимирцов прийшов до висновку, що основним елементом давнього монгольського суспільства (XI–XII ст.) був рід (obog–obox), тобто “своєрідний союз кровних родичів”. Давній монгольський рід був екзогамний, тому що члени одного і того ж роду не могли укладати шлюб з нареченими того ж роду, – мусили одружуватись обов’язково на жінках з інших неспоріднених родів. Проте сучасні дослідники С. Джагчід та П. Хайер вважають, що основою давнього монгольського суспільства була “кланово-лінійна система”, в якій кожен рід (клан) із цієї системи кланів виводив своє походження по жіночій лінії від загального предка для всієї цієї кланової системи. Тобто всі члени цієї спільності вважалися родичами і тому не мали права укладати шлюби усередині своєї кланово-лінійної системи, бо

вона була екзогамною. Проте вже конфедерація кланів, на думку зазначених дослідників, вже була ендегамною. Це означало, що представники однієї кланово-лінійної системи укладали шлюби з представниками іншого такого об'єднання при відсутності спільних предків для обох екзогамних систем. Якщо виходити з того, що ендегамія та виділення “своїх” із числа “чужинців” є головними ознаками етнічної групи, то такі конфедерації кланово-лінійних систем можна було вважати первісними етнічними групами у протомонголів. Проте у нас немає інформації, що представники таких родових об'єднань мали загальну спільну самоназву. Яскравий приклад такої “конфедерації кланів” являє собою союз шлюбної групи, до якої належав рід Чингісхана *борджигін*, з іншою кланово-лінійною системою, до складу якої входили роди: *хорі*, *баргут*, *тулас*, *курлаут*, *кунгірат* тощо. При цьому представники цього об'єднання “кланово-лінійних систем”, тобто братії, усвідомлювали спільність свого походження від двох легендарних предків, хоча наявність спільної самоназви для всієї “конфедерації кланів” так і не була зафіксована. Генеалогічні свідчення письмових джерел дозволяють вважати, що це стійке ендегамне об'єднання родів існувало не одне століття. Отже, наявність самоназви не є обов'язковою ознакою для етносів, утворених номадами.

З огляду на це можна вважати, що етнос у номадів за своїми зовнішніми та внутрішніми ознаками дуже відрізнявся від аналогічного явища серед осілих землеробів та горців, тобто ми бачимо у цьому випадку вплив географічного фактора. Таким чином, можна дати таке визначення етносу у номадів: етнос — це стійка ендегамна спільність, тобто популяція, якій притаманні матримоніальні та політичні зв'язки між родами або племенами, котрі входять до її складу.

Однак процес утворення нових етносів у середовищі номадів Старого Світу має певні особливості. Проведені спостереження над кочівниками часів античності, середньовіччя та нового часу у багатьох випадках дозволили виявити одну суттєву закономірність — утворення нових племен або союзів племен у кочівників являє собою результат розпорошення попередніх етнічних груп населення степу з подальшим їхнім включенням до складу нових племінних утворень на правах родів, де роди або племена

завойовників посідали вищий соціальний щабель у суспільстві, ніж роди або племена, які походили із середовища підкореного населення. При цьому формування племен або союзів племен відбувалося навколо одного роду або клану, назва якого, у багатьох випадках, ставала племінною назвою. Це знаходило відображення у родовах кочівників, де політичні зв'язки були представлені у вигляді спорідненості, а підкорені племена та роди оголошувались молодшими за походженням. Таку особливість можна спостерігати навіть сьогодні серед північноаравійських племен, де, за даними дослідників, була “етнічна неоднорідність племен і навіть родів”, що, на їхню думку, стало наслідком складних політичних подій на півострові. Ще складнішою була ситуація серед кочівників Західної Сахари наприкінці XIX – на початку XX ст. За спостереженнями В. Зейберта, панівне становище там посіло арабське плем'я *бану хасан*, яке відтіснило берберські групи *ілемтен* з панівних позицій. Соціальною основою *бану хасан* була група, до складу якої входили нащадки одного прашура до сьомого коліна. Велика лінія такого типу являла собою чоловіче ядро підплемені – *фахад*. Члени такого об'єднання спільно вирішували питання військового, політичного та юридичного характеру. До фахада могли також приєднуватись прибульці. При цьому “вуалювалася внутрішня етнічна мобільність” і “зберігалася певна стабільність фахада”. Племена у Західній Сахарі утворювалися також шляхом з'єднання підплемен, хоча не завжди вони були споріднені. Таким чином, до складу *бану хасан* увійшли і підрозділи берберського походження. З огляду на це є підстави вважати підплем'я *фахад* найменшою етнічною одиницею у складі кочових племен Західної Сахари, хоча, за спостереженнями В. Зейберта, з часом ендогамія стала більш властивим явищем для племені, ніж для підплемені. Слід також згадати, що у Середній Азії на початку XX ст. туркменське плем'я *Олам* поділялось на чотири роди, які, безперечно, мали як тюркське, так й іранське та монгольське походження: *Алан*, *Кара-Мугул*, *Хакім* та *Кизил*. І таких прикладів можна навести чимало.

Проте є й інший шлях утворення етносів у середовищі кочових племен. Насамперед це стосується племен, як найбільш стійкого ендогамного утворення. Багато племен у номадів утворювались як наслідок розростання та розділення одного племені

на два або декілька нових самостійних племен. Так, у Західній Сахарі чоловіче ядро підплемені – *фахад* – з часом розширювалося та збільшувалося, і тоді це підплем'я ставало племенем. В Північній Аравії утворювались так звані “братські” племена, які являли собою результат розростання та розділення стародавніх родоплемінних одиниць. Для них були притаманні спільний особливий діалект, культурно-побутові особливості, і при цьому вони усвідомлювали спільність свого походження. Отже, це був процес етнічної парціації.

Проте у більшості випадків процес формування нових етнічних груп у кочівників відбувався двома зазначеними шляхами одночасно. При цьому мовна приналежність у кочівників не відігравала провідної ролі – відомі випадки, коли окремі племена або об'єднання племен протягом нетривалого часу змінювали свою мову. Отже, запозичений радянськими етнографами у лінгвістів підхід, згідно з яким існують поняття про мовну асиміляцію, про субстрат та суперстрат, а іноді про адстрат, щодо пояснення етнічних процесів у середовищі кочівників не є переконливим. Тому домінантою в етногенезі кочівників є не мовний фактор, а маргінальність, яка виявлялась у наявності самосвідомості, що не завжди збігалася з існуванням самоназви у середовищі кочівників.

Підсумовуючи, слід зазначити, що традиційні уявлення про етнос і етногенез у кочівників у майбутньому потребують подальшої конкретизації та перегляду. Номади, у силу специфіки свого способу життя, за багатьма зовнішніми та внутрішніми ознаками значною мірою відрізнялися від своїх сусідів, які вели осілий спосіб життя. Цей фактор завжди необхідно враховувати, аналізуючи процеси соціального, етнічного та політичного характеру, що відбувалися на теренах степів та пустель Старого Світу протягом багатьох століть.

Дашкевич Я.Р. (м. Львів)

ІРАНЬСЬКЕ PANBAK – ДОЛЯ СЛОВА В ТЮРКСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ З ЛІНГВІСТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПОГЛЯДУ

Середньоіранське *panbak* – “бавовна-сирівець”, “бавовня-на матерія”, “вата”, “пух”, – яке, можливо, виникло з первісних

rambak < bambak, має засвідчені джерелами варіанти ranba, rān-bāk, ranbah, а також rambuk, rimbak, rambag. У першій половині XIV ст., за перською колонкою Codex Cumanicus, воно відоме на окраїнах кипчацького і східнослов'янського мовних ареалів у Північному Причорномор'ї.

У кипчацьких мовах відбулася заміна анлаутних р-, b- на m- і таким чином виникли слова manugh, matuh, що кореспондують з османсько-турецькими manuk, matuk та з сучасним ногайським matiq. Семантика залишилася без змін – саме з такими значеннями відповідні слова – найімовірніше, у формі bambak – прийшли на Русь. З іншого боку, із Заходу, на західноукраїнських землях через посередництво середньогрецької й середньолатинської мов поширилися слова також іранського походження, що вживалися в канцелярській латині XIV–XV ст., – bombacinum, bombyx, bombax, bombex, bombix з поширеним семантичним полем зі значеннями “бавовняна тканина”, “шовкова тканина”, “шкарлатна тканина”. За поверховою аналогією – блискуча тканина – bombacion та подібні слова почали означати “папір”. Є підстави вважати, що в даному випадку первісно розуміли цупкий блискучий папір, який виготовляли на Близькому Сході, а також в межах арабського панування в Африці і Європі. У XIX–XX ст. термін “бомбіцина”, рідко вживаний в українській мові, означав, навпаки, папір поганої якості з виразною волокнистою структурою.

В болгарській мові зійшлося дві мовні стихії – середньогрецька (візантійська) і пізніша османсько-турецька. Тому для позначення бавовни вживалися слова “бубак”, “бубайк”, “бабак” (із середньогрецькою етимологією) поруч з такими, як “памбук”, “памук” (з турецькою етимологією). Обидва варіанти означали “бавовну”. У сербсько-хорватській виразніше проявилася османсько-турецька спадщина, а саме широке вживання слів rambuk, ramuk та обмеженіше – слів bobać, bunbak, bombak, можливо, візантійського походження. Всі ці слова означали “бавовну”. Bumbažina, bombažina в розумінні “бавовняна матерія”, “папір” потрапили до сербсько-хорватської з італійської при посередництві словінської.

У словацькій мові відбилися османсько-турецькі впливи, тому “бавовна” там ramuk. У чеській аналогічне слово ramuk витіснив термін німецького походження bavlna. Реліктове білоруське

(у деяких архаїчних діалектах) “бамбак” < “вамбак” у розумінні “бавовняна тканина”, “азбест” зберегло, можна вважати, первісну середньоперську форму *rambak* // *bambak*, що увійшла до східнослов’янських мов або безпосередньо з факторій перських купців на Великому шовковому та Великому волзькому шляхах з їхніми відгалуженнями, або при кипчацькому посередництві. У білоруській архаїчне “бамбак” згодом витіснило слово “баволна” (в розумінні “бавовняної матерії”, “вати”) німецької етимології. Зникнення носових у східнослов’янських мовах у IX–X ст. спричинило виникнення лексеми “бубак”, а розподібнення приголосних першого і другого складів довело до утворення слова “бумага”. Цю останню еволюцію можна гіпотетично датувати періодом XI – п.пол. XIII ст., коли й відбулося поширення семантичного поля, – отже, не лише “бавовна-сирівець”, “бавовняна тканина”, “вата”, а й “папір”. Хронологію безпосередньо підтверджує несприйняття східнослов’янськими мовами термінів, відомих з *Codex Cumanicus*, *chagat* (перською; читай “кагат”) чи *chageth* (тюркською; читай “кагет”) – слів китайського походження, поширених при посередництві согдійської мови, які вживалися в Північному Причорномор’ї у першій половині XIV ст. для позначення паперу.

Від середини XIII ст. у східнослов’янському мовному ареалі спостерігається суперництво двох термінів для позначення паперу – “бумага” та “папір” (зрештою, слово первісно також східного походження – від назви єгипетської рослини *rarutus*). Це було суперництво не лише в мовній сфері, а й у ділянці матеріальної культури, бо, зокрема, в Україну приходив папір як зі Сходу, так і з Заходу. У XVII ст. в українській мові “бумага” це і “бавовна”, “вата” і “папір”. Далі відбулася диференціація: в українській слово “бумага” зникло (хіба що вживається з іронічним відтінком), у російській – це “папір”, але також і “бавовна” (пор. “хлопчатая бумага”).

При наявності ряду дискусійних питань відносно східнослов’янських мов (про наявність чи відсутність тюркського посередництва, про хронологізацію явищ) сьогодні можна все ж таки зробити певні висновки не лише лінгвістичного, а й екстралінгвістичного характеру. Папір до Східної Європи, як свідчать археологічні дані, почав проникати у південні регіони у VIII–IX ст.

Це був папір китайського середньоазійського виробництва, а його імпортом займалися перські та інші купці зі Сходу. Він використовувався для ділових, економічних, військових потреб у Хозарській державі. У Східній Європі слово “бумага” іранського походження для позначення паперу збереглося в російській мові; в українській та білоруській його витиснула лексема “папір”, “папера”, у чому відбилася монополізація імпорту паперу з країн Західної Європи з одночасним занепадом поширення паперу східного походження.

Зіневич Н.А. (м. Київ)

ЦИГАНИ УКРАЇНИ В ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ВІТЧИЗНЯНИХ СХОДОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Найбільший внесок у дослідження циган України в СРСР довоєнного часу належав вітчизняним сходознавцям: індологу акад. О. Баранникову, візантологу акад. Ф. Мищенко, тюркологу проф. В. Філоненку, за підтримки акад. А. Кримського. Це були ґрунтовні історико-філологічні, етнографічні та фольклористичні студії. Згортання сходознавчих досліджень в Україні збіглося з негласною забороною циганознавчих студій, визнанням циганської мови “неперспективною”.

Лише в останні роки в Україні почалося повернення до наукових досліджень цього самобутнього етносу поряд з саморефлексією власної історичної пам’яті представниками досі нечисленної ромської інтелігенції Східної Європи (А. Адалар, А. Бартош, О. Данилкін, Н. Деметер, С. Келар, І. Мазоре, Лекса Мануш, Я. Решетников, Я. Хенкок, Л. Черенков), яка має стати підґрунтям для формування уявлень про історичну долю циганського етносу.

Дисертації О. Белікова (2004) та Н. Зіневич (2005) продовжують вітчизняні історіографічні традиції історико-джерелознавчих студій М. Плохинського та І. Каманіна кін. XIX – поч. XX ст. Однак вивчення історії циган з самого початку було тісно пов’язано з дослідженням мови циган – *романі*. Саме порівняльно-історичні мовознавчі дослідження А. Потта, Ф. Миклошича, Г. Асколі др.пол. XIX ст. підтвердили індійську теорію походження циган та започаткували вивчення окремих діалектів романі та

їхніх носіїв. Тому наше повідомлення має на меті привернути увагу дослідників суміжних тем до вивчення мови і культури циган України.

Цигани (роми), чиї предки мігрували з Індії на захід більше тисячі років тому, як етнос формувалися у Візантійській імперії, а потім по всій Європі на перетині різних систем: етнічних, соціальних, релігійних, а нерідко й на перетині протилежних культур. Кордони між цими етнокультурними системами проходили в т.ч. на українських землях, деякі з них поділяли циганські етнічні групи на частини, зокр. за релігійними та історико-культурними зонами: православному, католицькому, мусульманському. На них нашаровувалися етнічні, мовні, соціальні, політичні структури, створюючи передумови для формування ієрархічності етнічної культури та локальних її осередків. Циганський етнос у своєму етногенезі перебуває на стадії міжгрупової етнічної спільності й одночасно є екстериторіальним народом, дисперсно розселеним серед інших етносів.

Розташування циган на теренах України стало результатом різних за часом міграцій протягом XV–XX ст. Збереження тісних зв'язків між циганами в країнах Східної Європи відбувається завдяки їхній спільній спадщині. Поділ циган на групи обумовлений їхньою історичною долею: способом життя, часом і місцем розселення. *Руска рома* (самоназва *халадітка рома*) прибули на терени Росії в XVI–XVII ст. із Німеччини через Польщу і Литву; розмовляють діалектом балтської або півн. мовної групи *романі*. Мешкають у Росії та країнах Балтії, Україні, Білорусі, подекуди в Казахстані, Киргизстані, підтримують шлюбні зв'язки. “Українські” цигани є другою за чисельністю групою в СНД. Лінгвісти визначають їхній діалект як “провлашський” *романі*. *Серви* (*сервуря*) оселились на Лівоб. Україні в XVI–XVII ст., куди прибули із земель Валахії і Молдови. Крім України, мешкають у Росії (Москва, Поволжя) і Казахстані. На Правобережжі України живуть *влахи* (*влахуря*), які прибули із Валахії і Молдови у XVII–XVIII ст., нині мешкають також у Півд. Росії.

Носії балканської діалектн. групи *романі* мігрували на терени України з Балкан. Минуле *крімітіка* (*крімлітіка*) *рома* (самоназва *крімуря* або *крімчі*) пов'язане з Кримом, однак нині мешкають на півдні України, Поволжі, Кубані, Півн. Кавказі, у Москві та

Підмосков'ї. Деякі родини на поч. 90-х рр. XX ст. повернулися в Росію та Україну з кавказьких республік та Середньої Азії. *Дайфа (тайфа)* – з Балкан або Малої Азії мігрували в Крим. Сповідують мусульманство. *Урсарі*, які мігрували на терени Молдови й України у XVIII–XIX ст., є правосл. християнами.

За часів масового переселення циган-*келдерарів* у кін. XIX – на поч. XX ст. носії нововлашського діалекту з теренів суч. Румунії розселилися по всьому світу, і зокрема в Україні. Це т. зв. *кииш-ньовці* (їхня ізольована підгрупа *брїждя* мешкає на півдні України, в Молдові споріднені *катунаря* і *чукунаря*). На поч. XX ст. на укр. землі з теренів Австро-Угорщини прийшли групи *келдерара* і *ловара*. Румуномовні цигани (*бессарабці*, *лінгурарі* та ін.) мешкають у Молдові та на півдні України.

У карпатських регіонах України, які тривалий час входили до складу Австро-Угорщини, живуть групи *сервіка рома*, які розмовляють карпатським діалектом *романі*, та *унгріка рома* (“угорські” цигани; самоназви *румунгри*, *мадяри*), що розмовляють угорською і сповідують католицизм. Група *плащунів* переселилася на ці терени, ймовірно, з півдня України, розмовляють карпатським діалектом *романі*.

Навіть стислий перелік циганських груп вказує на неоднорідну структуру циганського етносу в Україні (офіц. чисельн. бл. 48 тис. осіб).

Нині в Україні діє понад 60 ромських громадських організацій, відкрито бл. 30 ромських недільних шкіл. Моніторинг роботи цих шкіл показав, що основні проблеми у їхній діяльності пов’язані з відсутністю навчальних програм, підручників, але головні – відсутність фахівців (педагогів і вчених), незавершеність кодифікації мови *романі*, яка в Україні функціонує в кількох діалектах.

Мавріна О.С. (м. Київ)

КРИМ ТА МІЖУСОБНА БОРОТЬБА НА ТЕРИТОРІЇ ЗОЛОТОЇ ОРДИ В ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XV СТОЛІТТЯ

В кінці XIV століття Золота Орда була втягнута ханом Тохтамишем у військову кампанію проти Тимура. Другий похід Тимура в 1395–1396 роках проти Золотої Орди наніс удар по найважливіших центрах держави; були зруйновані міста розташовані на

шляху караванної торгівлі – Каффа, Солхат, Азак, Маджар, Астрахань, Старий Сарай, Сарай. Венеціанські та генуезькі купці, які тримали у своїх руках всю східну торгівлю, стали використовувати інші шляхи, які лежали далі на південь через Сирію та Іран. Сарай втратив своє значення важливого економічного й політичного центру. З 1396 року боротьба між угрупованнями аристократії йшла не за столицю, а за околиці – Крим, Астрахань, Булгар.

На території Золотої Орди після поразки Тохтамиша з'явилося декілька ханів, які розділили між собою улус Джучі. На лівому березі Волги в районі Сарая правив ставленик Тимура Куюрчакхан, у Нижньому Поволжі в районі Астрахані – Тимур-Кутлук, на Яїці – Едигей, в Криму – Таш-Тимур. Кожен хан у своєму улусі проводив політику незалежного правителя.

Місцеперебування Тохтамиша в цей період не зовсім ясно. До травня 1396 року відносяться відомості, отримані з Єгипту про появу Тохтамиша в Криму, де він при допомозі одного із ширинських вельмож Руктимір-бея прийшов до влади. До цього часу відносяться також свідоцтва про облогу Тохтамишем Каффи. Таким чином, у 1396 році хан Тохтамиш у Криму був зведений на трон не як хан Золотої Орди, а як хан Криму. Боротьба Тохтамиша за свої права на Кримський улус заклала основи кримського сепаратизму. Аналіз монетного складу Балаклавського кладу дирхамів, де Тохтамишу належало 79,5% усієї кількості монет, демонструє ріст місцевих особливостей монетного обігу Криму, суто кримський чекан кладу складає так само 79,5% . Це говорить також на користь твердження, що після 1396 року, Тохтамиш володів Кримом не як хан Золотої Орди, а як глава Кримського улусу.

Восени 1396 або на початку 1397 року Тимур-Кутлук і Едигей розпочали війну з Тохтамишем у Криму. Боротьба за Крим як завжди при зміні влади, розпочалась з облоги Каффи. Очевидно в результаті цієї акції Тохтамиш був вигнаний із Криму, а в 1397 році ханом у Криму став один із перших підставних ханів Едигея Тимур-Кутлук (Кутлук). З цього часу Едигей розпочинає планомірну боротьбу з Тохтамишем та його синами, які спирались на підтримку Вітовта. Але після поразки на р. Ворсклі у 1399 р. Вітовт не мав змоги надалі підтримувати Тохтамиша та його претензії на території Улуса Джучі.

З іменем Едегея в історії Золотої Орди пов'язана більш ніж двадцятирічна міжусобна війна та безперервна зміна ханів на Золотоординському престолі. Тимур-Кутлука змінив ще один підставний хан Едигея Шадибек. При цьому ханові Едигею в останній раз вдалося об'єднати всі колишні улуси Золотої Орди. Та Тохтамиш і його нащадки залишались загрозою для Едигея як претенденти на престол. В липні 1407 р. на троні вже правив Джелал-ад-дін. Джелал-ад-дін довго не втримався на престолі. Едигей посадив на троні Орди Пулата. Вже у 1410 році війська Джелал-ад-діна зайняли Крим, при підтримці Вітовта, а намісник хана Пулата (Булата) був вигнаний із Солхата. Чекан монети з ім'ям Пулата закінчується 1411 роком, очевидно, що Пулат на цей момент вже загинув, у результаті зіткнення з військами Джелал-ад-діна із-за Тани. В 1411 р. було проголошено в Орді ханом Тимура сина Тимур-Кутлука.

У той час коли Тимур-хан був зайнятий облогою Хорезма (1411-1412 рр.), сини Тохтамиша напали на орду Тимура. Орда Тимур-хана була розгромлена, Джелал-ад-дін був проголошений ханом втретє. Хан Джелал-ад-дін тримався дуже незалежно по відношенню до своїх емірів і був убитий братом Керим-Берди. Руські літописи під 1413 роком ханом в Орді називають Керим-Берди.

Керим-Берди зайняв трон восени 1412 року і після п'ятимісячного царювання уступив свій трон брату Кепеку. Кепек правив менше одного року. Монети Кепека биті в Булгарі, Астрахані відносяться до 817 р.х. (03.1414 – 02.1415). У ці ж роки (1414–1415) розпочав чеканку своїх монет новий хан Чекрі. Чекрі не просидів на престолі дев'яти місяців. Конкурентом Чекрі був інший син Тохтамиша – Єрім-Берди (Джаббар-Берди), який відібрав улус у Чекрі за допомогою Вітовта.

Правління Єрім-Берди було недовгим, підтвердженням цьому служить відсутність монет з його іменем. Монети його наступника Дервіш-хана збереглися чекану 1417–1418 рр. Дервіш-хан був посажений на престол Едигеєм у 1418 році, але фактично це була підставна особа з роду чингізидів, а правив сам Едигей одноосібно. Едигею вдалося позбутися синів Тохтамиша, але перебуваючи у Вітовта вони і звідти могли наносити йому шкоду. Не маючи можливості відкрито виступити проти Литви Едигей

у 1419 р. направив до двору Вітовта з пропозицією заключити вічний мир між двома державами.

За повідомленням Длугоша, між Едигеєм і Вітовтом був підписаний мир, але через рік після підписання договору Кадир-Берди знову з'явився в Криму, і був проголошений ханом за підтримки Вітовта та з допомогою роду Ширин. За повідомленням Ібн Арапшаха, у 822 р.х. (18.11.1419–16.11.1420) відбулася битва у Сарайчука між Едигеєм і Кадир-Берди. В результаті цієї битви Едигей та Кадир-Берди загинули. Після Едигея ханом став Мухаммед-хан із роду Чингізидів. Зі смертю Едигея міжусобні війни не припинились, навпроти, після того як Едигей зійшов з політичної арени, боротьба за владу в Орді посилилась.

Аналіз політичної ситуації в Золотій Орді показує, що міжусобна боротьба та прагнення до відокремлення посилювали швидкий розпад держави на окремі незалежні утворення – орди, які в подальшому переросли самостійні держави. На ханському троні безперервно змінювались претенденти. Орда фактично припинила існувати як єдина держава, міжусобна боротьба досягла неабиякого ступеню гостроти. Але не дивлячись на смути і міжусобні війни, які привели Золоту Орду до розпаду, на початку XV століття країни Східної Європи ще відчували на собі потужний вплив ординської держави.

Слід зазначити, що тенденції до сепаратизму були закладені ще в самій структурі Золотої Орди. Аналіз місця Кримського улусу в складі Золотої Орди показує, що важливе значення, яке відігравав Крим в адміністративно-територіальній і політичній системі Золотої Орди сприяло розвитку тенденцій до відокремлення.

По-перше, місцезнаходження Кримського улусу на деякому віддаленні від золотоординського центру, дозволяло під час смут і міжусобиць зберігати деяку незалежність в політичних діях. По-друге, розвиток золотоординського Криму, ріст міст, розвиток торгівлі теж посилили тенденції кримського сепаратизму, що стали гостро проявлятися в умовах економічної і політичної кризи в Орді на початку XV століття. Війни з Тимуром, що поставили Золоту Орду на межу розпаду і спричинили занепад Сараю як політичного й економічного центру, з одного боку нанесли важкий удар по караванній торгівлі всієї Золотої Орди, з другого показали, що Крим пов'язаний Середземноморською торгівлею

постраждав найменше і практично не потребував зв'язків з Сарасом. По-третє, передання улусу у спадкове володіння сприяло росту сепаратистських тенденцій в Криму.

У перші десятиліття XV століття Орда потерпала від міжусобиць і конфліктів з Московським князівством та Великим князівством Литовським, в Криму в цей час зріли сили, що склали орду, яка стала пусковим механізмом підчас боротьби за самостійність в 40-х роках XV століття.

Отрощенко І.В. (м. Київ)
**МОНГОЛЬСЬКІ НАРОДИ ТА ІДЕЯ
“ВЕЛИКОЇ МОНГОЛІЇ”**

Неоднозначна та делікатна проблема панмонгольської ідеї продовжує привертати увагу як дослідників-монголознавців, так і політологів. Йдеться про національно-визвольний рух монгольських народів, спрямований на всебічне відродження. Дискусії точаться навколо багатьох аспектів руху, як-от: історії, періодизації, історичної оцінки, перспектив розвитку. Деякі праці останнього десятиліття породили низку штампів, які часто-густо виринають то в одному, то в іншому дослідженні. Підсвідомо складається враження, що еліта Зовнішньої Монголії ледь не єдина виступила у 1911 році з амбіційним прагненням об'єднати всі монгольські землі. Еліти ж останніх, мовляв, об'єднуватися не бажали, прагнучи зберегти власні владні позиції. Проте така точка зору не відповідає тогочасним історичним реаліям.

Аналіз архівних джерел дозволяє дійти висновку, що першими ідею загально-монгольського об'єднання висунули в 1905 р. представники саме Внутрішньої Монголії, яка раніше зіткнулася із загрозою асиміляції з боку Китаю. На початку 1907 р. чиновник Алмас-Очір із Внутрішньої Монголії представляє в Урзі завершений та обґрунтований проект майбутнього об'єднання під владою богдо-гегена Зовнішньої та Внутрішньої Монголії. Так в ургинських колах, зокрема навколо духовного владика, починають побутовати думки про відновлення об'єднаної, самостійної Монголії.

Період відновлення панмонгольських ідей серед еліти Зовнішньої та Внутрішньої Монголії – 1905–1907 рр. – хронологічно збігається з тим же процесом на теренах Забайкалля.

Саме в 1905 р. бурятські “крайні народники” вперше формулюють у своїй програмі ідею об’єднання монгольських народів в єдине державне утворення. Отже, представники монгольської еліти та бурятської інтелігенції, перебуваючи у складі двох імперій, одночасно та самостійно прийшли до усвідомлення необхідності опору імперській політиці та поновлення власної загальномонгольської держави.

Представники Алтайського округу та Західної Монголії дещо пізніше – лише в 1909 р. – виступають із власними політичними проектами (включаючи пропозиції щодо об’єднання монгольських земель). Насамперед вони планували поєднати Кобдоський округ, Алтайський округ та Ілійський край. Так, торгоутський князь Палта готовий був вдовольнитися створенням власного ханства на землях Західної Монголії і західної частини Сіньцзяну.

Барга висловлювала бажання перейти під владу богдо-гегена з осені 1911 року, за умов успіху визвольного руху. У першій половині 1912 року намір приєднатися до Халхи висловили більшість хошунів Туви. Такі рішення приймали відповідні збори владних верхівок. І, мабуть, слід вважати, що кілька років обидва краї таки були частиною монгольської монархії. Проте Барга та Тува не мали силової можливості відстояти свою позицію від наступу Росії та Китаю. Росія зробила своїми протекторатами Туву в 1914 році, Баргу – в 1915. З архівних документів можна зробити висновок, що провідники російської (радянської) імперської політики намагалися спричинити розкол між тувинцями та монголами. З 1919 року автономія Барги була ліквідована Китаєм, проте наміри до об’єднання тамтешні монголи не втратили.

У 1919 році широко проголошується ідея приєднання Забайкалля до інших монгольських земель. Мабуть, така постановка питання на з’їзді в Читі (лютий 1919 року) була наслідком активної участі бурятів у цьому етапі панмонгольського руху. У наступні роки бурятські діячі поверталися до думки об’єднати Бурят-Монголію із Зовнішньою Монголією, проте фігурувала вона переважно у приватних розмовах та таємних доповідних нотатках. В усякому разі, саме буряти зазвичай порушували це делікатне питання; натомість монголи, залежні від російської (радянської) підтримки, були стриманішими, водночас активно відстоюючи права на інші монгольські землі. Лише під час радянсько-монгольських переговорів

восени 1921 р. монголи запропонували не перешкоджати переходити в монгольське підданство бурятам, які проживають як у межах Росії, так і на теренах Монголії, якщо ті на ґрунті ідей національної єдності побажають разом із своїм майном оселитися на монгольських теренах. Отже, саме так монгольські урядовці бачили вирішення “бурятського” питання.

Питання приєднання російських калмиків до монгольської федерації побутувало у 1920-ті роки і теж походило від бурятських діячів, які в 1920-х роках працювали у владних колах Монголії.

Можна стверджувати, що монголи насамперед бачили своїм завданням об’єднати ті терени, що на 1911 рік перебували у складі Китаю. Мабуть, на таку позицію впливав ряд чинників, як-от: давнє входження бурятів та калмиків до складу Росії, вплив на ці народи чужої російської культури, залежність монгольської еліти від російської (радянської) підтримки. Тоді як Внутрішня Монголія, Барга, Тува, Алтайський округ, Ілійський край і Тарбагатай здавалися невід’ємною частиною монгольського світу. Їх із Халхою поєднував ряд спільних рис: суспільне життя, князівські сейми, кочовий лад, побут, релігія, історична та культурна спадщина. Так, перебування Туви під протекторатом Російської імперії (з 1914 року), а згодом проголошення незалежної Народної Республіки Танну-Туви (1921 рік) монгольська еліта сприймала як кричущу несправедливість. Нагадаємо, що, на відміну від бурятів та калмиків, тувинці мали тюркське походження, будучи етнічно й за мовою більш наближені до алтайців, хакасів, киргизів та казахів, аніж до монголів (хоча на початку ХХ ст. частина тувинців, особливо на півдні Туви, була монголізована). Отже, виглядає, що спільна історична доля, побут та релігія, адміністративне підпорядкування тувинських хошунів частині монгольських ханів та ієрархів, домінування на тувинських теренах монгольського впливу виявилися для еліти Халхи вагомішими аргументами, ніж етнічна близькість. Проте, судячи з документів, офіційна Урга (з часом – Улан-Батор) вважала, що тувинці, “підданий народ”, є за релігією та походженням однаковими із Монголією.

Монгольським народам наразі часто закидають “надмірну міфологізацію політичних мотивів”, аналізуючи їхнє прагнення до об’єднання. Проте поміркуймо: чому міфологічними виглядають плани єднання на спільних етнічних, господарчих, релігійних, куль-

турних, ціннісних, нарешті, світоглядних засадах? На початку ХХ ст. великих відмінностей між монголами Внутрішньої Монголії, Барги та Зовнішньої Монголії не існувало. Їхні землі межували між собою, за плечима було спільне державне буття, та й своє входження до складу Цінської імперії вони розуміли як акт добровільний і вважали, що мають всі права на такий же добровільний вихід. Отже, за першої загрози національній ідентичності вони й спробували спільно вирішити державотворчу проблему. В різні часи заради об'єднання представники монгольської еліти були ладні піти навіть на входження до складу Китаю або СРСР. Чого вартує лише пропозиція Х. Чойбалсана Й. Сталіну в 1949 році: Внутрішня Монголія об'єднується з МНР, щоб потім єдиною монгольською державою вступити до складу Радянського Союзу!

В літературі з панмонгольського питання зустрічається й аргумент щодо “трьох братніх слов'янських народів”: мовляв, не відбулося ж мовного, культурного та етнічного злиття, а такі ж близькі і в одній державі тривалий час співіснували! Проте забуваються особливості історичного розвитку, мовні, конфесійні, світоглядні розбіжності між росіянами, українцями та білорусами. На думку автора, при аналізі ситуації з монгольськими народами це – не дуже вдалий аргумент.

Отже, тенденція до об'єднання виникла ще до 1911 року, існувала серед всіх гілок монгольського етносу, за винятком хіба що російських калмиків. Об'єднавча політика аж ніяк не носила умоглядного характеру; монгольські народи та тувинці намагалися впроваджувати її політичним, військовим, дипломатичним шляхами. Об'єднання не відбулося не внаслідок відсутності єдності, а під тиском зовнішніх обставин. Проте були й певні успіхи на цьому шляху: так, багато тисяч бурятів емігрували до Зовнішньої Монголії (МНР), до неї ж приєднався Хазутський хошун Туви тощо.

Сикало О.С. (м. Харків)

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ У ФОЛЬКЛОРІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ТА ІРАНОМОВНИХ НАРОДІВ СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

Контакти східних слов'ян та іраномовних народів Середнього Сходу беруть свій початок з давніх часів. Передумовами розвитку

цих відносин на різних етапах розвитку країн та суспільств служили такі фактори, як розвиток міжнародної торгівлі; військові операції, а також переміщення кочових народностей та племен по територіях мешкання як східних слов'ян, так і іраномовних народів Середнього Сходу.

Наслідком вищезазначених подій та процесів стало взаємопереплетіння та взаємовплив як в політичній, соціальній та економічній сферах життя, так і в культурній сфері, що знаходить відображення в традиціях, звичаях, релігії, мові та інших проявах духовної культури. Поряд з матеріальними, лексичними, релігійними запозиченнями слов'ян Північного Причорномор'я та іраномовних народів Середнього Сходу їх багатотисячове тісне спілкування залишило глибокий слід і в такій інтимній області проявлення духу народного, як фольклор.

Ще більше ста років тому дослідники та вчені-сходознавці вже помітили збіги або паралелі в фольклорних літературних сюжетах східних слов'ян та іраномовних народів (а саме, персів та таджиків) Середнього Сходу. Серед орієнталістів, які присвятили помітне місце в своїх дослідженнях аналізу фольклорних надбань вищезгаданих народів і тим самим доповнили наукову дослідницьку діяльність в області історико-культурних зв'язків іраномовних народів і східних слов'ян, А.Ю. Кримський, В.Ф. Міллер, Б.О. Рибаків, В.І. Абаєв є найбільш відомими.

Порівняння багатьох схожих казкових мотивів призводить найчастіше до того висновку, що найархаїчніша редакція їх знаходиться в іраномовних джерелах, і тому давні та середньовічні держави Середнього Сходу треба вважати батьківщиною багатьох з них. Про останню обставину свідчить вражаюча схожість і в загальному сюжеті (чарівні, побутові, казки про тварин; *латіфе* – категорія, що нагадує руські басні) і в подробицях (початок, кінцівки творів, що знайшло відображення у дослідженнях В.Я. Проппа), що часто кидається в очі під час читання казок.

У фольклорі населення Південної Русі, а згодом і України також мають місце паралелі з епічними переказами та легендами іраномовних народів. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує билинний епос східних слов'ян. В. Міллер виявив вражаючу схожість сюжетів сказань про Іллю Муромця з сюжетами народного епосу населення Ірану, зафіксованих Фірдоусі в поемі

“Шаг-наме” (“Книга царів”). Поряд з В. Міллером вагому увагу відомому твору Фірдоусі приділив також видатний український вчений А.Ю. Кримський, який здійснив переклад, визначив найбільш цікаві для аналізу та вивчення лексичних та сюжетних запозичень частини цієї літературної пам’ятники.

Видатний російський вчений-схознавець В. Жуковський, який дійсно вважається фундатором вивчення історії, лінгвістики, літератури та фольклору Ірану в Росії, досліджуючи перську літературу та фольклор неодноразово з цікавістю відмічав, що в них є багато спільних рис з російською літературою та фольклором (“В псевдо труде “Хератского Старца” Абдаллахъ Ансария, – писал В. Жуковский, – находится крайне интересная версия XI века Крыловской “Стрекозы и муравья”...”). У процесі роботи над колисковими піснями Ірану В. Жуковський підмітив багато характерних рис та прийомів, загальних для руських та перських пісень (приспів, звернення до дитини).

Вищезазначені факти свідчать про те, що вивчення та аналіз взаємозв’язків східних слов’ян та іраномовних народів на різних етапах їхнього історичного та культурного розвитку є необхідним елементом загального дослідження історичних паралелей південної частини східних слов’ян та іраномовних народів Середнього Сходу. Окрім вивчення історичних паралелей в матеріальній культурі, образотворчому мистецтві, в релігійних віруваннях, літературі та лексиці вищезазначених народів помітне і не менш важливе місце посідає дослідження впливу традицій іраномовних народів Середнього Сходу на розвиток фольклору населення Південної Русі та України, яке завжди цікавило багатьох вчених-орієнталістів та поповнювалось новими фактами та відкриттями.

Тортика А.А. (з. Харьков)

НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ РЕЧНОГО СУДОХОДСТВА В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В VIII–X вв. И ДОНО-ДОНЕЦКИЙ ТОРГОВЫЙ ПУТЬ

В I тыс. н.э. условия судоходства в Восточной Европе были сложными из-за относительно низкого уровня воды и наличия многочисленных порогов, отмелей и других преград. Большую роль, чем в более поздний период, в эту эпоху играли и сезонные

колебания уровня рек. Подобные условия существовали на всей территории Восточной Европы. Соответственно, они наблюдались на Дону, а особенно на Северском Донце, где, в принципе, условия для судоходства всегда были гораздо хуже, чем на Волге. Здесь, до сооружения дамб и плотин, сильно изменивших русло реки в середине XX в., существовала масса отмелей и порогов, практически непроходимых в маловодные периоды, главным образом в середине и конце лета.

Справедливость этого тезиса подтверждают выводы специалистов, изучавших климат Восточной Европы в I тыс. н.э. Несмотря на некоторые разночтения между ними, можно говорить о том, что относительно засушливый период продолжался в Восточной Европе с середины и вплоть до конца I тыс. н.э. В лесной зоне выпадало мало дождей, следовательно, в летнее время реки плохо снабжались водой, мелели, изобиловали порогами и отмелями, затрудняющими судоходство.

Только в период весеннего половодья, продолжающегося месяцами до начала-середины июня, условия для судоходства в реках Восточной Европы были достаточно благоприятными. Именно в это время, судя по данным Константина Багрянородного, и началась наиболее активная речная навигация: "...в июне месяце, двигаясь по реке Днепр, они (росы) спускаются к Витичеву, которая является крепостью-пактиотом россов, и, собравшись там, в течение двух-трех дней, пока соединятся все моноksилы, тогда отправляются в путь и спускаются по названной реке Днепр".

Впрочем, пороги и отмели не пугали русов, наиболее активно осваивавших речные пути Восточной Европы в конце I тыс. н.э. О преодолении днепровских порогов сообщает тот же Константин Багрянородный: "...росы не осмеливаются проходить между скалами, но, причалив поблизости и высадив людей на сушу, а прочие вещи оставив в моноksилах, затем нагие, ощупывая своими ногами [дно, волокут их], чтобы не наткнуться на какой-либо камень". Это было опасное, сопряженное с целым рядом трудностей, но вполне регулярное, ежегодное предприятие. Главным фактором, обеспечивавшим успех и безопасность, были мирные отношения с местным населением, контролировавшим эти пороги.

По данным Константина Багрянородного, во время преодоления порога Аифор (Неасит): "...выходят назначенные для

несения стражи мужи и удаляются. Они неусыпно несут стражу из-за пачинакитов”. Император знает, “что и у царственного сего града ромеев, если росы не находятся в мире с пачинакитами, они появиться не могут, ни ради войны, ни ради торговли, ибо когда росы с ладьями приходят к речным порогам и не могут миновать их иначе, чем вытащив свои ладьи из реки и переправив, неся на плечах, нападают тогда на них люди этого народа пачинакитов и легко – не могут же росы двум трудам противостоять – побеждают и устраивают резню”.

Пока русы не были в состоянии контролировать низовья рек юга Восточной Европы, они должны были считаться с интересами местного, как правило, кочевого населения, рассматривать его как важный фактор своей деятельности.

Иначе развивались события на севере Восточной Европы, в лесной зоне. Здесь скандинавы появляются достаточно рано, не позднее середины – второй половины VIII в. По всей видимости, в определенные периоды им удается добиваться военного превосходства на берегах судоходных рек, важных участках балтийско-волжского пути. Присутствие скандинавского элемента в культурном слое ряда поселений, погребальном обряде и материале могильников зафиксировано археологами на целом ряде памятников, в Ладужской области, в Тимерево, на Сарском городище, на Владимирских могильниках, в Гнездово и т.д. Конечно, никакой речи о скандинавской колонизации верхневолжского региона и Ладужской области идти не может. Скандинавы не занимались здесь сельским хозяйством, а контролировали речные пути, организовывали города-фактории, подчиняли и облагали данью местное население, торговали мехами, практиковали работорговлю.

На Северском Донце, в отличие от севера Восточной Европы, Ярославского Поволжья или Гнездова, присутствие скандинавов не зафиксировано ни письменными, ни археологическими источниками. На памятниках салтово-маяцкой культуры, расположенных на Северском Донце и его притоках, не известны находки скандинавских вещей. Все известные науке поселения этого времени принадлежали алано-болгарам, и если и проявляют признаки полиэтничности, особенно в погребальном обряде, то никак не связанные со скандинавским присутствием в этом регионе.

Борділовська О.А. (м. Київ)

КОЛОНІАЛЬНИЙ ПЕРІОД ТА РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В ІНДІЇ

З часів марксистських підходів до історії колоніалізм вважався за суцільне зло, а колоніальна влада Британської імперії в Індії розглядалась у цьому сенсі як чи не найяскравіший приклад. Радянська індологія виходила саме з таких позицій. Справді, нещадне використання британською владою індійських природних багатств не підлягає жодному сумніву, так само як жорстоке ставлення більшості представників колоніального чиновницького апарату до місцевого населення. Але йдеться про інше: саме в колоніальний період багато в чому були закладені підвалини сучасних демократичних інститутів індійського суспільства.

Цей факт визнають самі індійці, чия толерантність та поміркованість дає можливість адекватно оцінити не тільки негативні, а й позитивні наслідки періоду *раджа*. Серед індійських фахівців доволі поширеною є думка: щоб краще зрозуміти основний принцип індійського суспільства – “єдності у розмаїтті”, яким великою мірою визначається сила сучасної Республіки Індія – різнобарвної, проте єдиної, до того ж – “найбільшої демократії у світі”, треба краще вивчити особливості епохи колоніалізму. Немає іншого такого предмета для гострих дискусій серед індійських істориків, як внесок колоніалізму у розвиток складного соціального організму країни. Твердження, що майже усе, що існує у сучасному індійському суспільстві, – як погане, так і хороше, – бере свій початок саме у тій епосі, має підстави: західне панування принесло Індії політичний та економічний тягар, проте зробило її розум вільним, такою є відправна точка.

Справді, усвідомлення себе як великої цивілізації, яка зробила значний внесок у світову культурну та наукову скарбницю і, отже, заслуговує на кращу долю, прийшло до індійців саме в той період, коли в Індії зародився рух націоналізму, який передбачав певну громадянську свідомість і відчуття причетності до однієї спільноти. З'явилась нова свідомість і розуміння існуючих проблем,

виникло нове почуття – бути індійцем, належати Індії, і з ним – бажання зробити свою країну єдиною і вільною від іноземців. Ідеї націоналізму швидко поширювалися, цьому сприяло й те, що після адміністративних реформ і передачі влади британському уряду (після повстання сипаїв у 1857 році) Індія стала більш єдиною, передусім – політично. Розбудова поштової служби, залізниць та інших магістралей також полегшила спілкування між індійцями. До того ж західна освіта принесла з собою нові соціальні ідеї, а залучення, хоча б у не великій кількості, індійських громадян до цивільної служби також сприяло поширенню нової свідомості. Навіть цей короткий перелік окреслює внесок епохи *раджу* у розвиток націоналізму як зародка демократії в Індії.

Освіта – один з найбільш впливових важелів прогресу, і саме європейська освіта стала вагомою рушійною силою загального розвитку індійської нації. Йдеться не лише про появу нових ідей, від загальнохристиянських цінностей до нових просвітницьких течій, а й про побудову цілісної системи освіти на взірць тих, що існували в Європі. Сучасна освіта, яка є важливим фактором модернізації індійського суспільства у різних проявах, має західне походження, хоча й враховує індійські традиції. Саме завдяки британцям в Індії були засновані коледжі та університети на манер європейських, у яких індійці, хоча й у дуже обмеженій кількості, отримали можливість здобути іншу, не індійську освіту, вивчити європейські мови і долучитися до загальносвітового прогресу у різних галузях. Розвиток системи освіти відбувався паралельно з вивченням все більш широкими масами індійців англійської мови, що в майбутньому значно полегшило здобуття освіти за кордоном, знайомство з європейською художньою та науковою літературою. А наразі Республіка Індія вважає однією зі своїх значних переваг (порівняно з іншими країнами Азії, що швидко розвиваються, наприклад – Китаєм) саме вільне володіння англійською мовою широкими верствами населення, що, у свою чергу, стало запорукою перетворення сучасної Індії на лідера у галузі інформаційних технологій світового рівня.

Широковідомим є той факт, що концепція державності та система політичного управління загалом були запозичені творцями нової Індії у своїх колишніх господарів: “Вестмінстерська модель конституційної демократії” вже понад півсторіччя є працюючою

політичною системою в Індії. Так само як створення політичної системи, розбудова державних служб, бюрократичного апарату в незалежній Індії відбувалися за британським зразком, тим більше що на момент здобуття незалежності в країні вже існував чиновницький апарат, було здобуто великий практичний досвід, до того ж певні побоювання (щодо можливих безпорядків та дезінтеграції у новій незалежній індійській державі, спричинених розділом країни та конфесійним насильством; проблеми, пов'язані з інтеграцією князівств) з боку нового уряду спонукали його до фактичного збереження існуючої системи. Так само за звичним зразком будувалися збройні сили, поліція та секретна служба. Як визнають індійські політологи, така спадковість себе виправдала: за винятком Надзвичайного стану 1975–77 рр., Республіка Індія загалом успішно підтримувала працюючу систему парламентської демократії, що ґрунтувалася на британській моделі.

До вищеперерахованих запозичень слід також додати адаптацію в індійських умовах існуючої у Британії виборчої системи, а саме завдяки найбільшому у світі електорату (понад 620 млн.), до того ж доволі активного, Індія отримала можливість називати себе “найбільшою демократією світу”. Варто окремо нагадати й про таке явище, що має абсолютно безпосередній зв'язок із сучасною індійською демократією, як заснування засобів масової інформації. Добре відомий той факт, що наразі Республіка Індія дуже пишається своєю вільною пресою і називає незалежні ЗМІ однією з основних складових демократичної системи. Першу газету англійці почали друкувати в Калькутті у 1780 р., перша ж англійська газета, яку видавали власне індійці, почала виходити у 1818 році. Так само завдяки британцям в Індії з'явилися сучасні системи зв'язку – телеграф та надійна поштова служба.

Звісно, не можна вважати, що демократію Індії дала Англія, тим більше що багато інших азійських країн, які свого часу були її колоніями, демократичними не стали. Перевага Індії не стільки в тому, що вона мала багато корисного від панування британців, а у тому, що вона вміла цим правильно скористатися, передусім завдяки особливостям власного соціального устрою, “готовності” суспільства до сприйняття будь-яких нових ідей, загальному духу толерантності та гнучкості, притаманному цьому суспільству з сивої давнини. Така особливість індійської цивілізації зумовлена, в свою чергу, її плюра-

лістичним характером. Плюралізм завжди вважав одним з основних чинників демократії, і з такої точки зору Індія – чудовий приклад.

Ботвінкін Ю.В. (м. Київ)

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА ТЕЧІЯ ВІТХОБА-БГАКТІ В МАХАРАШТРІ ЯК ПЕРЕХІДНА ЛАНКА МІЖ ПІВДЕННОІНДІЙСЬКИМ ВІШНУ-БГАКТІ І ПІВНІЧНОІНДІЙСЬКИМ КРИШНА-БГАКТІ

Перш ніж перекинутися з Південної Індії в завойовані мусульманами райони півночі, вчення *сагун-бгакті* не могло не вплинути на землі Центральної Індії, які стали свого роду провідником нових релігійних ідей і народили на своїх теренах вчення, які є перехідною ланкою між південноіндійським і північноіндійським *бгакті*. Зокрема, перш ніж поширитися на півночі, в XIII–XIV століттях рух *сагун-бгакті* розквітнув у Махараштрі. Відмінність маратхської традиції від пізнішої північноіндійської полягає у тому, що маратхські вайшнави ще поклонялися Вішну у його цілісній формі, а не обирали одну з двох найпопулярніших *аватар*. В Махараштрі Вішну отримав ім'я Вітхоба, або Віттхала, що є похідним від дравідійського слова *вітту* – “цеглина”, оскільки Вітхоба часто зображався стоячи на цеглині, що символізувало невмирущість Божества і постання його нової форми на уламках старої. Культ Вітхоби прийшов у Махараштру з Карнатаки й Андгра-Прадешу, а отже, більшість його рис були характерні саме для дравідійського *бгакті*. В той же час культ Вітхоби знаменував собою поступовий перехід від *Вішну-бгакті* до *Кришни-бгакті*. В головному храмі Вітхоби в Пандгарпурі поруч з Божеством стояло зображення його дружини, яку називали Ракхумані. Відомо, що за міфологією Рукміні була земною дружиною Кришни. Звісно, для *бгактів* Вішну не було суттєвої різниці в тому, чи назвати дружину Вішну її ведичним іменем – Лакшмі – чи іменем одного з її земних втілень, але факт того, що було обрано саме ім'я дружини Кришни і те, що культ Вітхоби набув явних ознак *Кришни-бгакті*, свідчить про те, що від початку культ Вішну в Махараштрі був міцно пов'язаний саме з образом Кришни.

Найпершим відомим *бгактом* Вітхоби і гуру *Вітхоби-бгакті* в Махараштрі був Джнанешвар, що жив у другій половині

XIII ст. Джнанешвар стояв біля витоків общини *бгактів* Вітхоби “Варкарі”, яка також збереглась до сьогодні. Община отримала назву завдяки встановленому в ній звичаю двічі на рік здійснювати паломництво до храму в Пандгарпурі. Мовою маратхів *варі* означає “паломництво”, а *варкарі* – паломник. З XIII по XVIII ст. община “Варкарі” відігравала одну з головних ролей у релігійному житті Махараштри. Вона вшановувала Вішну-Вітхобу, персоніфікація якого містила в собі багато кришнаїтських символів, що дає привід багатьом дослідникам ототожнювати Вітхобу саме з Кришною, а не з Вішну. На нашу думку, приймаючи до уваги певну тотожність Вішну з Кришною, вживання тієї чи іншої символіки в культі Вітхоби може розглядатися лише як свідчення цілісності і різносторонності культу Вішну. В общині “Варкарі”, як і в пізніших общинах *Кришни-бгакті*, традиційними були групові богослужіння з пісненими прославляннями Божества, була також добре організована робота із соціальної допомоги населенню.

“Варкарі” поміняла релігійну і національну свідомість маратхів, виступаючи потужним чинником соціального та ідеологічного згуртування населення. Община проголошувала соціальну рівність і була відкритою для представників усіх каст. Моральні цінності сповідувалися членами общини разом з ідеями протистояння світлим сил темним. Ця філософія в майбутньому стала міцною підвалиною для маратхського визвольного руху, очолюваного Шиваджі, в часи могольського імператора Аурангзеба.

Соратником і продовжувачем справи Джнанешвара був його учень Намдев (1270–1350). Крім поширення ідей вайшнавського *бгакті* в Махараштрі, Намдеву належить ще й почесна роль одного з перших проповідників цього вчення в Північній Індії, зокрема в Пенджабі. Вже у зрілому віці він відвідав Пенджаб і, за деякими даними, прожив там більше двадцяти років у селі Гуман району Гурдаспур. Його проповідницька діяльність у Пенджабі, мабуть, суттєво вплинула на подальший духовний розвиток пенджабського суспільства, адже пізніше шістдесят один гімн Намдева був включений у священну книгу сикхів Аді Грантх. Багато з цих гімнів свідчать про те, що, хоч Намдев і був *бгактом* Вітхоби, його світогляд був дуже близький до *ніртун-бгакті*, не раз у його творах згадується про шанування Непроявленого Абсолюту.

З лідерів “Варкарі” подальших століть найбільшої слави зажив Тукарам (1598–1650). На цей час культ Вітхоби все більше став ототожнюватися з культом Кришни, тому багато дослідників вважає Тукарама *бгактом* Кришни.

Ідеї *Вітхоби-бгакті* разом з політичними та економічними чинниками надихнули видатного маратхського вождя Шіваджі на боротьбу проти Могольської імперії за встановлення незалежної маратхської держави. В часи Аурангзеба Махараштра залишалась чи не єдиним північноіндійським штатом, у якому індуські *бгакти* почувалися відносно безпечно, маючи на своїй стороні, крім божественної опіки, ще й релігійно-національний патріотизм своїх правителів. На відміну від сикхізму в Пенджабі, культ Вітхоби не став окремою релігією, що офіційно керувала як релігійною, так і політичною ситуацією в регіоні і була символом єднання і боротьби її сповідувачів проти зовнішніх агресорів, але все ж національно-визвольний рух маратхів у XVII ст. великою мірою був керований бажанням захистити від мусульманської релігійної експансії останній індуський регіон індоарійської Індії, ядром релігійної самобутності якого було саме *Вішну-бгакті* у формі культу Вітхоби. *Вітхоба-бгакті* – єдиний напрямок вайшнавського *бгакті*, який, сповідуючи загальноіндуські принципи ненасилля, став, однак, натхненником організованої збройної боротьби індусів проти мусульман і додав до свого духовно-подвижницького характеру ще й національно-патріотичний.

Давидович Л.Я. (м. Київ)

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ІНДІЄЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

В умовах сучасної глобалізації світових процесів спостерігається значне посилення економічної, політичної, культурної взаємозалежності між державами та регіональними організаціями.

Новий міжнародний порядок характеризується також виникненням нових загроз світовій безпеці, таких як тероризм, екологічні катастрофи тощо. (Цыганков П.А., Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2002. – С. 492–504).

Наслідки терористичних атак 11 вересня 2001 року у США чітко продемонстрували, що дестабілізація ситуації в одному регіоні світу може викликати негативну ланцюгову реакцію у глобальному масштабі.

Можливість підвищення ефективності реагування на такі виклики сучасному суспільству міжнародна спільнота вбачає в об'єднанні держав у потужні регіональні "центри сили" або навколо них (Бжезинський З., Велика шахівниця: американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів: Лілея – НВ, 2000. – С. 40–41).

Перший вид єднання характерний для Європейського континенту і отримав своє відображення в еволюції Європейської економічної спільноти в Європейський Союз.

Для Південної Азії, регіону, в якому чітко домінує єдиний і абсолютний лідер – Республіка Індія, властиво об'єднуватися **навколо** даного "центру сили" (Бжезинський З., Велика шахівниця: американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів: Лілея – НВ, 2000. – С. 46).

Забезпечення стабільності сучасної системи міжнародних відносин вимагає тісної співпраці та взаємодії держав та міждержавних об'єднань між собою.

Окрім цивілізаційних відмінностей, між ЄС та Індією є також і багато спільного, зокрема, у зовнішній політиці сторін – Індія, як і Європейський Союз, проголошує своєю основною метою дотримання прав та забезпечення свобод людини, розвиток демократії, гарантування світової безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, підвищення ефективності міждержавної співпраці в рамках СОТ тощо.

Тероризм, багатонаціональне населення з різним віросповіданням – це ті проблеми, підходи до вирішення яких шукають обидві сторони, тому вони зацікавлені в обміні досвідом у даній сфері.

Викладені вище фактори стали каталізатором розвитку політичного діалогу між Європейським Союзом та Індією.

Дипломатичні відносини між партнерами було встановлено у 1964 році, коли республіка, першою серед країн, що розвиваються, визнала ЄЕС, у той час – об'єднання 6 держав. Враховуючи специфіку співтовариства, акцент було зроблено на співпрацю в економічній галузі та у галузі міжнародної торгівлі.

Підписання угоди про партнерство та співробітництво між ЄС та Індією у 1993 році (набрала чинності у липні 1994 року) та проголошення Спільної політичної заяви 1994 року вивело відносини на якісно новий рівень. Зокрема, зазначалося, що, незважаючи на те що ЄС є основним торгово-економічним партнером Індії, а також одним із головних інвесторів у її економіку, пріоритетним напрямком у відносинах між партнерами стає розширення політичного діалогу, – сторони проголосили курс на поглиблення регіональної співпраці між ЄС та СААРК, який отримав практичне втілення у Меморандумі про взаєморозуміння між Європейською комісією та Секретаріатом СААРК (The India–EU strategic partnership. Joint Action Plan. MEA of India. – [http:// www.mea.india.nic.in](http://www.mea.india.nic.in)).

Особливу увагу сторони приділяють співпраці у рамках Організації Об'єднаних Націй. Індія та ЄС заявили про те, що мають намір розвивати партнерство у галузі захисту демократії та прав людини, роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї, боротьби з тероризмом та організованою злочинністю, міграції та міжнародного працевлаштування в межах ГА ООН.

Індія та ЄС мають намір спільно брати участь у миротворчих операціях, операціях з підтримання миру та постконфліктного врегулювання під егідою ООН. На даному етапі сторони тісно співпрацюють у галузі підготовки військових та цивільних співробітників миротворчих місій ООН, відбувається обмін студентами та викладачами між індійськими та європейськими Тренувальними центрами з підготовки миротворців.

Також Індія та ЄС заявили про об'єднання зусиль у галузі боротьби з тероризмом – відповідно до Статуту ООН та згідно із принципами міжнародного права. Було прийнято рішення про створення Індоевропейського антитерористичного координаційного центру, а також визнано необхідність поглиблення співпраці між європейським безпековим бюро ЄВРОПОЛ та Індійським федеральним бюро розслідувань (The India–EU strategic partnership. Joint Action Plan. MEA of India.–[http:// www.mea.india.nic.in](http://www.mea.india.nic.in)).

Отже, можемо зробити висновок, що становлення у кін. XX – поч. XXI ст. нової системи міжнародних відносин, виникнення нових загроз світовій безпеці стали тими факторами, які стимулювали політичний діалог між Індією та ЄС.

Після визнання Індією ЄС основний акцент співпраці робився на економіку та торгівлю, але нові реалії світового порядку підштовхнули сторони до поглиблення політичного діалогу.

При проведенні політичного діалогу сторони приділяють особливу увагу регіональній співпраці на рівні ЄС – СААРК, а також співпраці у галузі безпеки в межах ООН.

Мотріченко О.М. (м. Київ)

КУЛЬТУРНО-МАРКОВАНА ЛЕКСИКА МОВИ ГІНДІ: СЕМАНТИКА Й ФУНКЦІОНУВАННЯ

Лінгвістика ХХІ століття активно розробляє нові напрямки, в яких мову розглядають як “культурний код нації”, своєрідний “транслятор” культури, а не лише як засіб комунікації. Слово ж характеризують як “вмістилище знань”, “колективну пам’ять носіїв мови”, “дзеркало життя нації”, “ключ до способу життя і менталітету народу”. Така концепція мови і слова має витoki у філософських та культурологічних надбаннях давньоіндійських і античних мислителів, у герменевтичній процедурі тлумачення слів і текстів ХVІІІ ст.; в її основі – теоретичні здобутки В. Гумбольдта, Л. Вайсгербера, Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б. Ворфа, О.О. Потебні, П.О. Флоренського, О.Ф. Лосева, Р. Ладо.

Культурологічний напрямок у лінгвістиці потребує розробки нових методичних стратегій насамперед у сфері семантики. Сучасна наукова парадигма семасіології вимагає комплексного міждисциплінарного принципу дослідження значення, що враховує етимологічний, системно-структурний, культурно-історичний, етнопсихологічний, комунікативно-функціональний, когнітивний підходи, а також методи і прийоми, що застосовуються в соціології, психології і культурології. У результаті комплексного аналізу культурно-маркованої лексики (КМЛ)* сучасної мови гінді встановлено:

* Під культурно-маркованою лексикою ми розуміємо сукупність слів і словосполучень, що містять у своїй семантиці національно-культурний змістовий компонент і класифікуються в кожній мові на основі: 1) специфіки закодованої в них інформації про особливі елементи культури, притаманні певній культурній спільноті; 2) специфічного, національно зумовленого ставлення до них з боку носіїв певної мови; 3) їхньої соціальної ролі та функцій у суспільстві.

Специфіка КМЛ як унікального фрагмента гіндімовної картини світу обумовлена як чинником зовнішнього світу (матеріальна культура), так і чинником національного способу мислення, національного менталітету (стереотипи свідомості).

Національно-специфічні лексеми неоднорідні за ступенем культурної маркованості. Своєрідність культури народу представлена в номінативних одиницях через культурні семи, культурний фон, культурну конотацію, її втіленням виступають також культурні концепти.

Беручи до уваги той факт, що національно-культурна специфіка по-різному передається значеннями слів, а також ураховуючи поліаспектність культурного компонента, яку обумовлено складністю самого феномену культури, можна виділити п'ять видів КМЛ мови гінді: 1) реалії; 2) фонові лексеми, або лексеми з культурно-специфічними прототипами; 3) культурно-конотовані лексеми; 4) культурні лакуни; 5) ключові слова культури – позначення національно-специфічних абстрактних концептів. Проте межі цих видів КМЛ є дифузними. До особливого виду КМЛ відносимо формули мовленнєвого етикету (напр., лексичні засоби вираження вітань і звертань).

КМЛ мови гінді має гетерогенний характер. Серед лексичних одиниць з національно-культурною семантикою переважають слова санскритського походження “татсам” і слова власне гінді “тадбгав”. Міфологічна та релігійно-філософська лексика санскриту виконує функцію “провідника” давньоіндійської культури з минулого в сьогодення і складає значну частину словника мови гінді. Запозичені лексеми з арабської та перської мов виступають як носії мусульманської культури в рамках загальноіндійської. У словах англійського походження культурне забарвлення переважно має характер лексичного фону.

Предметно-тематичні групи КМЛ мови гінді можна розподілити за п'ятьма основними сферами: 1) міфологія, релігія, філософія; 2) побут; 3) мистецтво, література, традиційно-обрядова народна культура; 4) суспільство; 5) одиниці виміру.

Більша частина КМЛ належить до сфери активного функціонування переважно в художньому, публіцистичному й розмовному дискурсах сучасної мови гінді.

Здатність таких видів КМЛ, як реалії та фонові слова, виступати носіями інформації про матеріальні, соціальні та духовні феномени індійського життя лежить в основі реалізації ними двох

основних функцій: 1) функції номінації унікальних або специфічних національно-культурних явищ; 2) функції передачі культурного колориту (кумулятивна функція).

Аналіз функціонування культурно-конотованої лексики мови гінді показав, що оцінно-ціннісний конотативний компонент їхньої семантики актуалізується здебільшого в певних контекстах, за винятком інгерентної, внутрішньо притаманної слову конотації, яка легко відтворюється носіями індійської культури без контексту. Культурно-конотовані слова в текстах сучасної мови гінді виступають у функції вторинної номінації як метафори, компоненти образних порівнянь, стрижневі компоненти фразеологізмів. Встановлено, що символічні власні імена, яким притаманні суб'єктивно-оцінні конотації, у текстах художнього й публіцистичного стилів функціонують як антономазійні власні імена, компоненти порівняльних зворотів, а також використовуються як елементи стилістичного прийому алюзії.

Специфічними елементами національних мов є культурні лакуни, наявність яких зумовлюється своєрідністю логіко-поняттєвої категоризації дійсності мовами, що зіставляються. Лакуни часто виступають лінгвістичним показником підвищеної значущості певних предметів та явищ для однієї культурно-мовної спільноти відносно іншої.

Лінгвістичні дані підтверджують визначальну роль міфології в духовній культурі індійців. Активне функціонування в гінді-мовних текстах номенів міфологічного походження відображає особливості світосприйняття й світорозуміння індійців, певну спрямованість їхнього “національного духу”.

Серед перспективних напрямків подальших досліджень лексичного (граматичного) матеріалу мови гінді в культурологічному ракурсі зазначимо аналіз ключових концептів культури, прецедентних феноменів, паремій, метафор, національної символіки, еталонів і етнічних стереотипів із залученням даних етнопсихології й етносоціології, а також мовленнєвої поведінки в типових ситуаціях спілкування.

Чувпило О.О. (м. Харків)

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ М.К. ГАНДІ

Філософські погляди видатного лідера індійського національно-визвольного руху й мислителя Мохандаса Карамчанда

(Махатми) Ганді (1869–1948), незважаючи на величезну кількість різноманітних публікацій про гандистську ідеологію, ще недостатньо досліджені у вітчизняній та зарубіжній індологічній літературі. Найбільший внесок у їхнє вивчення вніс провідний радянський і російський філософ-індолог О.Д. Літман (див.: Литман А.Д. Современная индийская философия. – М., 1985. – С. 180–204), але й він постійно вказував на необхідність подальшого глибокого аналізу релігійно-філософського та морально-етичного вчення Махатми Ганді з урахуванням найновітніших досягнень світової індології та орієнталістики. Виходячи з цього, у даному нарисі висувається завдання не повторювати загальновідомі положення й факти, а звернути увагу передусім на ті проблеми формування та розвитку філософії гандизму, які зберігають свою актуальність для сьогодення, породжуючи гострі дискусії серед широкого наукового загалу і навіть серед пересічних громадян. Основними джерелами стали праці М.К. Ганді, редактовані ним періодичні видання, зокрема “Янг Індія” та “Хариджан”, а також роботи й спогади учасників антибританської визвольної боротьби в колоніальній Індії.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, зазначимо, що Махатма Ганді не був професійним філософом, хоча “великим філософом за станом душі”, і він, як правильно стверджував О.Д. Літман, не тільки не створив будь-якої самостійної й завершеної філософської системи, а й навіть ніколи не намагався розроблювати якісь нові принципи та доктрини, стараючись лише застосовувати вічні істини до повсякденного життя та його проблем. Тому можна із впевненістю констатувати, що за своїм характером філософські погляди М.К. Ганді еkleктичні. Як і весь світогляд Махатми, вони формувалися під впливом насамперед індійської, а також світової релігійно-філософської спадщини, морально-етичного вчення Л.М. Толстого, поглядів Дж. Раскіна, Р.У. Емерсона та Г.Д. Торо. Враховуючи неадекватність тлумачення поняття “філософія” й усього пов’язаного із ним у європейців та індійців, а також інші значні відмінності, особливо термінологічні, на Заході та в Індії, коли мова заходить про якісь філософські проблеми, все ж зробимо стандартний висновок, що М.К. Ганді, ґрунтуючись на давньоіндійських філософських традиціях, повністю заперечував матеріалізм і цілковито стояв на позиціях об’єктивного

ідеалізму. Первинним він вважав найвищу божественну сутність, яка існує об'єктивно і незалежно від волі та свідомості людини, а матерію, людство й навколишній світ – вторинним, створеним цією божественною сутністю. Ототожнивши Бога з Істиною (Truth), Махатма поклав її в основу своїх філософських пошуків. Що ж до пізнаваності світу, то він не давав чіткої й недвозначної відповіді на це питання, хоча О.Д. Літман, аналізуючи проблему співвідношення абсолютної та відносної Істин у гандистській філософії, вказує на допущену М.К. Ганді можливість пізнання абсолютної Істини – Бога, але досить-таки своєрідно і з певними застереженнями. Тому його, мабуть, не слід вважати агностиком у європейському розумінні цього слова.

Зі вступом людства у третє тисячоліття філософія Махатми, основу якої складають релігійні погляди, доктрина ненасилля та морально-етичне вчення, не втратила свого значення, а навпаки, стала надзвичайно актуальною. На це акцентують увагу майже усі дослідники, які на початку ХХІ ст. займаються аналізом життя, діяльності та світогляду М.К. Ганді (С. Вазхапіллі, Дж. Джозеф, Д. Джордж, Дж. Карувелі, Дж. М. Куджур, Г. Лазар, К. Пандікатту, Дж. Паттері, Дж. А. Фернандо та ін.) (див., наприклад: *Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium*. – Washington, 2001. – Р. 1–269). Визначимо коло актуальних та недосліджених питань гандистської філософії, які в епоху глобалізації потребують комплексного вивчення не тільки філософією, а й іншими науками гуманітарного циклу: 1) необхідно встановити, що саме в філософії гандизму може бути корисним для сучасного людського суспільства; 2) конкретизувати та проаналізувати ідейні впливи на неї індуїзму, буддизму, джайнізму, християнства, вед, упанішад, а також інших релігій та релігійно-філософських вчень; 3) уточнити релігійно-філософський зміст таких важливих понять у лексиці М.К. Ганді, як апаріграха, ахімса, брахмачарія, дхарма, лока самграха, мокша, нішкана карма, санатані, сарвадайя, сатхітананда, сатья, сатьяграха, тапасья, шакті та ін.; 4) дослідити такі недостатньо вивчені та дискусійні питання філософського світогляду Махатми, як його еволюція на різних етапах життя та за різних обставин, проблема пізнаваності Бога, релігія й політика, ставлення М.К. Ганді до світових релігій, концепція Істини, досягнення Істини, співвідношення абсолютної та відносної Істин,

еволюція поняття “Істина”, зв’язок Істини з політикою, гандистська концепція моралі та моральної довершеності, концепція ахімси, її елементи та категорії, етика голодування, співвідношення мети та засобів втілення її в життя, філософія сарвадайї; 5) показати розвиток гандистської філософії у незалежній Індії та в інших країнах світу.

Агапітова І.В. (м. Одеса)

КИТАЙСЬКА РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА В ОЦІНЦІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУЧАСНИКІВ

(кінець XVIII – перша третина XIX ст.)

Найбільш проблематичним у сприйнятті європейцями цинського Китаю було адекватне відображення суті китайської релігійної культури. Ця складність була детермінована специфікою європейського менталітету. “Виховані на християнській традиції з її претензією на абсолютну істину, з могутнім інститутом церкви, що домінує над суспільством, і, як наслідок, на історії жорстоких релігійних і суспільних конфронтацій із представниками інших віросповідань, європейці були нездатні навіть уявити собі такий ступінь релігійної волі, що дозволяв би членам одного суспільства, на основі особистого вибору, практикувати близьку їм за духом релігію” (Штитенкрон Г. фон. О правильном употреблении обманчивого термина // *Древо индуизма*. – М., 1999). Цей гносеологічний поріг був переборений лише сучасним сходознавством. В останній третині XX ст. з’явилися дослідження, в яких уявленню про співіснування у традиційному Китаї принципово різних за всіма якісними ознаками релігій протистоїть концепція їхньої цілісності – “китайська релігія”, “китайська релігійна культура”. Традиційно китайці розглядали даосизм, конфуціанство і буддизм як автономні релігії, додавали до них “народну релігію”, а їхнє мирне співіснування трактували як приклад релігійного синкретизму. Домінування конфуціанства пов’язували з його роллю “політичної релігії”, що обумовила соціально-етичні норми китайської державності. При цьому підкреслювалося, що конфуціанство не є релігією в традиційному для європейців розумінні (Черних І.Д. Проблеми типологізації східних релігій (цивілізаційний ракурс) // *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. – Вип. 15. – ХДУ, 2004).

Серед багатьох європейців, що побували в Китаї або просто писали про імперію, аж до XX ст. зберігалася думка про нерозвиненість країни в релігійному плані і, відповідно, нездатність

народів імперії прийняти християнство, і це ще більш дискредитувало китайців в очах європейського народу. Свідчення цього ми зустрічаємо в російських джерелах розглянутого періоду. Так, І. Орлов у своїй роботі, як і багато європейців, називає китайську релігію язичницькою, яка поділяється на дві секти: перша по навчанню Кун-фу-цзи, друга – далай-ламська (Орлов І. Новейшее и подробнейшее историко-географическое описание Китайской Империи. Т. 1 – М., 1820). Підтверджує його думку Семен Черепанов, якому вдалося побувати в Китаї. (Черепанов С. Дневник русского // Восток. – 2000. – №5). Критичну оцінку даосизму знаходимо в працях членів російської духовної місії в Пекіні (Труды членов русской духовной миссии в Пекине. – СПб., 1852. –Т. 1–2). Автори не визнають даосизм, називаючи дану релігію, послідовниками якої були навіть імператори, сектою, її вчителів – брехливими, улесливими. Для європейських дослідників так само характерне критичне сприйняття китайської релігійної системи. Робота П.В. Добеля, у цьому відношенні, не є винятком (Добель П.В. Путешествия и новейшие наблюдения в Китае, Маниле и Индокитайском архипелаге. – М., 2002). Критичних поглядів на релігійне життя китайців дотримувались протестантські місіонери Ч. Гютцлафф та Х. Медхерст. Варто підкреслити, що деякі російські дослідники відзначали неадекватність терміна “релігія” стосовно до китайських релігійних вірувань. Так, Е.Ф. Тимковський, що уважно вивчав існуючі в Китаї віросповідання, зокрема, писав: “У Китаї існують три релігії, прийняті урядом. Знайомі нам слова “віра”, “богослужіння”, “закон” позначають там одним словом “вчення”. Три вчення: вчення Конфуція, даоське, шеньду і тяньчжу” (Тимковский Е.Ф. Путешествие в Китай через Монголию 1820–1821 в 2-х ч. – СПб., 1824). М.Я. Бічурін, що перебував у Китаї протягом довгого часу, усвідомив триєдність китайських релігійних навчань: “...три вищезгадані релігії шануються в Китаї як всенародні, тому носять загальну назву тривчення. Сутність навчань усіх трьох релігій майже однакова” (Бичурин Н.Я. Китай в гражданском и нравственном состоянии. – М.: Восточный двор, 2002). Бічурінське трактування китайської релігійності знайшло свій розвиток у російському сходознавстві початку ХХ ст. В роботі Ф. Белявського “Індія і Китай” (Белявский Ф. Индия и Китай. Очерки по истории

культури. – СПб., 1910) підкреслюється, що всі три релігії доповнюють одна одну. У західному світі в міру комплементарні погляди на систему китайських вірувань формуються тільки к кінцю XIX ст. Досить толерантні відгуки про китайські обряди знаходимо у протестантського місіонера С.В. Вільямса в його праці “Китай та його життя”.

Аналіз європейських джерел досліджуваного періоду свідчить про очевидне неприйняття представниками західного світу світоглядних основ китайської цивілізації. Європейці здебільшого не розуміли гармонічної триєдності китайської релігійної системи. Спрощене тлумачення всього сакрального комплексу китайської релігії як язичества спричинило негативне ставлення до нього і сприйняття релігійно-філософської традиції Китаю як відсталого і несформованого.

Варламова К.С.(м. Миколаїв)

КНР І КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАМОРФОЗИ ГЛОБАЛІСТИКИ

Раннім концепціям глобалізації властива ідея посилення взаємозалежності людства на всіх рівнях (локальному, національному, регіональному, глобальному) і в усіх вимірах. Більшість дослідників погоджуються з тим, що взаємозалежність відбиває суть процесу глобалізації. Глобалізація, на думку європейських учених, як процес універсалізації суспільних структур сягає своїм корінням у минуле. Цей процес у результаті використання нових засобів комунікації, розпаду Радянського Союзу перейшов на такий рівень, що вперше в історії інтеграція, взаємодія і взаємовплив різних частин людства охопили всю планету, об'єднавши всі регіони без винятку. Глобалізація представлялася винятково як багаторівнева і багатобічна система різних інтеграційних проявів. Основні з них – глобальна комунікація, глобальна економіка, глобальна політика, глобальна культура, глобальна наука, глобальна мова, глобальний спосіб життя. При цьому еталонними були визнані західні зразки. Інакше кажучи, глобалізація – “це всі ті процеси, завдяки яким народи світу інкорпуються в єдине світове, глобальне суспільство” (Albrow M. Introduction // Globalization, Knowledge and Society/ Ed.by M.Albrow and E.King.London.:Sage, 1990. – P. 8–9).

Однак у кінці 90-х років XX ст. у західній і російській історіографії ідеї єдності й уніфікації одержали альтернативу в понятті “універсалізації різноманіття”. Найбільш чітко це теза була виражена Р. Робертсоном: “гомогенізація і гетерогенізація”. (Robertson R. Clobalization: Time-space and homogeneity-heterogenety // Clobal Modernities/Ed.by M. Featherstone, S. Lash, Robertson R. London; Sage, 1995. – Р. 40).

Китайські дослідники, на відміну від своїх європейських колег, розглядають глобалізацію як сучасне явище, що бере початок в останні десятиліття XX століття (Ань Вэй. Глобализация и право. Взаимодействие современной китайской правовой философии на развитие общества в Китае // Вопросы философии, 2005. – № 2. – С. 166). Підкреслюючи неминучість залучення країни в процес глобалізації, багато китайських учених і суспільних діячів визнають, що, незалежно від бажання або небажання будь-кого, без участі в міжнародному поділі праці країна не зможе ні розвивати свою економіку, ні здійснювати її модернізацію. При цьому економічний аспект глобалізації ототожнюється з її основним змістом, фактично китайські автори окреслюють рамки і межі доцільності глобалізаційних процесів рамками економічної сфери (Гао Шучинь. Глобализация: взгляд из Китая // Азия и Африка сегодня, 2003. – № 11. – С. 10). Глобалізація може бути корисна в економіці, але небезпечна в політиці і суспільних відносинах, оскільки загрожує суверенітетові менш розвинутих країн. Більшість китайських дослідників розглядає політичну глобалізацію як втручання Заходу у свої внутрішні справи. У такому контексті глобалізація трактується не інакше як небезпечний і неприйнятний для Китаю новий варіант гегемонізму (Гао Шучинь. Внешняя политика КНР в условиях глобализации // Азия и Африка сегодня, 2003. – №11. – С. 25).

Ліберально налаштовані вчені схвалюють і вітають входження Китаю в русло світової цивілізації. Вони намагаються критикувати китайське керівництво за спроби обмежитися економічним аспектом глобалізації і закликають доповнити її політичним і культурним аспектом. На їхню думку, глобалізація повинна вдихнути нові життєві сили не тільки в економіку, а й у політичну систему держави (Чжан Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая // Проблемы Дальнего

Востока, 2003. – №6. – С. 40–51; Ху Дэпин. Размышления о теории и практике реформы в Китае // Проблемы Дальнего Востока, 2003. – №3. – С. 79–87). Однак акцент на врахування культурних особливостей є обов'язковою складовою їхніх досліджень (Ван Мэн. Волна глобализации и строительство культурной державы // Проблемы Дальнего Востока, 2004. – №2. – С. 168–171; Хе Венпин. Китай и Африка: полвека сотрудничества при “любой погоде” и его ориентиры как отклик на вызовы XXI века // Азия и Африка сегодня, 2003. – №3. – С. 37).

Таким чином, аналіз глобалізаційних процесів останнього десятиліття ХХ століття дозволив деякими європейським дослідникам піддати критиці тезу: глобалізація – тотальна вестернізація.

У той же час основи політичної практики КНР в умовах глобалізації з самого початку полягали в постулюванні соціокультурної самодостатності.

Величко В.В. (м. Київ – Пекін)

ДО ІСТОРИЧНОГО ГЕНЕЗИСУ СУЧАСНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КИТАЮ

Традиції, що склалися в економічній політиці китайської держави з глибокої давнини, продовжують справляти вплив на регіональну політику КНР.

Справді, розвиток регіональної економіки КНР відобразив безперервність державності Китаю і спадкоємність китайської цивілізації. Протягом древності (зокрема, за часи династій Цінь та Хань) та середньовіччя (особливо у період Танської та Сунської династій) центр економічного розвитку Китаю поступово перемістився з Північно-Західного до Південно-Східного та Північного Китаю, де утворилися найбільш розвинені економічні райони, у той час як економічні райони Північно-Західного та Центрального Китаю поступово втратили свої переваги як економічного центру. Зазначена територіальна структура виробництва у цілому зберігається й досі.

У Давньому Китаї завершилося й формування трирівневої структури регіонального управління (область – округ – повіт), яке у принципі збереглося донині (у вигляді провінція – місто/район – повіт).

За доби Середньовіччя Китай здійснив економічну експансію у Центральну, Північно-Східну та Південно-Східну Азію. Більш того, завдяки конкурентоспроможності своєї продукції Китай вийшов на ринок усього Євразійського субконтиненту (Великий шовковий шлях) та Африки. Аналогічні процеси проходять у даний час, набуваючи глобального характеру.

У доколоніальний період (до середини XIX століття) китайська економіка була самодостатньою, оскільки у господарстві країни вироблялися практично усі необхідні товари.

Початок колоніальної експансії західних держав до Китаю (середина XIX століття) спричинив суттєві перемини у традиційному регіональному господарстві, довівши країну не тільки до колапсу самодостатності, а й до надмірної залежності національної економіки від колоніального капіталу.

Враховуючи цей досвід, сучасний Китай, перетворившись на найбільшого у світі реципієнта іноземних інвестицій, спрямовує їхні потоки у власних національних інтересах, уникаючи залежності від інвестицій з будь-якої держави. У той же час вітчизняна економіка дедалі більше набувала ринкових рис, а її східні та південні райони отримали можливість ширшого виходу на світовий ринок. Зазначені обставини не в останню чергу обумовили те, що у період реформ і відкритості (остання третина XX століття) саме у цих районах ринкова економіка набула рис завершеності, а для упорядкованого залучення іноземного капіталу було створено спеціальні економічні зони.

Китай добре засвоїв уроки колоніального часу, коли південні і східні райони перетворилися на джерело сировини для розвинутих економік, а вивіз китайської готової продукції, який переважав у доколоніальний період, майже припинився.

У зазначений період вітчизняна економіка була витіснена з власного національного ринку, не кажучи вже про зовнішній. Не маючи збуту, господарство внутрішніх районів втратило економічні основи свого існування.

Нині китайське керівництво всіляко заохочує вкладання іноземних інвестицій у внутрішні райони Китаю, а також їхній ширший вихід на світовий ринок.

Починаючи з 1949 р., китайським керівництвом була запозичена радянська модель високоцентралізованої економіки

командного типу, яка, зокрема, передбачала створення передових для того часу територіально-виробничих комплексів, досягнення більш рівномірного територіального розміщення виробництва, пом'якшення територіальних диспропорцій.

Шляхом прискореної індустріалізації Центрального та Північно-Західного Китаю фактично була зроблена спроба відновити їхнє колишнє вагоме значення у національній економіці, що було відображено у їхньому фінансуванні, матеріально-технічному та кадровому забезпеченні.

Продовжувала діяти й трирівнева структура регіонального управління (провінції – міста/райони – повіти).

Сучасна економіка Китаю стала результатом впровадження ринкової моделі з потужним державним регулюванням. У середині 1980-х років була взята на озброєння перехідна модель територіального розміщення виробництва у вигляді економічних поясів (далі ЕП) – Східного, Центрального та Західного. Модель дозволила подолати економічну замкненість регіонів.

Проте попередні моделі територіальної організації виробництва не було відкинуто. Так, політика “третьої лінії” (1960–1970-ті рр.) була трансформована у політику освоєння Західного Китаю (територія якого збігалася з районами “третьої лінії”). Принцип самодостатності регіонів (1950-ті рр.) перестав діяти на нижчому рівні, проте виявився прийнятним на найвищому, національному рівні.

За останні 10–15 років система ЕП зазнала суттєвих змін, які пов'язані з переходом від державного, централізованого планування до змішаної системи коротко-, середньо- та довгострокового, індикативного планування та здебільшого економічного прогнозування.

Більш того, зі зміцненням ринкових засад економіки Китаю питання економічного районування перестало бути прерогативою лише центральних органів влади. Якщо раніше ним опікувалися центральні партійні та державні органи, рішення яких були відображені окремими розділами у партійних директивах та імплементаційних документах виконавчої влади, то нині ними більш активно займаються регіональні органи влади, зокрема комітети і комісії з розвитку тих чи інших суб'єктів економічного районування (спеціальних економічних зон, зон техніко-економічного розвитку тощо).

Про початок децентралізації у регіональній політиці свідчив перерозподіл видатків держбюджету на користь регіонів та утворення макрорегіонів провінціями та міськими агломераціями.

Очевидно, що зазначені зміни сприяли прискоренню процесів економічного комплексоутворення.

У Китаї виходять з того, що процеси економічної інтеграції становлять чи не головний тренд розвитку світової економіки.

Із посиленням зовнішньої складової регіональної політики Китаю (в тому числі у формі спеціальних економічних зон, зон техніко-економічного розвитку, прикордонних зон, які були створені для залучення іноземного капіталу) та у рамках транскордонного співробітництва макрорегіони почали отримувати потужний вплив зовнішніх чинників.

Нині регіональна інтеграція супроводжує перехід Китаю від планової до ринкової економіки, від замкнених ресурсно-виробничих циклів до інтегрованих інвестиційно-виробничих комплексів та форм реалізації продукції на регіональних та світовому ринках.

Стає очевидним, що ідея створення районів економічного кооперування, як стрижень регіональної політики у 1950-ті роки, має продовжуватися, але на більш високому, сучаснішому рівні.

Політичне замовлення на наукові дослідження у галузі регіональної економічної політики призвело до їхнього перетворення на усе більш важливий об'єкт зусиль академічної та галузевої науки, у тому числі в історико-економічному розрізі.

У Китаї вважають, що, попри успіхи у досягненні найвищих у світі темпів економічного зростання, Китай ще не наблизився до подолання глибоких розбіжностей у розвитку його регіонів, далекий від їх оптимальної структури.

Процеси ж інтеграції на макрорівні рухаються повільно, лише окремі (східні та південні) регіони є генераторами швидкого економічного росту, в інших він має еволюційний, а у деяких західних – навіть застійний характер.

Тому при визначенні засад регіональної політики та у ході пошуку шляхів подолання чи принаймні пом'якшення проблем на його шляху (зокрема, забезпечення стійкого розвитку західних, центральних регіонів) врахування історичних, традиційних чинників досі виявилось і доцільним, і необхідним.

Кіктенко В.О. (м. Київ)

ВНЕСОК ДЖОЗЕФА НІДЕМА В РОЗВИТОК КОМПАРАТИВНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ

Історія світової цивілізації до початку ХХ ст. розуміється винятково як розвиток середземного культурного ареалу. Філософи, історики науки й сходознавці пов'язували розвиток наукової думки з досягненнями греко-римської цивілізації, стверджуючи пріоритет західної цивілізації. Розвиток наукової думки розуміється як *лінійний* – від Гіппократа й Арістотеля до Дарвіна, Пастера та Ейнштейна. Західна цивілізація визнавалася свого роду стандартом, відносно якої формувалися більш широкі традиціоналістичні, циклічні моделі всесвітньої історії О. Шпенглера й А. Тойнбі, що були засновані на гегельянстві та солідарними з ними іншими школами соціальної наукової думки (О. Конт, Г. Спенсер, Л. Ранке та ін.). Тойнбі вводить *організмичне пояснення* виникнення, розквіту й занепаду цивілізацій, що певним непрямим чином було передумовою виникнення *антиєвропоцентристського підходу* й посилення історичного динамізму у сприйнятті Китаю. Однак у цілому китайська наука та цивілізація була вписана в західну інтерпретацію всесвітньо-історичного процесу і визначалася як периферійна культура.

Дж. Нідем здійснив грандіозний крок у боротьбі з європейським (=західним) зверхнім ставленням на основі *епістемологічного егалітаризму*, висуваючи тезу про те, що сучасна наука не є результатом винятково західної історії думки та цивілізації. Нідем уперше звернув увагу на Східноазіатський регіон при вивченні історії розвитку наукових знань від давнини до виникнення та розвитку сучасної науки. Однією з поширених думок є така, що наука як теоретичне пізнання (=логічно обґрунтоване мислення поняттями й категоріями), засноване на ідеї позаособистісного порядку, виникла в античній Греції. Навіть такі видатні китайські мислителі ХХ ст., як Лян Шумін і Фен Юлань, заперечували саму можливість допущення факту існування науки у традиційному Китаї. Нідем, у свою чергу, висуває тезу про можливість інших типів наукової свідомості, крім античної. Він обґрунтовує *універсалістський характер* науки й стверджує, що тільки розуміння незахідних наукових традицій приведе до створення справді гу-

маністичної науки, відкриття альтернативних етичних і ціннісних орієнтирів. Нідем вірив у можливість розвитку діалогу між Сходом і Заходом, що зруйнувало б бар'єри між алфавітними й ідеографічними цивілізаціями та привело існуючий світ до більше високого рівня розвитку. В іншому випадку, на думку вченого, взаємне нерозуміння може наростати й за умови вибухового розвитку Сходу ситуація може змінитися не на користь Заходу, що й продемонструвала історія другої половини ХХ ст. й сучасності. Подолання даних кризових явищ Нідем бачив тільки у проникливому соціологічному аналізі розвитку наукових знань і дійсному *титруванні* культур Сходу й Заходу. Для гуманітарних наук припущення того, що китайська цивілізація була ближчою до формування сучасної науки, створило прецедент *паралелізму* для вивчення цивілізаційних процесів і формування різних типів раціональності.

Розбудова Нідемом *компаративного підходу* знайшло також вираження в його особистій участі у створенні й роботі ЮНЕСКО, що від початку замислювалося як анти-європоцентристська організація (що більш широко варто співвідносити з інтернаціоналістським і соціалістичним рухом у науці 1930–1950-х рр.). Необхідно відзначити, що Дж. Нідем відігравав ключову роль у цьому процесі поряд із такими видатними вченими ХХ ст., як французький історик Л. Февр і бразильський фізіолог М.О. де Альмейда. Нідем вважає абсурдним визначення А. Тойнбі переваги європейської цивілізації на підставі простої схильності європейського духу до розвитку й виступає за реконструкцію історичної перспективи, що дозволить правильно визначити місце китайської, індійської, арабської, грецької і європейської науки у процесі формування сучасної науки. У загальному *епістемологічному егалітаризмі* Дж. Нідема – це виступ проти поняття саморозвитку Абсолютного духу Гегеля, яке багато в чому вплинуло на формування *європоцентристського підходу*. Проте методологічно Нідем не розвивав *європоцентризм*, тому що його головною метою став доказ наукової й технологічної переваги китайської цивілізації, що іноді приводило вченого до певних перебільшень фактів, що не підтверджується сучасною історією науки й філософії. Багато в чому цей недолік пояснюється завзятою боротьбою Нідема із *шизофренією* західної цивілізації. Уживання поняття *шизофренія*

пояснюється Нідемом тим, що культура західної цивілізації розщепила людину через суб'єкт-об'єктні протиставлення, чого, відповідно, уникла китайська цивілізація, створивши *організмичний підхід*, що зберігає цілісність людини. Нідем також використовував поняття *шизофренія* в характеристиці фашистських і капіталістичних суспільств.

У порівняльній історії філософії й соціології наукових знань дослідження Дж. Нідема стали новим етапом, що Б. Нельсон визначив як *виклик Нідема*. Це було пов'язано із завданням виходу за межі методології М. Вебера, який першим у 1920 р. визначив необхідність порівняльних, історичних і соціологічних досліджень розвитку сучасної науки в передмові до “Збірника есе із соціології релігії”. Але що стосується китайської думки, то ще в більш ранній своїй роботі “Релігія Китаю” (1916 р.) М. Вебер говорив про відсутність можливості формування “систематичної й натуралістичної думки”, що, за слушним зауваженням Н. Сівіна, пояснюється відсутністю на той час необхідної джерелознавчої бази. Нідем як прихильник *екстерналістського підходу* наголошує на соціальних, культурних і онтологічних підставах, які можуть прискорювати або затримувати розвиток наукових знань, що найбільше вираження знайшло у визначенні Нідемом юридичних законів та законів природи у традиційному Китаї. Крім того, Нідем і його співробітники розширили кількість писемних пам'яток з історії китайської науки та цивілізації. Таким чином, аналіз Нідема значно перевершив дослідження М. Вебера через розширення методологічної, джерелознавчої й тематичної основи дослідження історії науки, філософії, релігії та цивілізації Китаю.

Головними положеннями компаративної гіпотези Дж. Нідема є твердження *безперервності світового науково-технічного прогресу із частотою ретрансляцією наукових знань і технічних досягнень між різними культурними регіонами*, що повинно бути підтверджене результатами всеосяжного вивчення історії розвитку науки у традиційному Китаї. Таким чином, у роботах Дж. Нідема були здійснені формулювання та розробка проблематики дослідження історії науки та цивілізації Китаю в контексті порівняльної й світової історії. У сучасних гуманітарних дослідженнях *компаративний аналіз* є обов'язковою методологічною складовою, хоча *європоцентристський підхід* також залишається досить впливовим

і сьогодні є поширеною думка про те, що давньосхідна філософія в цілому та давньокитайська філософія зокрема виявилися безперспективними по відношенню до формування наукових знань.

Мусійчук В.А. (м. Київ)

ПАРЕМІЙНІ ПАРАЛЕЛІ У В'ЄТНАМСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

В таких генеалогічно, типологічно далеких мовах, як українська та в'єтнамська, завжди виникають труднощі при порівнянні мовних одиниць. Зіставлення паремійних одиниць ускладнене ще й їхнім великим культурно-конотативним навантаженням. В'єтнамська та українська культури розвивались на географічно віддалених територіях, не мали прямих історичних контактів. Тому національно-культурний компонент, яскраво відображений у прислів'ях, приказках та інших паремійних одиницях, часто стає вагомою перешкодою на шляху контрастивних досліджень останніх.

Застосовуючи традиційний структурно-формальний підхід, паремійні паралелі у різносистемних і культурно віддалених мовах знайти досить важко. Проте якщо відправним пунктом вважати не план вираження (мовна форма паремії), а план змісту (внутрішня форма, логічний зміст), то відкриваються нові можливості для порівняння паремійних одиниць. Саме такі можливості дає ономасіологічний спосіб розгляду мовних явищ, коли припускається, що мовець виходить у своїй діяльності з певного позамовного змісту і перекладає цей зміст у мовну форму; при цьому та чи інша мовна форма обирається мовцем з існуючої мовної системи і перетворюється ним із системно-мовного стану в мовленнєвий. Крім того, ономасіологічний підхід забезпечує аналіз мовних одиниць у проекції на етносвідомість, звичаї, традиції, культуру народу, що особливо важливо для лінгвокультурологічних досліджень паремійних одиниць.

Для ілюстрації зазначеного підходу були відібрані в'єтнамські та українські прислів'я на позначення мовної діяльності людини. Проаналізовано план змісту прислів'їв з точки зору мовця (яку ідею може висловити мовець за допомогою даного прислів'я, в якій ситуації). Виділені такі групи прислів'їв: кількісні ознаки мовної діяльності людини (говорити багато / мало), якісні ознаки мовної

діяльності (пусті балачки / розумні слова; влучність, дотепність / недоречність висловлювання; м'яке, приємне мовлення / різкі, грубі слова), модальні характеристики мовної діяльності (правда / неправда; цінність мови, слова; цінність мовчання; сила слова (вплив слова на поведінку, почуття людей, події в суспільстві); додержання слова); розповсюдження слова (збереження таємниці, поширення чуток)).

Наповнення груп серед в'єтнамських та українських прислів'їв неоднакове, проте в обох мовах знаходимо паремії, що представляють ті самі ідеї, тільки в різних образах. Наприклад, у групі модальних характеристик мовної діяльності в обох мовах знаходимо паремії на позначення негативної дії злого слова:

– українські паремії: **Гостре словечко коле сердечко; Слово може врятувати людину, слово може вбити; Бджола жалить жалом, а чоловік словом;**

– в'єтнамські паремії: **Слово б'є сильніше за різки; Через слово війна спалахує; Одне слово – чашка крові.**

Наведені українські та в'єтнамські паремії з точки зору мовця можуть бути використані, коли необхідно застерегти співбесідника від вживання грубих, гострих, образливих висловлювань або коли такі висловлювання вже були виголошені. Необхідно лише зауважити, що українська паремія **Слово може врятувати людину, слово може вбити** і в'єтнамські паремії **Через слово війна спалахує; Одне слово – чашка крові** емоційно сильніші і мають більше негативне навантаження, ніж інші паремії цієї групи, через використані лексеми **вбити, війна, кров**. Тому потрібно виходити з контексту, вибираючи влучне прислів'я. Проте в основному всі наведені паремії можна вважати еквівалентними за змістом. Різниця між наведеними в'єтнамськими та українськими прислів'ями полягає не у змісті, ідеї, а у засобах вираження, таких як граматична форма, образи (жало бджоли, різки, серцевий біль, кров, війна, вбивство), яким надається перевага у певній мові.

Таким чином, на прикладі конкретного аналізу паремій на позначення мовної діяльності людини ми бачимо, що за допомогою ономасіологічного аналізу можна моделювати типові ситуації, виходячи зі змісту паремій, що дає більший простір для об'єднання паремій в тематичні групи та знаходження паремійних еквівалентів, паралелей між віддаленими (типологічно, географічно, генеалогічно тощо) мовами.

Таран В.М. (м. Київ)

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР ІНДІЙСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

На сьогодні Індія та Китай є не просто зростаючими центрами сили, а державами регіонально-глобального порядку. Виходячи з величезного потенціалу обох країн (демографічного, економічного, військово-стратегічного, культурно-цивілізаційного), індійсько-китайські відносини багато в чому визначають стабільність на регіональному та метарегіональному рівнях.

За останнє півстоліття вони характеризувалися широкою амплітудою – від затвердження в 1954 році принципів “панча шила” до збройних зіткнень на кордоні восени 1962 року. Серйозні протиріччя у відносинах між двома державами викликані передусім різницею у співвідношенні ядерних і збройних потенціалів і, відповідно, “загрозою з півночі”, невирішеними прикордонними питаннями на північному сході і східному заході Індії. Проблемними питаннями також є складна ситуація в Тибеті, пов’язана з діяльністю Далай-лами, періодична підтримка КНР екстремістських та сепаратистських рухів на території Індії, постійно зростаюча військова присутність Китаю в М’янмі (“буферному” геополітичному просторі між двома азійськими гігантами), китайсько-пакистанське військово-технічне співробітництво, певні ідеологічні суперечності. До цього продовжують додаватись зіткнення Індії та КНР із проблем міжнародних відносин у Південній Азії, територію якої Індія традиційно сприймає як власний “свадеш” (переклад з мови гінді – батьківщина, вітчизна), – фактично це південноазійський аналог доктрини Монро, що, на думку індійської сторони, несумісний з “невід’ємним правом” Китаю втручатись у внутрішньорегіональні справи. Суттєву роль відіграє той факт, що решта країн розцінюють присутність Китаю в південноазійському регіоні як протипагу індійським домаганням на одноосібне лідерство.

В цілому на певних історичних етапах відносини між Індією та Китаєм будувались на основі стратегії “взаємного стримування”, в тому числі за рахунок третіх країн (США, Пакистану, СРСР/Росії). З кінця 80-х років розпочалась нормалізація індійсько-китайських відносин, початок якій поклала сприятлива політика прем’єр-міністра Індії Р. Ганді (у грудні 1988 р. він здійснив

візит до Китаю), а також розпад СРСР, який у свій час був вагомим фактором індійсько-китайської напруженості. Цей курс був продовжений за наступників Ганді на фоні поступової реанімації у двосторонніх відносинах принципів “панча шила”. Під час офіційного візиту Цзянь Цземіня до Індії в 1996 р. була схвалена Угода про заходи довіри у військовій галузі вздовж лінії фактичного контролю кордону між країнами, причому її перша стаття може розглядатись як свого роду пакт про ненапад. У ній йдеться про невикористання збройних сил державами одна проти одної.

Певне заморожування індійсько-китайських відносин відбулось у зв'язку з випробуванням Індією ядерного пристрою у 1998 році. На той момент тогочасний прем'єр Індії А.Б. Ваджапай у листі до американського президента обґрунтовував вибухи як відповідь на “китайську загрозу”, а індійська військова доктрина передбачала можливість одночасного ведення “півтори” війни – з Китаєм та Пакистаном. (Індія виправдовувалася також наявністю у прикордонному з нею Тибеті ядерної зброї, націленої на її територію).

Однак з поступовим поліпшенням двосторонніх відносин відбувся візит прем'єра А.Б. Ваджапай в КНР у червні 2003 року, під час якого була підписана перша в історії індійсько-китайських відносин Спільна декларація про принципи відносин і всеохоплююче співробітництво. Її ключові моменти (розвиток довгострокового партнерства з дотриманням принципів “панча шила”, збереження миру і стабільності в азійському регіоні та у світі, зміцнення багатополосності на міжнародному рівні, незастосування сили/погрози силою та нестановлення загрози проти іншої сторони) були розвинуті в Угоді про стратегічне та кооперативне партнерство задля миру та процвітання, підписаній під час перебування у Делі прем'єра Китаю Веня Цзябао у квітні 2005 року.

Водночас для обох країн актуальність зберігає якщо не концепція “стримування та взаємовиключення”, то трансформована стратегія “управління зростаючим центром сили” по відношенню одне до одного, оскільки перераховані вище проблеми до цих пір зберігають свою гостроту.

Хоча пряме повномасштабне зіткнення між цими азійськими сусідами малоімовірно (інколи трапляються лише спорадичні прикордонні сутички), більшу занепокоєність Індії викликає

“неуважність/ігнорування” Китаєм чутливих для неї питань, що вона розцінює як навмисний прояв його політики обмеження індійського впливу в Азії і світі. Китайська сторона, зі свого боку, занепокоєна намірами американської адміністрації залучити Індію до своєї глобальної стратегії стримування Китаю – потенційного головного стратегічного супротивника США.

Таким чином, в індійсько-китайських відносинах продовжуватимуть існувати елементи як протистояння, так і співробітництва, і навіть у разі максимального зближення цих держав об’єктивно вони залишатимуться одна для одної союзниками-суперниками.

Таран М.А. (м. Київ)

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ЦЗЯН ЦЗЕМІНЯ ЯК ПРЕДСТАВНИКА “ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ” КИТАЙСЬКИХ ПОЛІТИКІВ

Одним із головних чинників, що створюють умови для еволюції, оновлення та реформування китайської держави, можна назвати регулярну та послідовну зміну керівництва партією та державою. Механізм цього політичного процесу в КНР склався ще в маоїстську еру – в той час, коли вищі адміністративні посади займають представники нової формації, попереднє покоління на певний час зберігає в своїх руках ідеологічну роботу та, що найголовніше, контроль над армією. В листопаді 2002 р. відбувся XVI з’їзд КПК, результатом роботи якого став поступовий вихід на перші ролі в КНР політиків т.зв. “четвертого покоління” – в основі своїй технократів, партійно-політичне минуле яких фактично не пов’язане з маоїстським періодом. Його ключовими представниками можна назвати голову КНР, генерального секретаря ЦК КПК Ху Цзіньтао та голову Держради КНР (вищий виконавчий орган) Вень Цзябао. Натомість, попереднє, “третє покоління” – продовжувачі реформістського курсу Ден Сяопіна, головним завданням яких стала його адаптація до нових реалій як внутрішніх, так світового порядку, хоч і відійшло на задній план, все ж зберегло вплив та контроль в партії та уряді. Найавторитетнішим представником постденівського періоду залишається Цзян Цземінь, котрий на сьогодні не лише зберіг за собою надзвичайно впливові посади голови воєнної ради ЦК КПК, голови центральної воєнної

ради КНР, а також домігся збереження позицій своїх висуванців, серед яких насамперед варто назвати Цзен Цінхуна (заступник голови КНР та член Постійного комітету політбюро ЦК КПК). Оскільки розвиток китайської держави, і в XX ст. зокрема, відбувався в рамках ідеологем, що мають величезне політико-психологічне значення (“три народні принципи” Сунь Ясена, маоїзм, теорія Ден Сяопіна) Цзян Цземінь прагнув залишитися в історії не просто вищим адміністративно-партійним керівником, але й ідеологом, теоретиком певного відрізка існування країни.

Концепції Цзяна в цілому притаманний розвиток теоретичної спадщини Ден Сяопіна, проте з певними доповненнями та новими елементами тлумачення. Насамперед треба згадати т.зв. концепцію “трьох народних представництв”, яка підкреслює провідну роль КПК в суспільстві, проте вже не просто як виразника інтересів більшості народу, але й “передової культури” та “передових виробничих сил”. До останніх належать підприємці, котрі вже являють собою помітний прошарок населення. Водночас, історія неодноразово доводила закономірність, що представники економічно активного класу є носіями нової ліберально-політичної свідомості, прагнучи одержати можливості впливу на формування політики або через політичні партії, або будучи безпосередньо представленим в органах влади. Цзян Цземінь в цьому плані підтвердив силу базової установки Ден Сяопіна на провідну політичну роль однієї партії. Але КПК вже фігурує не лише як партія робітників та селян, а й організація, куди входять патріотично налаштовані підприємці. Відповідні поправки до статуту КПК були зроблені на останньому, XVI з’їзді партії. Таким чином, утвердження концепції “трьох народних представництв” покликане перш за все зберегти контроль партії над суспільством і, таким чином, політичну стабільність.

В 1990-і рр. для КНР надзвичайно нагальною проблемою став дисбаланс у розвитку різних регіонів країни. Ця реалія знайшла відображення, зокрема, в книзі “Цзян Цземінь про соціалізм з китайською специфікою”. В ній вказується на стимулювання розвитку центрального, північно-східного та західного регіонів держави. Тому саме в 1990-і китайський уряд, вже маючи достатню інфраструктуру доріг, зв’язку тощо докладав чимало зусиль для економічного освоєння цих територій.

Час Цзян Цземіня, це і продовження реформ в армії. Основною метою їх є підвищення боєздатності Народно-визвольної армії Китаю враховуючи розвиток військового потенціалу та сучасні зміни в стратегії та тактиці ведення війни. Як в настановах Цзяна, так і в новій китайській військовій стратегії зазначається, що китайські збройні сили повинні бути здатні до активної оборони та перемоги в локальній війні в умовах застосування сучасної техніки. При цьому велике значення має приділятися політичній підготовці. Як зазначав Цзян, основними критеріями перемоги є поєднання вміння управляти технікою, залучення досвіду іноземних армій, а також політичної свідомості та високого патріотичного духу. На думку Цзяна критеріями відбору до збройних сил є політичні принципи та дисципліна. При цьому, як підкреслює Цзян, оскільки армія є частиною партії, а остання уособлює основні прагнення народу, то принцип абсолютної влади КПК над військом повинен зберігатися.

У зовнішній політиці Цзян Цземінь демонстрував поступальність курсу реформ та відкритості Китаю Ден Сяопіна. В політичних заявах Цзян особливу увагу приділяв розвитку співробітництва з т.зв державами “третього світу”, або країнами, що розвиваються. Саме ця група країн і має сформувати ту силу, котра вестиме боротьбу проти гегемонізму, політики сили та порушення державного суверенітету. Ці країни розглядаються Пекіном як своєрідний геополітичний плацдарм для ведення діалогу з основними центрами світового впливу.

Наприкінці зазначимо, що ідеї Цзян Цземіня, які після проведення урочистостей, присвячених його 80-літтю стали особливо рекламуватися в Китаї як важлива теоретична спадщина є не лише способом політичного самоствердження, але й прагненням до збереження наступності як в політичному керівництві, так і в політичному курсі країни.

Бойко Ю.О. (м. Київ)

ДАВНЬОЯПОНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ З РЕЛІГІЙНОЇ ТА БУДДІЙСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ДАВНЬОКОРЕЙСЬКОЇ МОВИ

Факт існування масових міграцій з Корейського півострова на острови Японського архіпелагу у давній період підтверджується численими археологічними знахідками та не викликає сумніву в сучасних істориків. Велика кількість запозичень релігійної та буддійської лексики з давньокорейської мови, яку ми спостерігаємо серед відомих нам лексем давньояпонської мови, вказує, зокрема, на значний ступінь культурно-ідеологічного впливу прибульців із материка на аборигенів Японських островів. Приклади лексичних запозичень з давньокорейської мови, які спостерігаються у багатьох сферах давньояпонської лексики, дають можливість зробити припущення про корейське походження класової верхівки Ямато.

Частина розділу “Вейджи” давньої китайської історичної хроніки “Саньгуоджи”, яка містить опис давніх корейських королівств, “Тхонгійюн” (“Оповідання про східних варварів”), є одним із найцінніших давніх писемних джерел інформації про побут та звичаї Пуїо, Когурьо, Самхан та інших державних утворень, що існували на території Корейського півострова у давні часи. Зокрема, в “Оповіданнях про східних варварів” містяться відомості про те, що і релігійні звичаї, і мова були єдиними для всіх “варварських” держав і мали між собою лише дуже незначні розбіжності. Історико-лінгвістичне дослідження давньояпонських запозичень із релігійної та буддійської лексики давньокорейської мови відкриває можливості відтворити релігійні обряди та звичаї давньокорейських племен Пуїо та союзу племен Самхан, а також давньокорейських королівств Когурьо, Пекче та Сілла, ареал культурного впливу яких розповсюджувався і на острови Японського архіпелагу. Щоправда, слід зазначити наявність великої кількості випадків, коли неможливо розрізнити лексеми – запозичення з корейської мови та лексеми-результат спільного походження корейської та японської мов від однієї прамови.

Бондаренко І.П. (м. Київ)

КОРЕЄЗНАВСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ СНД

(проблеми становлення і перспективи розвитку)

У доповіді розглядається низка проблем, з якими зіткнулися корєєзнавці й корєєзнавство у країнах СНД та Україні в пострадянський період. Головні завдання, що ставить перед собою автор доповіді, полягають у такому:

- проаналізувати ті зміни, які відбулися в корєєзнавстві у країнах СНД після розпаду Радянського Союзу, тобто починаючи з 1990 р.;

- окреслити коло головних проблем, з якими зіткнулося сходузнавство в цілому і корєєзнавство зокрема у цих країнах;

- на прикладі України простежити шляхи становлення та можливі перспективи розвитку національних шкіл корєєзнавства в колишніх республіках СРСР, які стали незалежними державами.

1. У багатьох колишніх республіках СРСР, що обрали шлях незалежності і згодом увійшли до складу СНД, у 90-х роках ХХ ст. спостерігається активне відродження національної самосвідомості корейської діаспори, яка після трагічних подій кінця 1930-х років починає знову об'єднуватися в земляцтва та асоціації, активно намагається створити власні культурно-національні автономії, відроджуючи при цьому традиційну культуру й рідну мову.

2. Починаючи з 90-х років ХХ ст., майже у всіх країнах СНД відбувається стрімка переорієнтація існуючих економічних, культурних та наукових зв'язків з Північної Кореї на Південну. Економічні і фінансові можливості Південної Кореї, які важко порівняти з аналогічними можливостями Північної Кореї, активна підтримка з боку не лише урядових, а й громадських та релігійних організацій Республіки Корея, безумовно, сприяли становленню і розвитку шкіл корєєзнавства, які вже існували чи тільки почали зароджуватися в країнах колишнього СРСР. Проте далеко не всі авторитетні представники радянського корєєзнавства одностайні в оцінках цього явища, відмічаючи в цій переорієнтації як позитивні, так і певні негативні риси.

3. Завдяки активному лобіюванню на урядовому та міністерському рівнях, а також суттєвій матеріальній підтримці як державних (насамперед – Корейської фундації /Korea Foundation/),

так і приватних установ (промислово-торговельних компаній, благодійних гуманітарних та релігійних фондів) у вищих навчальних закладах Росії, України і деяких республік Середньої Азії почали відкривати відділення корєєзнавства і здійснювати набір студентів до груп вивчення корейської мови і літератури як майбутньої основної спеціальності студентів (*філолог-корєєзнавець, перекладач*) або ж викладати корейську мову як іноземну майбутнім дипломатам, економістам, юристам, інженерам та ін.

Якщо в Україні до початку 90-х років ХХ ст. корейська мова взагалі не вивчалася в жодному вищому навчальному закладі країни, то сьогодні її як основну спеціальність вивчають студенти чотирьох університетів Києва (Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київський національний лінгвістичний університет, Київський міжнародний університет, Київський університет “Східний світ”), а також студенти Дніпропетровського, Львівського університетів, Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди та ін. Загальна кількість студентів, що в сьогоденній Україні навчаються за фахом “*корейська мова та література*”, складає 150–200 чоловік, а щорічний набір на перший курс з цієї спеціальності сягає 35–50 осіб. При цьому конкурс в останні кілька років постійно тримається на рівні 2–4 особи на одне місце.

4. Необхідність у підготовці спеціалістів-корєєзнавців у колишніх республіках СРСР зумовлена стрімким завоюванням ринків країн СНД відомими південнокорейськими компаніями: LG Electronics, Samsung, DAEWOO та ін., що переносять сюди своє виробництво побутової техніки, автомобілів, збірку комп’ютерів тощо, створюючи нові робочі місця і відчуваючи гостру потребу у значній кількості перекладачів і фахівців зі знанням корейської мови.

5. Найскладнішою проблемою, з якою, на відміну від Росії, де історія національної школи корейстики налічує понад 100 років, зіткнулися перш за все Україна та деякі інші країни СНД, що почали розвивати національне корєєзнавство й викладати корейську мову у вищих та середніх навчальних закладах, була майже повна відсутність необхідних якісних підручників і словників. Проблема ускладнювалася ще й тим, що в багатьох країнах СНД викладання в школах та університетах почали здійснювати

державною мовою, а це якщо й не виключало зовсім, то принаймні значною мірою ускладнювало можливість використання існуючих підручників корейської мови і двомовних словників, підготовлених свого часу відомими російськими корєзнавцями (А.А. Холодович, Ю.Н. Мазур, В.Н. Дмитрієва та ін.).

6. Водночас із цією проблемою відразу ж постала також проблема відсутності в країнах СНД відповідних кваліфікованих кадрів – досвідчених викладачів корейської мови та літератури, які до того ж вільно володіли б відповідною державною мовою. Частково ця проблема була вирішена завдяки зусиллям Корейської фундації, що профінансувала приїзд до колишніх республік СРСР значної кількості “волонтерів” – носіїв корейської мови, багато з яких мали спеціальну філологічну освіту й були висококваліфікованими викладачами.

7. Проте корєзнавство – це не тільки (і не стільки) викладання корейської мови чи переклад художніх творів корейських письменників і поетів тією чи іншою іноземною мовою, а й наукові дослідження в галузі корейської історії, економіки, культури, мистецтва, мови, літератури і т. ін. Через відсутність у країнах СНД, що утворилися після розпаду СРСР, національних шкіл корєзнавства, за винятком Російської Федерації, ситуація в цьому відношенні виявилася ще жалюгіднішою, ніж ситуація з практичним викладанням корейської мови. Відомий російський корєзнавець Л.Р. Концевич з цього приводу зазначав: *“Звільнення ЗМІ і всієї друкарської продукції від цензури призвело, з одного боку, до відмови від ідеологічно витриманих концепцій і догм, а з іншого – до вседозволеності і появи мутного потоку лженаукових теорій і некомпетентних робіт, виконаних на швидку руку”*.

8. Кількісні показники наукових досліджень у галузі корєзнавства в країнах СНД демонструють безумовну перевагу Російської Федерації, де, як уже наголошувалося, практика викладання корейської мови має більш ніж столітню історію. Якщо в РФ, починаючи з 90-х років ХХ ст., було видано понад 250 наукових робіт (мова йде виключно про окремі корєзнавчі видання: монографії, збірки наукових статей, підручники, словники тощо), то в решті країн СНД загалом цей показник склав лише 56 окремих видань. Із них 26 – присвячені історії та сучасним проблемам корейської діаспори цих країн, а 15 – видання перекладів корейської художньої літератури національними мовами.

У доповіді на прикладах України та Казахстану розглядаються також деякі інші проблеми корєєзнавства, що є спільними практично для всіх країн пострадянського простору, і окреслюються можливі перспективи розвитку національних наукових шкіл корєєзнавства.

Кінджибала О.С. (м. Київ)

ОБРАЗ ДРАКОНА У КОРЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Із давніх часів тварини служили для людини символічним вираженням явищ зовнішньої природи і її власного духовного світу, пристрастей. Часто людина переносила на себе певні якості тварин. Так, корейці сильну людину ототожнювали з *тигром*; рішучу та хоробру – із *драконом*; благородну – із *феніксом*. Назви тварин зустрічаються і в навколишньому світі – у назвах сузір'їв, річок, гір і т.д. – *ким гом джарі* – *сузір'я Великої Ведмедиці*; *рослина токкі пульт* – *заяча трава*.

У Корей широко розповсюджені уявлення про тварин як тотемних предків. Так, твариною, від якої походить корейська нація, вважають *ведмедя*. Тотемами виступають *півень*, *сорока*, *жаба*, *дракон* і *собака*. В епоху правління династії Мінь назви тварин служили для позначення знаків розрізнення військових чинів. Для першого і другого рангів використовували зображення *лева*, для третього – *тигра*; якщо говорити про служителів на державних посадах, то на їхній одежі вишивалися зображення птахів – *дикого гусака*, *чаплі*. У Корей, як і в Китаї, особливу шану виявляли *дракону*, *феніксу*, *циневі* – *єдинорогові*, *тигрові* і *черепасі*. *Дракона*, *фенікса*, *єдинорога* називали “трьома благородними міфічними тваринами”. Серед реальних тварин, яких корейці наділяли магічними властивостями, був *тигр* – цар звірів, котрі живуть на суші; серед птахів – *сорока* і *журавель*. Різні природні явища пов'язувалися з духами, дією магічних сил. За уявленнями давніх корейців поривчастий вітер утворювали невидимі крила міфічного птаха *фенікса*; урагани – наслідок бою двох *драконів*; якщо надворі була гроза – вірили, що йде бій між *чорним* і *білим драконом*, які, наносячи один одному удари, проливають на землю дощ. У доповіді ми зупинимося на образі тварини, яка в Корей відноситься до числа “священих”, – *дракона*.

Дракон – найвідоміший символ могутності і влади. Дракони, яких було декілька, відрізнялися за зовнішнім виглядом і за своїми функціями. В основному вони були божествами, які посиляли на землю дощ. Дракон і до наших днів вважається символом надприродних сил, що не мають моральних принципів. Проте образ дракона в корейських народних казках не такий, до якого ми звикли, читаючи наші казки. Це не є антигерой, з яким бореться головний герой казки. У корейців дракон несе в собі єдність світу у його змінах і метаморфозах. *Дракон* – символ імператорської влади. Проводилася аналогія між драконом, котрий піднімається із землі до неба, та імператором, сином неба, який стоїть вище всіх людей. Прості люди вірили у всемогутність дракона, цим користувалися імператори. Так, для того щоб нагнати страху на простих людей, все, що було пов'язано з імператором, порівнювалося з драконом – очі, руки, його дім, навіть його діти вважалися нащадками дракона. Протягом багатьох століть емблемою імператорської влади було зображення двох драконів – який піднімається і який опускається, б'ючись за “вогняну перлину”. Однією з метафоричних назв імператора-вана була назва – *дитина дракона і фенікса*: “Ван – наче дитина дракона і фенікса – на ньому печатка сонця”. Синів високопосадовців ототожнювали з *драконом*.

За образом дракона закріплені кольори жовтий, зелений, червоний, білий, чорний. Образ дракона часто зустрічається в різних корейських назвах, наприклад орнаменту на шовковій тканині. З драконом порівнювали навіть красиву жінку. Образ дракона зустрічаємо і в інших порівняльних конструкціях.

Образ дракона приваблює корейців і в наш час – він присутній у назвах страв, зачісок, у літературі, драматургії, мистецтві. Можна стверджувати, що цей образ став національним образом, в якому переплітаються історія, вигадка, легенда.

Ковш А.В. (г. Санкт-Петербург)

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП СТАНОВЛЕНИЯ РАКЕТНОЙ ПРОГРАММЫ И РАБОТЫ НАД ОСВОЕНИЕМ РАКЕТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КНДР (1960-е ГОДЫ)

Инициирование и развитие ракетной программы имеет очень много привлекательных сторон для небольшого государства.

С военной точки зрения ракеты могут пригодиться при потенциальных региональных военных конфликтах, ракетный потенциал может помочь государству занять более перспективную политическую нишу на международной арене, а слабая эффективность систем обороны естественным образом делает их привлекательными как в качестве наступательного, так и в качестве оборонительного оружия. Если можно так выразиться, дальность полета ракет расширяет область военного влияния государства гораздо эффективнее, чем какое-либо другое средство. Подобное расширение влияния в сочетании с потенциальной возможностью доставки оружия массового уничтожения является, по всей видимости, основным стимулом распространения ракетных технологий.

КНДР проводит исследования в области ракетных технологий с начала 60-х годов прошлого века. С середины 1960-х годов ракетная программа становится национальным приоритетом. Сейчас трудно однозначно сказать, что подтолкнуло северокорейское руководство к принятию решения о создании собственного ракетного оружия. Не исключено, что на начальном этапе это было лишь желание обладать обычной современной эффективной военной техникой, а не средством доставки оружия массового уничтожения. Как бы то ни было, уже первый пятилетний план экономического развития КНДР (1957–1961 годы) в качестве одной из своих целей имел налаживание производства 132-мм зенитных ракет.

В конце 1960 года КНДР заключила с Советским Союзом долгосрочное соглашение о модернизации военного арсенала КНДР. Именно это можно считать первым серьезным шагом КНДР к обладанию ракетным оружием. Одним из условий соглашения стала поставка Северной Корее зенитных ракетных комплексов В-75 “Двина”. Через два года, в конце 1962-го – начале 1963 года, первый ракетный батальон был развернут под Пхеньяном. По условиям соглашения СССР брал на себя сборку, монтаж, обслуживание и тестирование ракетных систем. Однако именно в это время советско-северокорейские отношения охладели. В конце 1962 года Москва приостановила все переговоры относительно будущей военной помощи в ответ на поддержку Пхеньяном Пекина на фоне ухудшавшихся советско-китайских отношений.

В 1965 году Ким Ир Сен заложил основу ракетной инфраструктуры страны, объявив о создании Института национальной безо-

пасности в Хамхыне. В связи с созданием этого учебного заведения Ким Ир Сен отметил, что стране нужны ракеты, которые смогут достичь Японии, чтобы “предотвратить вмешательство японских и американских войск в случае войны”. В структуре института так называемым “первым отделом” стал отдел ракетных двигателей. Среди других отделов были: отдел проектировки ракет, отдел ядерной физики, отделы химического и биологического оружия.

После смещения Н.С. Хрущева с поста Генерального секретаря ЦК КПСС в октябре 1964 года отношения Пхеньяна с Москвой улучшились. В мае 1965 года между СССР и КНДР было подписано соглашение о поставках военной техники. Согласно условиям этого соглашения Советский Союз должен был поставить Северной Корее противокорабельные ракеты С-2 “Сопка”, а также противокорабельные ракеты П-20 в оснащении для ракетных катеров.

В марте 1967 года СССР и КНДР подписали еще одно соглашение, на этот раз касающееся поставок зенитных ракет и мобильных пусковых установок, а также установок залпового огня. Согласно этому соглашению КНДР только до конца 1968 года получила по приблизительным оценкам от 35 до 60 неуправляемых зенитных ракет ЗР10 “Луна-2”, до десяти мобильных пусковых установок, а также вспомогательное оборудование. Кроме того, Советский Союз оказывал Северной Корее поддержку в сборке, проверке и обслуживании ракетных систем С-2 “Сопка” и П-20. Именно поставки зенитных ракет класса “Луна” и мобильных пусковых установок стали той основой, на которой впоследствии выросла ракетная промышленность КНДР.

Рижков А.Г. (м. Київ)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ КРИТЕРІЙ У ВИЗНАЧЕННІ СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ ХАНМУННОЇ ЛЕКСИКИ КОРЕЙСЬКОЇ МОВИ

У синхронії словоскладання в межах ханмунної лексики є одним з найпродуктивніших способів забезпечення номінативних потреб корейської мови. Цей спосіб словотвору потребує детальнішого вивчення, адже частка китаїзмів у словнику корейської мови є дуже великою і стабільно продовжує зростати. Вивчення структурно-семантичних особливостей композитів не

може проводитися без розподілу їх за певними словотворчими типами, причому основні словотвірні категорії визначаються на основі синтаксичного критерію. Словотвірний аналіз має на меті виявити не тільки порядок взаємного розташування компонентів лексичної конструкції, а й характер відносин між елементами внутрішньої парадигми слова. Аналіз композитів вимагає по можливості відповіді на питання про функціональне навантаження компонентів (морфосилабем) всередині слова.

У корейській лінгвістиці праць, присвячених питанням морфологічного словотвору у ханмунній лексиці, небагато. Серед корейських лінгвістів структуру та семантику китайзмів-композитів, їхню синтаксичну мотивацію досліджували Кім Джонг Тхек, Сім Дже Гі, Сонг Кі Джунг, Джонг Вон Су, Сін Гі Санг та інші. У китайській лінгвістиці окремим питанням цієї проблеми присвячені праці В.М. Солнцева, А.Л. Семенас, О.П. Фролової, І.В. Горєлова.

Мовознавці дійшли певної згоди щодо розуміння процесів словоскладання як лексикалізації словосполучень. Тому закономірно, що твірною основою багатьох композитів є словосполучення. У цьому проявляється тісний зв'язок словотвору із синтаксисом. Генетична спорідненість ханмунної лексики з китайською мовою зумовлює той факт, що структура більшості корейських ханмунних композитів нагадує структуру вільних словосполучень. Саме тому у словотворі ханмунної лексичної підсистеми корейської мови між складниками композитів наявні зв'язки сурядності та підрядності.

Кореневі морфеми формують лексичне значення композита, до складу якого вони входять. Силабоморфема – одиниця словотвору, що може мати не одне, а декілька значень. Цей факт пояснюється тим, що до графічного експонента складу (ієрогліфа) у процесі функціонування в корейській мові поступово додавалися нові лексичні значення. Через багатозначність силабоморфем механізм виявлення реляційних відносин між компонентами всередині слова з метою виведення відповідних словотвірних типів є дещо складним і вимагає чіткого виконання певних процедур. Прийомом, що дозволяє виявити реляції всередині слова, є трансформація слова у суголосне йому словосполучення, синтагму. На основі останньої можна прослідкувати не тільки семантику відносин між компонентами, а й визначити, у якому саме лексичному значенні вживається та чи інша силабоморфема.

Аналіз передбачає виконання низки узгоджених операцій: 1) встановити морфемний склад слова, визначити його морфологічну структуру; 2) розкрити лексичні значення компонентів, що входять до його складу (встановлюється за словниками); 3) зіставити лексичні значення між собою та побудувати відповідну синтагму; 4) провести частиномовну ідентифікацію компонентів, зважаючи на їхню роль та семантичне навантаження у суголосному з композитом вільному словосполученні. На основі синтагматичної природи композитів виводяться та конкретизуються словотвірні типи. Під останніми будемо розуміти узагальнені схеми, за якими утворюються нові лексеми. Подібний метод аналізу допустимий лише за умов вмотивованості значення комплексу сумою значень його складників.

Для того щоб унаочнити складні словотворчі процеси та подати словотвірні типи у зручний для сприйняття спосіб, їх можна зобразити за допомогою символічних моделей. Поняття моделі може бути покладене в основу дослідження структури та семантики як загальновживаних слів, так і термінів. Крім того, виведення основних словотвірних типів ставить перед собою два завдання: дати цілісне уявлення про структуру і природу кожного окремо взятого слова та в узагальненому вигляді звести усю багатоманітність слів ханмунної лексики до обмеженої кількості мовних структур.

Отже, дослідження китаїзмів-композитів і виведення відповідних словотвірних типів проводиться шляхом вивчення відносин (реляцій) між компонентами, що зумовлені впливом структури слова, семантикою компонентів-складників композита та реляціями між самими компонентами всередині слова. Словотвірні типи, що встановлюються за допомогою зазначеної процедури, забезпечують номінативні потреби не тільки загальновживаної, а й термінологічної лексики.

Скрипник Ю.Д. (м. Київ)

АКТУАЛЬНІ НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ КОРЕЙЦІВ

Невербальні, або паралінгвістичні, засоби спілкування – елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання та сприйняття повідомлень. Невербальні засоби комунікації,

що передають певне ставлення до співрозмовника, можна вважати одним із компонентів категорії ввічливості, оскільки кожне речення або повідомлення адресанта так чи інакше супроводжується паралінгвістичним компонентом: жестом, виразом обличчя, рухами та постановами тіла чи відстанню до співбесідника.

Етнічні особливості, національна своєрідність мовленнєвої та немовленнєвої поведінки зумовлені як специфікою природно-кліматичних умов, способами господарювання, контактами з іншими народами, впливом релігії, рівнем культурно-цивілізаційного розвитку тощо, так і вдачею, темпераментом, ментальністю, національним характером народу. Як правило, найбільш розгорнута система вимог існує в традиційних культурах. Система етикетних форм корейців відзначається особливою складністю й відображає соціальну структуру корейського суспільства, в якому до цього часу наявні пережитки феодально-патріархальних відносин, що існували колись.

Як і в інших народів, жести та міміка відіграють значну роль у спілкуванні корейців. Корейцям взагалі притаманна стриманість у вираженні емоцій, у них суттєво обмежена міміка рота й брів, майже немає власне національних, яскравих, енергійних жестів негативних емоцій (наприклад, сильного обурення, відкритої погрози, прямої образи, грубої відмови тощо), вони менше користуються жестами, що акцентують, підкреслюють мовлення, і ці жести не такі енергійні, мають менший розмах руху, проте для вираження поваги вони широко посміхаються. Погляд у вічі адресата вважається неввічливим, а особливо в ситуаціях спілкування з комунікантом, старшим за статусом чи віком.

У спілкуванні корейців досить важливу роль виконують невербальні засоби ввічливості. Вони утворюють велику, чітко регламентовану систему засобів етикету та типових комунікативних ситуацій (вітання, поздоровлення, прохання, вибачення тощо), більшість із яких має специфічно-національний характер.

У складі невербальних засобів етикету розрізняють одиниці, що обслуговують ввічливе, церемонно-ввічливе та побутово-невимушене спілкування. Зазвичай вони супроводжують або замінюють мовленнєві вислови, причому під час процесу ввічливої та церемонно-офіційної комунікації виступають, як правило, обов'язковими елементами комплексних (жестово-мовленнєвих) комунікативних одиниць.

Категорія ввічливості в сучасній корейській мові включає також феномен “неввічливості”. Ввічливі жести вживаються в нейтрально-ввічливому, а також у суспільному спілкуванні, тоді як “неввічливі”, тобто розмовні, жести використовуються в повсякденно-побутових ситуаціях спілкування і не є типовими чи відповідними у публічно-офіційній комунікації. Фамільярний жест характерний переважно для невимушеного спілкування близько знайомих людей.

У кожній мові наявні особливі вислови, що визначають актуальний комунікативний простір чи відстань між учасниками комунікації, зміну комунікативних партнерів чи конкретних параметрів у даному комунікативному середовищі. Значна кількість таких висловів супроводжується чітко визначеними жестами й позами, при цьому виконання та сприйняття жестів, так само як і використання слів, пов’язане з простором комунікації. Виходячи з результатів власних спостережень за поведінкою корейців, звернемо увагу на той факт, що корейці схильні порушувати інтимну зону співрозмовника в процесі комунікації. На нашу думку, це можна пояснити, по-перше, перенаселеністю території та великою щільністю людей, які мешкають на цій території, зокрема у великих містах; а по-друге, це є культурно зумовлене багатовіковою традицією проживання “великою сім’єю”, тобто коли кілька поколінь живуть разом.

На думку багатьох дослідників, із проксемною поведінкою людини досить тісно пов’язана тактильна комунікація, тобто передача невербальної інформації через дотик або фізичний контакт зі співрозмовником.

Тактильна комунікація корейців не досить розвинута й обмежується лише поплескуванням по плечу чи нозі, що прийнято між чоловіками як виявлення дружнього ставлення до комуніканта. Цей дотик належить до фамільярних і неприйнятний у публічному, офіційному спілкуванні, а його реалізація неможлива стосовно адресата, старшого чи вищого за соціальним статусом. Для привернення уваги комуніканта корейці досить часто торкаються одягу потенційного співрозмовника, зокрема притримують адресата повідомлення за рукав. Така тактильна комунікація не знаходить розуміння в іноземців, оскільки саме за таких умов відбувається порушення їхнього особистого простору.

Бондарчук Т.О. (м. Київ)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ
СТЕРЕОТИПІВ ВЗАЄМОСПРИЙНЯТТЯ
УКРАЇНЦІВ ТА ЯПОНЦІВ**

Динаміка розвитку українсько-японських контактів останніх десяти років вимагає від їхніх учасників високої комунікативної компетенції, водночас стимулюючи дослідження в даній галузі, яких, на жаль, в українській японістиці не так вже й багато. Дані щодо комунікативної поведінки японців сучасні українці отримують переважно емпірично, відвідуючи Японію, що у багатьох випадках стає причиною культурного шоку, або з довідників і матеріалів двадцятилітньої давності, які, на нашу думку, не можуть бути актуальними щодо сучасного стану речей як у самій Японії, так і попиту на інформацію про цю країну в Україні, що певним чином провокує появу стереотипів. Отже, двосторонні зв'язки України та Японії, що постійно розвиваються, а відтак попит на фахівців, які б повною мірою володіли япономовною міжкультурною комунікативною компетенцією, котра передбачає “знання іншомовного культурного комунікативного коду, тобто перш за все мови та правил поведінки... психології та менталітету” [Тумаркин 1997, 13], з одного боку, і недостатнє висвітлення проблематики підготовки таких фахівців у сучасній українській методиці викладання іноземних мов, з іншого боку, обумовили актуальність даного дослідження й окреслили перед нами низку завдань, які ми спробуємо розв'язати в рамках нашої роботи:

- проаналізувати дані анкетування щодо виявлення найбільш стійких стереотипів взаємного сприйняття українців та японців;
- запропонувати шляхи подолання існування старих і виникнення нових стереотипів щодо японців в українців, які вивчають японську мову.

У наш час поняття “стереотип” досить поширене і, як правило, носить оцінний характер щодо комунікації, до того ж часто з негативним забарвленням. За Ф.С. Бацевичем, стереотип – це

“схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на невеликій кількості (часто на одній) рис оцінного характеру, які вважаються типовими для всього класу речей” [Бацевич 2004, 258]. Стереотип виникає як наслідок порушення прагматичних норм, прийнятих у тому чи іншому суспільстві, що спричиняє непорозуміння у комунікації між комунікантами – представниками різних культур.

Анкета, дані якої ми пропонуємо у нашій роботі, мала на меті виявлення найбільш типових стереотипів щодо взаємного сприйняття українців та японців і складалася з чотирьох запитань:

1. Назвіть п'ять найбільш типових, як на Вашу думку, національних рис, притаманних японцям / українцям.
2. Назвіть три найбільш позитивні риси японського / українського характеру.
3. Назвіть три не дуже позитивні риси японського / українського національного характеру.
4. Опишіть декількома прислів'ями або фразеологічними виразами національний характер японців / українців.

Останнє запитання було включено нами, виходячи з необхідності лінгвістичних досліджень, які ми проводили паралельно. Таким чином, актуальними для даної статті залишаються згадані вище перші три запитання. В анкетуванні взяли участь студенти трьох київських вищих навчальних закладів, де вивчають японську мову (Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, Київського національного лінгвістичного університету, Київського міжнародного університету), загальна кількість респондентів – 40 осіб. Загальна кількість японців, які взяли участь в анкетуванні, – 20 осіб, в основному ті, що мали певний досвід перебування в Україні або довготривалого спілкування з українцями, які перебували в Японії.

Найбільш типовими національними рисами японців українські студенти назвали працьовитість, вихованість/ввічливість, закритість, лицемірство, стриманість. Серед інших найчастіше згадуваних у цьому контексті рис стали також відданість традиціям, прагматичність, наполегливість, почуття обов'язку/відповідальності, пунктуальність. До найпозитивніших національних рис японців українські студенти віднесли працьовитість, відданість традиціям/патріотизм, ввічливість, а до негативних рис – закритість, лицемірство та зверхнє ставлення до інших націй.

Що стосується відповідей японців щодо українського національного характеру, то до найпоширеніших було віднесено доброзичливість, м'якість/поступливість, емоційність, безпосередність у спілкуванні, патріотизм. Серед типових позитивних рис українського національного характеру японцями були названі доброзичливість, терпеливість (цікаво, що ця ж риса фігурувала і у деяких відповідях на питання про негативні риси українців), м'якість/поступливість. До негативних рис японці віднесли впертість українців, при цьому багато хто зазначав, що навіть якщо українець і розуміє, що зробив помилку, проте ніколи цього не визнає; самовпевненість та індивідуалізм (слід зауважити, що остання риса, на думку японців, притаманна усім європейцям і американцям, як бачимо, слов'яни теж не стали винятком).

Підводячи підсумки даної роботи, зазначимо, що проблему розв'язання міжнаціональних стереотипів, на нашу думку, можна вирішити в рамках подолання проблеми навчання міжкультурної комунікації та безпосередньо мови як такої. Така взаємна віддаленість національних культур – української та японської – ускладнює спілкування між їхніми носіями в першу чергу на основі загальнолюдських норм. Для того щоб відбувалася успішна комунікація між японцями та українцями, необхідно проводити систематичну підготовку до такої комунікації насамперед тих, хто вивчає японську мову в Україні, у двох напрямках: на початковому етапі вивчення японської мови та в рамках спрямованого навчання міжкультурної комунікації у мовних ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Тумаркин П.С. Русские и японцы: актуальные проблемы межкультурной коммуникации // Вестник МГУ. Серия 13. Востоковедение. – М., 1997. – №1. – С. 13–24.

Букрієнко А.О. (м. Київ)

РЕАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПУ ГЕРОЯ У ПРОЗІ МІЯДЗАВИ КЕНДЗІ

Тема героя є однією з найскладніших і водночас найцікавіших тем при архетипному аналізі. Справді, герой – це і прекрасний

принц з чарівної казки, і рятівник та захисник з грецької міфології, це і напівбог, і одночасно напівлюдина: одним він допомагає, а інших – губить, або помилково, або через брак думки, тобто наполовину він лиходій, а наполовину – рятівник. Говорячи про героя, ми не можемо не звернутись до початку цієї теми, тобто до архетипу, який К.- Г. Юнг називав “архетипом немовляти”, адже немовля врешті має стати героєм, а кожен герой колись був немовлям.

Говорячи про архетип немовляти у творчості Міядзави Кенедзі, ми перш за все згадуємо Домовика з оповідання “Оповідки про Домовика”, який живе у вітальні. Про героїчний аспект цього образу ми поговоримо дещо пізніше, а зараз звернімося до його інфантильного начала.

Спочатку ми зустрічаємо Домовика у будинку, в якому залишилось тільки двоє дітей, а всі дорослі пішли кудись у справах. Проте тут він лише дає про себе знати шарудінням і дивними звуками, які лякають дітей. У наступних епізодах ми вже бачимо Домовика, так би мовити, “з плоті і крові”: він грається з дітьми у вітальні, витанцювуючи і співаючи пісень. В усіх цих випадках увагу привертає той факт, що Домовик з’являється в компанії саме дітей, а не дорослих, що різко відрізняє ці епізоди з останнім, коли його зустрічає доросла людина. Загалом, поява немовляти серед інших дітей має особливе значення і свідчить про богоявлення цього немовляти, іншими словами, богоявлення у даному випадку – завжди богоявлення саме Бога-немовляти.

Взагалі, образ Домовика має найбільш первісний характер порівняно з іншими героями аналізованого автора. Домовик – єдиний чи майже єдиний серед героїв Міядзави Кендзі (щось схоже ми спостерігаємо лише в образах двох джентльменів з твору “Переобтяжений роботою ресторан”), чия присутність відмічена наявністю зброї – самурайського меча. Цей символ ясно свідчить про маскуліність та архаїчність даного образу і переносить нас у прадавні часи становлення свідомості як такої.

Іншою характерною рисою немовляти (яка, до речі, підтверджує висловлену вище думку про первісність образу Домовика) є його самотність та незахищеність.

У даному випадку Домовик плаче через те, що над ним сміються діти. Цікаво, що у творі жодного разу не згадуються батьки

жодного з дітей, лише абстрактні “дорослі” та бабуся, що провідує хвору дитину. Тобто перед нами дуже цікавий приклад немовляти-сироти, і це сирітство робить його ще більш незахищеним і самотнім. Проте він має пройти крізь цей стан, адже лише так немовля може реалізуватись і перейти до іншої своєї іпостасі – героя. У даному випадку ми спостерігаємо це в останньому епізоді, коли Домовик з’являється перед дорослою людиною гарно одягнений та з мечем. На перший погляд може здатись випадковістю те, що дорослий, який зустрічає Домовика, – перевізник, який за плату перевозить подорожніх на інший берег річки. Тут просто напрошується аналогія з Хароном із давньогрецької міфології, котрий перевозив душі померлих на той бік річки. Швидше за все, цей образ символізує закінчення для Домовика певного етапу існування і початок нового. Перепливання на той берег річки ніби відділяє, “відрізає” його від минулого і залишає наодинці з майбутнім.

Ще одним, скажімо так, “чистим” втіленням немовляти є Джованні з твору під назвою “Вечір залізницею Чумацького Шляху”. Як і у двох попередніх випадках, тут ми зустрічаємо властиві немовляті моменти самотності та страждання. Останнє реалізується через конфлікт між Джованні та його однокласниками, в першу чергу з хлопчиком на ім’я Дзанеллі. Ідучи до молочника, Джованні зустрічає останнього, і той, пройшовши повз Джованні, починає його ображати.

Джованні засмучений грубим та несправедливим ставленням до себе. Пікантності ситуації додає той факт, що, як і будь-яке передвічне немовля, Джованні – сирота. Він не має тата і живе разом з мамою та сестрою. У такому контексті кпини Дзанеллі набувають ще більш жорстокого характеру. Ми не знаємо, що сталося із батьком Джованні, у тексті ця ситуація подається як даність, факт, з яким треба миритися.

Розглянутий на початку твір репрезентує такий варіант теми, коли дитина не має ні батька, ні матері і змушена сама долати небезпеки, що зустрічаються на її шляху. А у даному випадку ми бачимо дещо інший варіант: хлопчик не повний сирота, у нього все ж таки є мама. Проте існування мами ніяк не полегшує йому життя, адже і сама вона носить достатньо двозначний характер і відіграє особливу роль: вона одночасно “є” і її “нема”. Мати

Джованні хворіє і нічим не може йому зарадити, навпаки, саме через цю хворобу Джованні змушений вирушати у подорож, яка матиме дуже неоднозначний кінець.

Дебейко О.В.(м. Київ)

ТИПИ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІВ ТЕКСТОВИХ КАТЕГОРІЙ ЯК ДИСТИНКТИВНІ ОЗНАКИ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТИЛЮ

Проблема стилістичної диференціації здавна полягала в розрізненні письмових та усних маніфестацій продуктів мовленнєвої діяльності за принципом опозиції “письмове – усне мовлення”, за критеріями престижності (нейтральний, високий та знижений стилі), функціонального різновиду (науково-технічний, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовний, художній тощо), за типом мовленнєвого акту (тобто за дискурсним критерієм), за історичним критерієм, за типом ідіостилю тощо. Розмаїття підходів до диференціації стилю обумовлене недосконалістю критеріїв та неможливістю їхньої уніфікації, недостатністю дослідження стилістичних маркерів, – відомо, що серед домінуючих мовно-стилістичних засобів диференціації традиційно вивчалися лексичні, хоча маркерами можуть служити засоби усіх мовних рівнів. Практично недослідженою залишається проблема текстових засобів диференціації стилю, тому автор з метою пошуку текстових критеріїв на матеріалі японської мови у серії публікацій вивчав системність реалізації текстових категорій, типів текстових зв'язків тощо у мовленнєвих продуктах різного функціонального призначення.

У руслі цих напрацювань у пропонованій розвідці з метою розширення списку текстових засобів диференціації стилю аналізувалася структура функціональних полів текстових категорій інтегративності, дискретності, компресії, експансії, глибини, завершеності, етикетності тощо у шести основних функціональних стилях, включно з епістолярним, який у японській мові, за нашими даними, має всі підстави для диференціації його як самостійного. Виходячи з твердження про знаковість текстових категорій, з якого випливає принципова їхня двосторонність, проводилися дослідження домінантної реалізації у масиві тек-

стів певного функціонального різновиду формально-структурної (експліцитної) або семантичної (імпліцитної) складових текстових категорій.

Дані наших досліджень свідчать про відмінність структури функціональних полів як по лінії домінування експліцитної чи імпліцитної складових текстових категорій, так і по лінії специфічної поліядерності структури поля у певному функціональному стилі. Наприклад, для категорії інтегративності у науково-технічному стилі спостерігаємо домінування формально-структурної (вербальної) складової, яка виражається у широкому використанні засобів зв'язності: синсемантиї, метатекстових конекторів і менше – структурно-композиційних та інших засобів когезії. У художньому стилі домінують імпліцитні, підтекстові засоби когезії, а використання засобів зв'язності в деяких жанрах (поезії, есеях тощо) може бути зведеним до нуля. В інших функціональних стилях співвідношення “зв'язність – когезія” як експліцитних та імпліцитних складових категорій інтегративності варіюється і може, поряд зі специфічними різновидами їхньої реалізації, служити дистинктивною ознакою стилю.

Щодо інших текстових категорій: дискретності, компресії, експансії, глибини, завершеності тощо, то вони, як зазначалося вище, як знакові одиниці двосторонні і типи реалізації їхніх формально-структурних і семантичних складових можуть розглядатися як диференційні ознаки функціонального стилю.

Маніфестацію вищезазначених категорій у тексті автор вважає проявом базових мовних функцій – інформативної, комунікативної та естетичної, а їхнє домінування в тексті – необхідним і базовим критерієм диференціації.

Капранов С.В. (м. Київ)

ЯПОНСЬКІ “НОВІ РЕЛІГІЇ СІНТОСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ” У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ

У XX ст. в Японії виникла велика кількість релігійних організацій, незалежних від традиційних конфесій. Ці організації, як правило, проповідують оригінальні доктрини, також значно відмінні як від традиційних шкіл японського буддизму й сінто, так і від запозиченого із Заходу християнства. Цей феномен отри-

мав назву “нові релігії” (**сінсюкьо**); згодом дослідники поширили цей термін і на деякі конфесії, що виникли у XIX ст. Усталена в японському релігієзнавстві класифікація “нових релігій” поділяє їх на групи, пов’язані спільним походженням. Відтак ті, що походять від сінто, отримали назву “нових релігій сінтоського¹ походження” (**сінтокей сінсюкьо**).

Особливо зросла кількість “нових релігій” після 1945 р., коли внаслідок змін у японському законодавстві ці групи не лише здобули повну свободу сповідання й пропаганди своїх ідей, а й певні пільги. Власне, й сам термін **“сінсюкьо”** з’явився у 1950-ті роки. Його межі досі є предметом дискусій, проте у випадку сінто головний критерій – наявність історичного засновника, особа якого є зазвичай об’єктом культу, а також написаних засновником чи його найближчими учнями текстів, які складають офіційний канон релігійної групи. У цьому **сінтокей сінсюкьо** відрізняються від **сінто кьоха** (“сект сінто”), які виводять себе від міфічних засновників – камі – і спираються на традиційні тексти (“Кодзікі”, “Ніхон сьокі” тощо), хоча й можуть додавати до них твори своїх вчителів XIX–XX ст.

На відміну від традиційних японських релігій, які загалом мало займаються прозелітизмом, деякі з “нових релігій” ведуть активну пропаганду за межами Японії, у т. ч. у країнах Європи, Північної та Південної Америки. Особливо при цьому впадає в око місіонерська діяльність релігійних груп сінтоського походження, різко контрастуючи з традиційним сінто, яке, згідно з поширеним на Заході уявленням, взагалі не практикує навернення². Прозелітизм **сінсюкьо** викликає у громадськості зрозуміле занепокоєння, особливо після широковідомого інциденту з “Аум сінрікьо” (одна з “нових релігій буддійського походження”). В Україні **сінтокей сінсюкьо** ще не набули значного поширення, проте деякі з них – наприклад, Махікарі – вже утворили поки що маленькі осередки прихильників. Однак тенденція, що існує в Європі, куди Україна

¹ Тут, як і в попередніх наших публікаціях, ми вживаємо прикметник **“сінтоський”** замість **“сінтоїстський”**, щоб відрізнити **сінто** (релігію) від **сінтоїзму** – політичної ідеології, що використовує цю релігію у своїх цілях.

² Питання про те, наскільки таке уявлення відповідає дійсності, виходить за межі нашої теми.

прагне інтегруватися, вказує на вірогідне поширення згаданих релігій у найближчому майбутньому. А отже, вивчення феномену **сінтокей сінсюкьо** є актуальним для нашої країни не лише з академічного погляду.

Не дивно, що для своїх цілей японські “нові релігії” широко використовують можливості мережі Інтернет. Інтернет-сайти релігійних груп та інших організацій можна назвати одним з головних джерел для дослідників, зважаючи на високу динамічність процесів у цій сфері – деякі релігійні групи розпадаються, деякі взагалі зникають, на їхньому місці виникають інші; крім того, після смерті засновника більшість груп зазнає істотних змін як у доктринальному, так і в організаційному плані.

Метою нашого дослідження є аналіз присутності **сінтокей сінсюкьо** у віртуальному просторі. Ми в основному зосередилися на сайтах самих релігійних груп і асоціацій, які їх об’єднують, як-от Асоціація нових японських релігійних груп (скорочено Сінсюрен). Ми звертали особливу увагу на наявність інформації не лише японською, а й англійською та іншими іноземними мовами, на характер інформації, розміщеної на сайтах. Варте уваги також оформлення веб-сторінок – воно свідчить про те, яке враження хоче справити релігійна група.

Сподіваємося, що результати нашого дослідження будуть цікавими й корисними науковцям, громадським організаціям та державним установам, а також всім, хто цікавиться японськими “новими релігіями”.

Коливай М.А. (м. Київ)

“ЖИВОПИСНІСТЬ” ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА ПОЕЗІЇ ХАЙКУ НАЦУМЕ СОСЕКІ В КОНТЕКСТІ ПОЕТИЧНИХ РЕФОРМ МАСАОКА СІКІ

Хайку вважається найкоротшою формою вірша (складається із 17 складів – 3 рядки, по, відповідно, 5–7–5 складів у кожному). Хайку вже тому втілює собою особливий японський внесок у світову поетичну літературу, бо доводить, яких великих результатів можна досягти за допомогою мінімуму простих слів. Японці часто вважали поезію хайку найвидатнішим надбанням їхньої країни, яке викликало широку увагу і навіть наслідування на Заході. Як

і японські гравюри на дереві, хайку має універсальну привабливість, великою мірою завдячуючи своїй простоті. Хайку має давню історію, але нас у даній доповіді цікавить в першу чергу хайку Срібної доби (паралель можна провести зі Срібною добою в російській поезії), тобто кінця XIX ст. в Японії.

Зіткнення із західною цивілізацією в кінці XIX ст. поставило перед поетами хайку, як і перед іншими діячами культури, багато нових завдань. Переворот у поезії хайку здійснив геніальний поет і літературознавець Масаока Сікі, створивши поетичну школу “Хототогісу” і провівши реформи у світі сімнадцятискладових тривіршів. У рамках цієї школи творив і видатний письменник, знавець англійської літератури і товариш Масаока Сікі – Нацуме Сосекі.

Сікі намагався звільнити поезію традиційних жанрів від консерватизму, а також відкрив перспективу переходу до реалістичного зображення дійсності.

Знайомство Сікі з видатними художниками свого часу, зокрема Накамура Фусецу, а також живописною творчістю геніального художника і поета Йоса Бусона, допомагає Сікі відкрити концепцію “відображення дійсності” (*сясей*) в хайку.

Крім цього, в ряді реформ зазначається “живописність” хайку, тобто конденсація просторових зв’язків явищ і предметів у єдиній часовій точці. Сікі вводить у свою теорію принцип, запозичений з китайського живопису, – принцип “простоти і м’якості” (*хейтан*) – і проводить паралелі між хайку і європейським ландшафтним живописом.

Нацуме Сосекі у своїй поетичній творчості втілює заповіді поезії Срібної доби. Зокрема, літературний критик Сікі виділяє такі риси поезії хайку Нацуме Сосекі:

- 1) *ісьо дзансін* (нова форма оформлення); *кісо:тенгай* (хімерність, фантастичність);
- 2) *коккей сісо:* (кумедність, гумор, жартівливість);
- 3) *канто* (японське слово китайського походження); *дзокуго но сійо:* (просторіччя);
- 4) *ю:кен мадзіме* (сильні, справжні, відверті почуття).

Ці риси, характерні для Нацуме Сосекі, цілком вміщуються в рамки реформ Срібної доби.

“Живописність” хайку дозволяє легко уявити ті предмети і явища, про які йдеться в хайку. Існує мистецтво ілюстрації до хайку,

або “хайку в малюнку”. Нацуме Сосекі залишає ілюстрації до деяких своїх хайку, на яких не просто проілюстровані хайку – в них дається певна інтерпретація і своє бачення поетом даного твору.

Аналіз певних творів Нацуме Сосекі дозволить провести аналіз деяких рис його творчості на базі реформ Масаока Сікі. Порівняння поетичних і живописних аспектів творчості стане цікавим дослідженням для кращого розуміння поезії хайку Нацуме Сосекі.

Комісаров К.Ю. (м. Київ)

ФУНКЦІОНУВАННЯ УМОВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У РОЗМОВНОМУ СТИЛІ СУЧАСНОЇ ЯПОНСЬКОЇ МОВИ

Одна з головних проблем, пов'язана з дослідженням функціонування мовних одиниць у розмовному стилі, полягає в тому, що даний функціональний підрозділ не має чітко окреслених меж. Як свідчить аналіз мовного матеріалу, розмовні компоненти відносно вільно включаються, зокрема, до художніх текстів із метою досягнення ефекту близькості до реального життя. Окрім того, листи, записки, щоденники тощо також можна вважати писемним вираженням розмовного стилю. Отже, рамки розмовного стилю неможливо окреслити ані жанрами мовленнєвих творів, ані формою вираження.

Монологічний вид мовлення не виключається розмовним стилем, однак перевага у даному функціональному різновиді віддається діалогу, а діалогічна побудова тексту не може не впливати на синтаксис даного стилю. Якщо говорити про умовні конструкції, то відношення обумовленості у розмовному стилі, як показали наші спостереження, дуже часто зустрічаються в розчленованому вигляді. Значною мірою цьому сприяють, зокрема, особливості мовленнєвої поведінки японців: у Японії прийнято виражати увагу до слів співрозмовника як екстралінгвістичними, так і різними мовними засобами, а саме: “підтакувати” або ж час від часу (коли це доречно) вставляти репліки, які уточнюють зміст розмови, – головний співрозмовник спеціально для цього робить паузи. Такий стан справ спричинив те, що аподозис та протазис (головна й підрядна частини) одного складнопідрядного речення можуть потрапляти у репліки різних осіб: складнопідрядне речення в діалозі розпадається

на питання й відповідь, сполучник переміщується в постпозицію, і після нього ставиться крапка. Це є дуже притаманним явищем для розмовного стилю сучасної японської мови.

Вираження умовних відношень може “розпадатися” на окремі синтаксичні елементи і в межах репліки однієї особи. Це, на нашу думку, різновид експресії, залучення якої пояснюється передусім прагненням бути максимально переконливим за умов спонтанного мовлення. Ось приклад розчленованого вираження причини: Sono ie-dewa sono hachiue-wa kanzen-ni iranai mono na no yo. Dakara nusumu no. Doushitemo hoshii no. Karete shimaу no yo (У тому домі той вазон із квіткою абсолютно нікому не потрібен. Тому ми його викрадемо. Бо я дуже хочу його мати. Бо квітка засохне).

Однією з найважливіших структурно-стилістичних особливостей розмовного стилю є парцеляція. Її стилістична роль є провідною і для інших функціональних підрозділів, але хотілося б підкреслити, що в розмовному стилі дуже часто має місце дуплікація засобів поєднання предикативних частин умовних конструкцій (KARA+DAKARA.../“оскільки”/, KEDO+DEMO.../“але”/ тощо) для логічного підсилення та активного залучення співрозмовника до бесіди. Це є проявом такої особливості, як надлишковість. Ось типовий приклад: Hora shinseki-no ie-ni tomatte nagadenwa tte ki-ga hikemasu kara ne. Dakara modotte kitan desu (Просто, коли ти зупинився у родичів, довга телефонна розмова привертає увагу. Тому я повернувся додому).

Протилежним по відношенню до надлишковості явищем, характерним для розмовного стилю, є компресія, тобто скорочення: Risa chan, mizu-wo agetara? (Ріса, чому б тобі його не полити? /Досл.: якщо його полити?/).

Окрім компресії, неповні речення використовуються ще й при замовчуванні, яке притаманне усім типам японських умовних конструкцій (і не випадково, оскільки завдяки стійким логічним відношенням між аподозисом та протазисом можна легко встановити, яку частину випущено і що саме мав на увазі співрозмовник) і може бути стилістично використано, наприклад, для надання шанобливості комунікативному акту: Sonna hito-ni infuruenza utsushitara... (Якщо заразити таку людину грипом...)

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що: 1) активне функціонування неповних речень привертає увагу в різних регістрах

мови як прояв тенденції до економії мовних засобів, особливо – у синтаксисі живої розмовної мови, де найчастіше реалізуються неповні за складом речення; 2) неповнота та надлишковість – явища не лише самого речення, а й усього мовлення, його умов та функцій. Тому в таких випадках перш за все потрібно враховувати три найважливіші характеристики мови: широкий контекст, ситуацію та функціональну спрямованість; 3) реченням з неповнотою або надлишковістю структури властиве яскраво виражене емоційне забарвлення, відтінки якого створюються всією сукупністю мовних засобів як результат взаємодії граматики та лексики. Важливу роль при цьому відіграє й інтонаційний фактор. Семантичне багатство, емоційна насиченість, притаманні таким структурам, роблять їх яскравим і характерним стилістичним прийомом.

Кудінов І.А (м. Запоріжжя)

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЯПОНІЇ

Починаючи з середини 80-х років ХХ століття, науковці активно опрацьовують відносно новий підхід до вивчення процесів самоорганізації природи та соціального світу – синергетику. З середини 90-х років у вітчизняній науковій думці формується окремий напрямок, який досліджує становлення і розвиток суспільства в рамках синергетичного підходу. Основними представниками цього напрямку є В.П. Бех та С.В. Мартинюк. Ключове поняття напрямку – саморегуляція, яка, з одного боку, є “сукупністю впорядкованих відносно один одного в просторі та циклізованих у часі процесів стихійної або свідомої локалізації змін соціальної системи, що відтворюють здатність системи до еволюції у результаті дії зовнішніх та внутрішніх впливів”, з іншого – “системою, що утворює комплекс, цілісність якого забезпечується сукупністю зв’язків і відношень між групами елементів, об’єднаних розгорнутими в просторі і часі структурами” [Крохмаль 2004, 139]. Система саморегуляції функціонує на основі інформаційної взаємодії двох основних підсистем – регулюючої та регульованої, під час якої утворюються форми, притаманні відповідному типу суспільства. В історичному аспекті такі форми виступають як історичні форми саморегуляції соціального процесу.

До системи саморегуляції входить: 1) **суспільство** як сукупність соціальних спільнот, сфер життя та соціальний контроль; 2) **саморегулятивний комплекс**, що складається із соціальних норм, соціальних інститутів та регулятора і контролює переробку інформації, створює образ для більш чіткого й повного розуміння відповідної дії, процес рефлексії, за допомогою якого система надсилає інформацію про свій стан до саморегулятивного комплексу, а відповідна дія проходить через процес управління, який несе в собі інформацію про рішення системи, що управляє, для системи, яка управляється, тобто для суспільства [Крохмаль 2004, 109].

В рамках цього підходу аналізується історія Середньовічної Японії. Під Середньовічною Японією розуміється період розвитку японського суспільства із середини VII століття до 60-х років XIX століття.

Основними соціальними спільнотами в цей період були феодали і селяни. Феодали розподілялися на столичну аристократію (імператорське коло – куге), вищих чиновників провінцій (губернатори та їхні помічники), нащадків частини родових старійшин (начальники повітів). Коли влада перейшла до рук військової знаті (сьогунату), суспільство було розділено на військово-феодалний дворянський стан (бусі, самураї) та простий народ (бонге) – селян, ремісників і торговців. До кінця IX століття одним із прошарків японського суспільства були раби, які розподілялися на державних і приватних. Раби працювали на будівництві великих та іригаційних споруд.

Соціальний контроль у Середньовічній Японії забезпечувався нормами права у вигляді імператорських указів і кодексів, звичаями, традиціями і релігійними нормами (сінто, буддизм, конфуціанство), для чого були сформовані відповідні соціальні інститути. Так, центральний державний апарат був представлений спочатку імператором, якому підпорядковувались верховна державна рада (дадзекан), державний секретаріат і вісім відомств. З 1192 року державні функції виконує апарат сьогунату – бакуфу у вигляді трьох відомств (мандокоро, монтюдзе, самурайдокоро). Додатково для контролю за імператором, феодальною знаттю створюються окремі установи і посади: спеціальна колегія з десяти чоловік, генеральний представник сьогунату при імператорській резиденції. При сьогунаті династії Токугава бакуфу здійснює керівництво країною за допомогою вищих сановників: державних радників (4–6 чоловік) і керівників окремих відомств.

На місцевому рівні влада здійснювалася губернаторами (кокусі) у провінціях, начальниками в повітах (гун). На найнижчій ланці управління – п'ятидвірці (гохо) – адміністративні функції виконували сільські старости, їхні помічники, представники сільської верхівки і банта – представник поліції. В період сьогунату владу у провінціях отримали представники сьогуната – сього, які виконували адміністративну, судову і поліцейську функції. Їм підпорядковувались і військові гарнізони. У період останнього сьогунату в кожному князівстві існує свій уряд на чолі з канцлерами (каро), що займають цю посаду по черзі протягом місяця.

В цілому у Середньовічній Японії існували такі історичні форми саморегуляції соціального процесу: п'ятидвірка, повіт, провінція, князівство, церква, релігійна секта, ремісничий цех, гільдія, місто і держава.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех В.П. Генезис соціального організму країни: Монографія. 2-ге вид. доп. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 288 с.

2. Крохмаль Н. Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 148 с.

3. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки / Под ред. А.И. Рогожина, Н.Н. Страхова. – Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981. – 216 с.

Пирогов В.А. (м. Київ)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ КИТАЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЕВЕНТУАЛЬНІЙ СИСТЕМІ КЛАСИФІКАЦІЇ СУЧАСНОЇ ЯПОНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Головні завдання, які ставить перед собою автор доповіді, полягають у тому, щоб:

а) стисло охарактеризувати загальні структурні особливості системи фразеології сучасної японської мови, зокрема, з оглядом на історично-культурологічний статус китаїзмів;

б) окреслити коло головних проблем для дослідження японської фразеології, а також запропонувати систему її

класифікації для подальшого здійснення лінгвокультурологічного дослідження та аналізу.

Перш за все, слід зазначити, що вивчення японської фразеології, зокрема, паремій, окремо від китайської культурної традиції та літературних текстів є справою абсолютно помилковою і безперспективною як з точки зору наукового обґрунтування фактів мови, що аналізуються, так і з огляду на очікувані результати такого дослідження. Зокрема, складність проблеми порівняльного аналізу паремій японської мови з пареміями різносистемних мов (українська, російська, англійська), з одного боку, обумовлена історичними особливостями формування національної японської мови взагалі, а з іншого, її морфологічними, лексичними та іншими особливостями на діахронічному і синхронічному рівнях. Порівняльний аналіз паремій неможливий без етимологічного аналізу оригінальних текстів, а саме без глибокого дослідження їх китайських коренів з урахуванням китайських кальок (штампів), прямих запозичень та перекладів.

Канго, тобто лексику (і фразеологію!), запозичену з китайської мови, можна вважати одиницями вторинної номінації в японській мові. Саме тому використання матеріалу “канго” при порівняльному аналізі паремій можливо лише за умовою чіткого усвідомлення його китайського походження.

Питання китаїзмів у японській мові має особливий історико-лінгвокультурологічний статус. Вони належать до початку письмової історії японської культури (приблизно V ст.). Найдавніші літературні пам’ятки японців записані, фактично, китайською мовою – *камбуном*, що увібрала в себе аромат ієрогліфічної культури Далекосхідного ареалу, ставши підґрунтям для формування багатьох етносів і мов синоцентричного світу, включаючи японську.

Фразеологізми китайського ментального поля зафіксовані вже в *Кодзікі* та *Ніхонгі*, японських трактатах, що позначили початок письмової, освіченої історії японського народу. Вони пов’язані головним чином з поняттями класичної китайської натурфілософії: Інь, Ян, Теп та ін.

Китаїзми – це стародавні запозичення в японській мові, що, в принципі, можна порівняти з сучасними *тайрайго*, ідентифікація яких є практично завжди абсолютно безпомилковою,

якщо не вважати окремих випадків стилістичної трансверсії. Ідентифікація ж китаїзмів вимагає досить високої професійної підготовки, оскільки в даному випадку необхідна не тільки мовна обізнаність, але й певні знання в галузі історичних, культурних та літературних реалій Китаю.

З точки зору нормативної граматики сучасної японської мови китаїзми, як правило, мають так званий “нульовий морфологізм” (фактична відсутність морфологічних ознак), хоча досить часто зустрічаються випадки часткового морфологізму, тобто своєрідної гібридизації китайського і японського компонентів. До речі, аналогічне явище спостерігається в японській мові й у сучасних масових лексичних запозиченнях з європейських мов, особливо в галузі спеціальної термінології.

У японській мові чимало китаїзмів-кальок, тобто, по суті, китайських прислів'їв, фразеологізмів, перекладених японською мовою. На особливу увагу заслуговує також авторство більшості китайських прислів'їв.

У загальному і досить схематичному вигляді для японських фразеологізмів (включаючи паремії) можна запропонувати наступну систему класифікації:

а) *історична*:

- китаїзми* (стародавній період);
- біблеїзми (середньовічний період);
- європеїзми (новий-новітній час);
- псевдоєвропеїзми;

б) *морфологічна*:

- аморфні (нульовий морфологізм);
- полуаморфні (частковий морфологізм);
- стандартні (повний морфологізм);

в) *синтаксична*:

- скорочена синтаксема;
- повна синтаксема;

г) *образна (типологія)*:

- акцентована;

* Головними характерними ознаками китаїзмів є “нульовий морфологізм”, чотирикомпонентна структура, сюжети, образи і персонажі, пов’язані з китайською міфологією, історією, літературою.

- не акцентована;
- д) *реалемна*:
 - акцентована;
 - не акцентована;
- є) *онтологічна*:
 - позитивна;
 - негативна;
- ж) *авторська*:
 - анонімні;
 - авторизовані;
- з) *структурна*:
 - однокомпонентні;
 - двокомпонентні;
 - трикомпонентні;
 - чотирикомпонентні тощо.

Рябоваленко І.В. (м. Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ ЯПОНСЬКИХ ОРОНІМІВ ТА ГІДРОНІМІВ ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНИМ КРИТЕРІЄМ

Проблема дослідження давніх японських оронімів та гідронімів назріла давно, оскільки після введення у 1871 р. нової адміністративної системи в Японії офіційно була здійснена заміна існуючих до цієї реформи лексем на нові, що поставило перед лінгвістикою завдання визначення нового статусу цих лексем (перехід їх зі статусу активної до розряду пасивної лексики). У широкому аспекті дослідження оронімів та гідронімів входить до підрозділу ономастики, тобто такі наукові розвідки можуть бути пов'язані з історією, географією, етнографією, астрономією, антропонімією та етнімією. Робіт з лінгвістичного дослідження пасивних видів лексики проводилося недостатньо, за нашими даними, це роботи в основному з етимології та словотвору, також існує значна кількість робіт нелінгвістичного плану (в історичному, культурологічному та інших аспектах). Дослідженнями у цій галузі займалися такі лінгвісти: А.П. Аболмасов та Л.А. Немзер у праці “Словарь японских географических названий” розглядали номенклатурні терміни за історико-оглядовим принципом, А.А. Пашковський проводив дослідження топонімів за

словотворчим критерієм, К.А. Попов займався класифікацією давніх японських номенклатурних термінів та назв на матеріалі етногеографічної збірки “Фудокі” за історико-описовим принципом, Мотоорі Норінага у праці “Примеры нестандартного чтения географических названий” досліджував давні топоніми за етимологічним критерієм, намагався знайти закономірності їхнього утворення, розглядав методи запозичення топонімів із різних мов. Етимологічний критерій як лінгвістичний засіб дослідження давніх японських топонімів дозволяє віднайти їхній первинний зміст, незважаючи на те що при відтворенні на письмі назв місцевостей японці застосовували фонетичний, власне, буквений спосіб запису, тобто лише читання ієрогліфа в абстрагуванні від його значення. Вищезазначені вчені не досліджували пасивні види лексики за функціональним критерієм. У нашій розвідці ми пропонуємо досліджувати пасивні види лексики, зокрема ороніми та гідроніми, за функціональним критерієм. Спираючись на розвідку О.В. Дебейко, І.В. Рябоволенко, які на матеріалі японської військово-адміністративної лексики проводили пошуки адекватного критерію дефініції термінів “історизм”, “архаїзм” та “застаріле слово”, ми вважаємо, що функціональний критерій є релевантним у дослідженнях давніх японських оронімів та гідронімів. На нашу думку, він дозволяє адекватно стратифікувати пасивні види лексики, враховуючи особливості японської топоніміки, визначити сфери їхнього функціонування. У ході дослідження ми з’ясували, що значна частина давніх оронімів та гідронімів вживається у наукових, художніх творах, зокрема поетичних, дидактичній літературі, путівниках. Спираючись на приклади функціонування цих видів лексики у різних сферах людської діяльності, ми пропонуємо поділити давні японські ороніми та гідроніми на повністю і частково пасивізовані. У ході дослідження з’ясовано, що до повністю пасивізованих оронімів та гідронімів можна зарахувати лексеми, сфера функціонування яких обмежується лише словниковими статтями у спеціалізованих виданнях. На нашу думку, частково пасивізовані ороніми та гідроніми – це такі лексеми, ступінь функціонування яких у різних функціональних стилях високий. До частково пасивізованих назв ми зараховуємо лексеми, які позначали великі географічні об’єкти (назви провінцій, столиць тощо) або місцевості, які славилися своїми краєвидами і неодно-

разово оспівувались у поетичних творах. У ході дослідження ми встановили, що хоча давні японські ороніми та гідроніми належать до пасивного виду лексики, але вони не перебувають у статичному стані, а є під впливом динамічних мовних явищ, тобто процесів пасивізації, які ділять, на нашу думку, ороніми та гідроніми на повністю і частково пасивізовані. Саме функціональний критерій, який узято нами як уніфікований критерій дослідження, дозволяє ґрунтовно простежити процеси пасивізації топонімів.

Абрамченко О.О. (м. Запоріжжя)

МЕТОДОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ТА ЯПОНІЇ

Проблеми, які завжди виникали перед людством, рухають вперед світ, думки людей. Одна з них – проблема побудови ефективної моделі соціальної політики, яка потребує вирішення таких питань, як незадовільний рівень життя, низька зарплатня, відсутність засобів до існування через безробіття, погане житло, погане або надто дороге медичне обслуговування, неякісна освіта, незахищеність у старості тощо. Безумовно, проблема визначення ефективної моделі соціальної політики є досить суперечливою, оскільки цілі соціальної політики та засоби їхньої реалізації досить відмінні в різних країнах, не кажучи вже про різні частини світу. Також помилково вважати, що соціальні проблеми – це суто проблеми бідних країн. Адже вони існують навіть у найрозвиненіших країнах світу, які надають допомогу менш потужним державам.

Визначення рівня розвитку країни згідно з її внутрішнім змістом або зовнішньою активністю неможливе без порівняння з ідеальним або бажаним зразком розвитку. У світовій практиці порівняльного аналізу різних держав існує два протилежних напрями. Перший, який був запропонований Платоном, базується на порівнянні існуючої державної системи з ідеальною моделлю країни (ідеальною державою). Другий підхід, запропонований Арістотелем, передбачає порівняння не з ідеальним, а з відповідним реальним об'єктом. Для нас бажаним є другий підхід.

Залишається визначити країни, які будуть порівнюватися. Звісно, першою з них є Україна, що можна залишити без коментарів. Зразком для порівняння визначено Японію з декількох причин: 1) для кожної з країн соціальна політика є головним джерелом їхнього розвитку; 2) Японія є одним із зразків майбутнього стану не лише України, а й кожної держави, яка намагається досягнути інформаційної фази розвитку.

Однак головною проблемою порівняльного аналізу є не сам процес, а методологія, відповідно до якої визначаються

характеристики і показники соціальних систем різних країн, порівняння яких дозволяє вважати цей процес науково обґрунтованим.

У результаті аналізу досліджень з проблем соціальної політики України і Японії було визначено показники, відповідно до яких необхідно проводити порівняння:

1. **Передумови формування** соціальної політики (географічні, економічні, демографічні, історичні).

2. **Базові соціальні індикатори** країни: середня очікувана тривалість життя при народженні; смертність немовлят до одного року; коефіцієнт приросту населення; коефіцієнт фертильності (кількість дітей на одну жінку); відсоток населення, старшого 65 років; відсоток міського населення; рівень захворюваності на ВІЛ/СНІД; індекс людського розвитку; розмір ВВП на душу населення; рівень бідності; коефіцієнт Джині; рівень безробіття; розмір витрат на медичну сферу та освіту тощо.

3. **Ідеологічні погляди** на соціальну політику і **вплив міжнародних організацій** на визначення пріоритетів у соціальній політиці.

4. **Адміністрування** соціальної політики, участь регіональних структур та недержавних організацій.

5. **Соціальні програми** (тип їхнього фінансування: за рахунок загальних державних податків чи за рахунок страхових внесків працюючих/роботодавців; вибірковість/універсальність соціальної допомоги та соціального обслуговування, ступінь участі держави у їхньому наданні; регулювання трудових відносин та участь профспілок у цьому; ситуація на ринку праці; ступінь державного втручання та фінансування політики охорони здоров'я, освіти та житлової політики).

6. **Сприйняття** соціальної політики населенням (зокрема, електоральні настрої та поведінка).

Бабакишвили В.Т. (з. Москва)

СООТНОШЕНИЕ ИСЛАМА И ДЕМОКРАТИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ

Сегодня многие считают, что ислам несовместим с демократией. Многочисленные факты и тенденции свидетельствуют

об отсутствии политической альтернативы династическому государственному правлению, о непризнании прав человека, дискриминации женщин, радикализации ислама в качестве альтернативы демократии. Сюда же следует отнести и социокультурную ситуацию, в рамках которой индивиду непросто доказывать свое право на существование, поскольку современность здесь переплетается с родоплеменными установками. Сопоставляя противоречивые представления об арабском обществе, можно прийти к выводу, что сама идея демократии вообще чужда арабскому миру. Тем не менее эксперты и ученые, занимающиеся проблемами Ближнего Востока, должны не игнорировать настроения и нужды арабского мира, а приступить к анализу знаний об арабской цивилизации и ответить на вопрос, есть ли вообще у исламского общества потребность в демократии.

Многие отвечают на этот вопрос отрицательно. Разумеется, если рассматривать эту проблему с точки зрения фундаментального ислама, на момент появления которого никакой демократии не было, то можно заключить, что демократическое мышление просто чуждо исламскому миру. Негативное отношение к демократии основано на представлении об исламских культурных ценностях как преемственных, незыблемых и вечных. Если думать так и в дальнейшем, это может привести к созданию серьезного барьера между понятиями ислама и демократии.

Среди мусульман сохраняются предубеждения к западной культуре, в том числе политической, которая раньше ассоциировалась с колониальным господством, а ныне — с глобализмом. Последний зачастую воспринимается примитивно, и в нем усматривается внешняя экспансия, стремление окончательно отеснить ислам на периферию человеческой цивилизации.

Специфика исламской политической культуры, невосприимчивость общества к либеральной установке на демократию не становятся абсолютным препятствием к его осторожной демократизации. Практически повсеместно, в том числе в самых консервативных странах Персидского залива, возникли и действуют демократические институты, почти везде существует свободная печать, происходит реформирование некоторых силовых структур.

Разумеется, влияние демократических институтов на политику и власть несопоставимо с европейским, а свободная пресса

периодически испытывает мощные удары цензуры, в том числе религиозной. Неблагополучно, а во многих странах даже очень неблагоприятно с правами человека. Но, тем не менее, публично большинство политиков, каждый на свой лад, подчеркивают, что они “тоже демократы”. Вспомним, что демократию не отрицал даже ливийский диктатор Муаммар Каддафи, который еще в 70-х гг. в своей знаменитой “Зеленой книге” выстраивал собственную демократию на основе синтеза исламских установок и племенных отношений.

Есть иная позиция, состоящая в том, что мусульманскому миру рано или поздно не избежать демократизации. Лучше — раньше. И, конечно, никак не обойтись в этом вопросе без внешнего содействия. Не назойливого, но тактичного. В любом случае без приближения мусульманского сообщества к демократическим стандартам ему не достичь высокого уровня модернизации, не выбраться из постоянных кризисов.

Некоторые лидеры исламских государств полагают, что демократия и ислам все же могут сосуществовать, однако модернизация должна проводиться в соответствии с духом мусульманской веры. “У нас разные ценности: мы намерены блюсти свои так же, как Запад охраняет свои”, — отметил президент Пакистана Первез Мушарраф. По его мнению, модернизация предполагает улучшение качества жизни посредством развития науки и технологий, однако Западу не стоит рассчитывать на вестернизацию Востока.

В Европе и США по-разному подходят к “демократизации” арабского мира. Для американцев демократию вполне можно экспортировать, для Европы демократия является культурной ценностью, которая развивается в течение длительного времени. Европейцы, к сожалению, склонны рассматривать демократию с культурной точки зрения, которая учитывает особенности повседневной жизни в арабских странах и больше зависит от толкования ислама, чем от настроений самих мусульман. В арабском мире существуют как явные противники демократии, например лидер ФИС (FIS) шейх Али Бель Хадж, который опубликовал в 1992 году брошюру под названием “Против демократии”, так и писатели, журналисты и просто свободомыслящие люди, которые борются и гибнут во имя демократии и свободы. Имеет место также поиск исламской альтернативы, выразителями которой оказываются исламские радика-

лы, ориентирующие верующих на золотое прошлое времен пророка Мухаммеда и праведных халифов, когда, по их утверждению, возникла и функционировала идеальная, основанная на Коране модель общественного устройства и государства.

Противоборствующие стороны состоят из мусульман, придерживающихся разных взглядов на ислам. Этот конфликт интересов по поводу демократии предполагает не устранение религиозного феномена ислама, а изменение его методов и интерпретации. Отсюда вывод: для создания справедливого общества нет особой нужды обращаться за демократией, ибо все и так расписано в Коране и шариате. И таких суждений, между прочим, придерживаются не только радикалы.

Кто-то полагает, что процесс демократизации можно форсировать, кто-то, напротив, утверждает, что переделывать мусульманское политическое бытие бесполезно и даже опасно, поскольку это вызовет ответную негативную реакцию, в том числе связанную с проявлениями экстремизма. И все же обсуждение демократии и реформ в мусульманском мире может быть успешным только при понимании того, что либеральные идеи, например об отделении религии от государства, существуют и в исламе, и не являются исключительно проамериканскими или прозападническими идеями. Вместо того чтобы переносить западные понятия в мусульманский мир, мусульмане должны сконцентрировать свое внимание на уже существующих мусульманских концепциях реформ.

Галушка-Адайкін А.Р. (м. Київ)

ЛОКАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В РЕСПУБЛІЦІ ІНДОНЕЗІЯ

(друга половина XX ст. – початок XXI ст.)

Розбудова демократичного суспільства в країнах Південно-Східної Азії на сучасному етапі вкрай ускладнена наявністю локальних конфліктів на території цих країн. Республіка Індонезія, як член АСЕАН, великий світовий експортер нафти, газу, різноманітних промислових товарів, давно претендує на чільні місця не тільки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, а й у всій Азії. Однак суспільно-економічний прогрес в Індонезії значно гальмується з огляду на наявність проблем у внутрішньополітичному житті архіпелагу, серед яких найбільш гострою є локальні конфлікти.

Незважаючи на те що локальні конфлікти в Індонезії є поняттям синкретичним й головними факторами їхнього виникнення є певна сукупність різноманітних причин, можемо класифікувати їх за найбільш характерними рисами стосовно їхнього виникнення та розвитку:

1) конфлікт в Амбоні (Молукські острови), 1999–2004 рр. – міжконфесійний, протистояння християнського та мусульманського населення із залученням до конфлікту радикальних мусульманських угруповань із Яви;

2) конфлікт на Східному Тиморі, 1976–1999 рр. – сепаратистський, боротьба місцевого населення за незалежність проти уряду та Збройних сил Індонезії, закінчився проголошенням незалежності Тимору Лесте;

3) конфлікт у регіоні Ачех (Північна Суматра), 1976–2004 рр. – сепаратистський, бойові дії між Рухом за незалежність Ачеху та Збройними силами Індонезії;

4) конфлікт 1998 р. – громадянський, повстання населення Індонезії проти авторитарного уряду Сухарто;

5) конфлікт навколо архіпелагу Спратлі, 90-ті рр. XX ст. – міждержавний територіальний конфлікт, до якого залучені країни-члени АСЕАН та Китай.

Ці конфлікти є найбільш значущими в контексті розвитку індонезійської держави. В Республіці Індонезія відбувалися й інші, але не такі значні за впливом на внутрішньополітичне становище в країні, локальні конфлікти, такі як: міжконфесійний конфлікт в Посо (Північна Суматра, 2001–2002 рр.), сепаратистський конфлікт на Західному Папуа (інша назва – Іріан Джая, 80-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.), міжконфесійний конфлікт на Ріау (90-ті рр. XX ст.), міжетнічний конфлікт на Калімантані (між місцевим племенем даяків та переселенцями з острова Мадуро).

Незважаючи на окрему для кожного з локальних конфліктів в Індонезії періодизацію, можемо виділити такі загальні риси в їхньому розвитку:

а) найбільші локальні конфлікти в Індонезії, такі як: на Східному Тиморі, в регіоні Ачех, виникли в період “Нового порядку” (1966–1998), за часів становлення режиму Сухарто, що пов’язане зі зміцненням позицій центру в країні, обмеженням

регіонів в економічній та соціальній галузях, посиленням ролі Збройних сил та поліції в суспільно-політичному житті країни, становленням авторитаризму;

б) другий етап ескалації локальних конфліктів в Індонезії відбувся на початку 90-х рр. XX ст., що обумовлено такими факторами, як: загальносвітова політична та економічна нестабільність, яка була спричинена закінченням “холодної війни”, що також мало відбиток на внутрішньополітичне становище в Індонезії; втручання провідних країн світу у розвиток локальних конфліктів у країні; репресивні заходи уряду проти учасників повстанських рухів;

в) третій етап розвитку локальних конфліктів у країні відбувся на тлі економічної кризи в Індонезії та падіння режиму Сухарто в 1998 році, що остаточно дестабілізувало соціально-політичне становище та спричинило виникнення низки нових конфліктів у країні;

г) періоди Реформації (1998–2001) та Постреформації (2001 р.) в країні характеризуються поступовою демократизацією суспільства, реформуванням політичної системи, що дало можливість створити умови для вирішення проблемних питань у регіонах. Уряд країни почав звертатись до несилових методів вирішення локальних конфліктів у країні. Урядом Індонезії була розроблена програма надання більш широкої соціальної та економічної автономії таким регіонам, як Ачех та Західне Папуа (Іріан Джайя), деякі з активістів сепаратистських рухів були амністовані, заходи уряду сприяли створенню партій та організацій, що презентували інтереси відповідних регіонів в обласних та районних радах, у загальноіндонезійському парламенті. Слід зауважити, що в суспільно-політичних процесах, які відбуваються в Індонезії після падіння режиму Сухарто, незважаючи на загальну позитивну оцінку діяльності урядів з огляду на демократичні зрушення та реформування економіки, є й негативні фактори. В суспільно-політичному житті країни з’явився елемент анархії, рішення уряду та парламенту Індонезії вже не мають такого авторитету, як це було за часів Сукарно та особливо Сухарто. Із вирішенням локальних конфліктів у регіоні Ачех, в Амбоні, на Східному Тиморі та в інших регіонах, залишається нерозв’язаною низка проблем, що вносить дестабілізуючий елемент у суспільно-політичну ситуацію в країні.

Ковальський С.В. (м. Одеса)

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ У КІПРСЬКОМУ КОНФЛІКТІ 1963–1974 рр.: ПРОВОКАТОР ЧИ МИРОТВОРЕЦЬ?

У радянській науковій літературі існували певні точки зору щодо зовнішньої політики капіталістичних країн, які мали суто ідеологічний характер. Такі підходи переходили з однієї праці в іншу майже без критичного аналізу та логічного обґрунтування. Одним із таких “ярликів” була теза про те, що Великобританія навмисно розпалювала міжетнічний конфлікт на Кіпрі в 1960–70-ті рр. і провокувала нестабільність у всьому Східному Середземномор’ї. Офіційна точка зору щодо ролі Великобританії у кіпрському конфлікті 1963–1974 рр. зводилась до тези, що політика Лондона стала безпосередньою причиною спалаху конфлікту (Шмаров В.А.; Петряшена Н.; Семенов В.С.). Дослідники вважали, що колишні колонізатори спеціально розпалювали сутички між громадами на острові, щоб утримати під контролем важливі стратегічні об’єкти, які там знаходились. Можна погодитися, що політика управління своїми колоніями базувалася на принципі *divido et impera*. Але, коли мова йде про незалежну державу, треба брати до уваги появу нових факторів, які впливали на загальну ситуацію в регіоні. Необхідно проаналізувати нові умови, які створилися з 1960 р., і зробити висновок, як вони вплинули на економічні, геостратегічні та політичні інтереси Великої Британії.

За даними грецької інформаційної агенції, з початку збройної сутички між громадами острова Великобританія першою зробила спробу зупинити конфлікт (*Economic of Federation in Cyprus*. – Nicosia, 1965. – Р. 5). Коли вона впевнилася, що не зможе зупинити кризу власними силами, то погодилась на пряме втручання ООН. До того ж у 1964 р. Великобританія була ініціатором створення Збройних сил ООН по підтриманню миру на Кіпрі (ЗСООНК). У 1964 р. Англія відправила 1792 військовослужбовців до ЗСООНК при загальній чисельності миротворчих контингентів 4737 чол. (Документ S/5950). У 1973 р., під час скорочення чисельності ЗСООНК, британський контингент все одно складав більшу частину: 944 чол. при загальній кількості 2730 чол. (Документ S/11137). За сумою грошових внесків в ООН на утримання ЗСООНК Великобританія в 1960-ті рр. перевищувала усі країни, за винятком США. Загальна сума внесків Великобританії

до ООН на врегулювання конфлікту на Кіпрі до 1974 р. склала 34 733 855 дол. США (Документ S/11339).

Існували певні проблеми, які створювали загрозу інтересам Великої Британії. По-перше, це було пов'язано з міжнародними наслідками конфлікту. У Кіпрську кризу були втягнуті Туреччина та Греція, які були членами НАТО. Відстоюючи права своїх громад (грецької та турецької) на острові, вони втягувались у конфронтацію одна з одною. У 1974 р. ситуація була настільки напруженою, що виникла війни загроза між Грецією та Туреччиною. Відкрита конфронтація між двома союзниками по НАТО приводила до ослаблення Південного флангу Північноатлантичного альянсу. Загострення ситуації на Кіпрі викликало ускладнення взаємовідносин між Туреччиною та США, з іншими членами НАТО. В подальшому Кіпрська криза вплинула на вихід Греції з НАТО. Звичайно, перспектива подальшого розвитку подій у такому напрямку не влаштовувала ані США, ані Великобританію. І природно зробити висновок, що налагодження стабільності у відносинах між греками-кіпріотами та турками-кіпріотами вирішувало одне з найболючіших питань у греко-турецьких відносинах, а значить, стабілізувало б середземноморський фланг НАТО.

Іншим не менш проблемним для Великобританії аспектом був економічний наслідок конфлікту. Збройні сутички між ворогуючими громадами завдавали шкоди англійському майну на Кіпрі. Наприклад, під час липневих подій 1974 р. на Кіпрі турецькі бомбардувальники нанесли повітряний удар по прибережній смузі Фамагусті, в тому числі дуже постраждав найбільший на Кіпрі готельний комплекс "Золота миля", значна частина акцій якого належала британським громадянам (Time. – 1974. – № 7). Спеціалісти ООН фіксували в той період артилерійські обстріли готелів в Нікосії та інших містах (Документ S/11353). Тоді ж йшли жорстокі бої за аеропорт в Нікосії, який після цього довго не працював (Документ S/11459). Загальні збитки туристичному бізнесу склали приблизно 90 млн. дол. США, при загальному доході на 1973 р. 350 млн. дол. (Документ S/11467).

Однією з найпоширеніших тез у радянській історичній літературі була заява, що Великобританія штучно створювала напружену ситуацію, щоб контролювати свої військові бази на Кіпрі (Меньшиков В.М.; Егоров Б.Г.; Шмаров В.А.) Але тут слід

зазначити, що статус британських баз був обговорений ще до проголошення незалежності Кіпру. Населення дуже негативно ставилося до будь-якого британського солдата, навіть під прапором ООН. Тому загострення кризи створювало негативні умови для британських військових, у середині 1970-х років навіть йшла мова про виведення англійських солдатів з Кіпру. Тому важко говорити про те, що нестабільність на острові була позитивним фактором для збереження status quo “суверенних територій” Британії на Кіпрі.

Менш важливими, але все одно резонансними були події, пов’язані з етнічною спільнотою кіпріотів у Великобританії та США. Загострення ситуації на Кіпрі в 1974 р. призвело до активності етнічних греків, які мешкали на території США та Великобританії. В Лондоні навіть були випадки, коли припиняли роботу деякі фабрики, де працювали греки-кіпріоти, їх підтримували англійські профспілки (The Morning Star, 1974 July, 17).

Конфлікт на Кіпрі мав міжнародний резонанс і в деякій мірі похитнув міжнародний престиж Великобританії як колишньої метрополії. Про це свідчать заяви та постанови держав Руху неприємданія, Європейської ради та Британської співдружності.

Отже, на втручання Великобританії у внутрішні справи Кіпру 1960–70-х рр. впливали старі колоніальні стереотипи, але наведені вище факти свідчать про те, що це не була акція, спрямована на розпалювання подальшого конфлікту. Навпаки, Великобританії було не вигідне продовження конфлікту, оскільки саме це шкодило політичним, геостратегічним та економічним інтересам, а подальший розвиток напруги в регіоні міг коштувати НАТО розпаду стратегічно важливого південного флангу. Таким чином, можна зробити висновок, що роль Великої Британії у Кіпрській кризі полягала в тому, щоб припинити конфлікт між двома громадами.

Павлішина Л.Ф. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІЙ ЮРИДИЧНИХ БЮРО ПАРЛАМЕНТУ ЯПОНІЇ

Перший досвід функціонування юридичного бюро був набутий за часів Імператорського парламенту. Уряди того часу діяли самостійно, не узгоджуючи свої дії з парламентом, і основна

увага приділялася саме урядовим законопроектам. При кабінеті міністрів було створено юридичне бюро, робота якого виявилася дуже плідною і необхідною.

Законодавча ініціатива депутатів Імператорського парламенту стримувалася верхньою палатою – Палатою перів. Повноваження парламенту у порівнянні з урядом були обмежені. Тому питання про посилення юридичної допомоги для підготовки депутатських законопроектів не поставало.

Після Другої світової війни внесені до конституції поправки змістили центр політичної влади до парламенту, який став найвищим органом державної влади і єдиним органом законодавчої влади, функції палат змінилися.

У 1947 році при палатах Національного парламенту були створені секретаріати, які мали у своєму складі юридичні відділи. Наступного року у зв'язку з необхідністю створення передумов для підвищення якості депутатських законопроектів відділи були відокремлені у самостійні юридичні бюро при кожній палаті. У складі кожного юридичного бюро, крім голови, нараховується трохи більше 70 службовців, з яких 50 є фахівцями з права, що загалом відповідає складу юридичного бюро при кабінеті міністрів. Голова юридичного бюро призначається за згодою палати відповідно спікером або президентом палати, під чийм наглядом він здійснює управління справами та з ким він має погоджувати призначення і звільнення радників, інших службовців.

Післявоєнних змін зазнало також юридичне бюро кабінету міністрів. У 1948 році воно було поглинуте управлінням юстиції, яке згодом переросло у міністерство. Лише у 1952 році юридичне бюро було відділено від Міністерства юстиції з відновленою назвою “юридичного бюро кабінету міністрів” і підпорядковане кабінету.

В основні обов'язки юридичного бюро кабінету входить розгляд проектів законів, урядових указів і договорів та підготовка їх до засідань кабінету для подальшої передачі до парламенту, самостійна розробка проектів законів та указів, юридична перевірка узгодженості проектів законів та договорів кабінету з чинним законодавством. Крім того, юридичне бюро викладає прем'єр-міністру та кабінету свою думку у випадку виникнення сумнівів стосовно тлумачення та застосування указів та постанов, а також формує єдиний погляд уряду за наявності неузгодженості у роз'ясненнях

міністрів. Юридичне бюро надає уряду необхідні консультації з питань законодавства. Разом із секретаріатом та Радою національної оборони юридичне бюро відіграє важливу роль у діяльності уряду, забезпечуючи, зокрема, високий рівень урядових законопроектів.

Основним обов'язком юридичних бюро при палатах парламенту є вивчення і перевірка депутатських пропозицій та оформлення їх у вигляді законопроектів. Тобто юридичне бюро палати бере участь у процесі підготовки депутатських законопроектів із самого початку, від стадії задуму до готового законопроекту. Відповідно до прохання окремих депутатів і депутатських фракцій для успішного проходження законопроекту юридичне бюро працює з ним, починаючи від шліфування тексту законопроекту і закінчуючи оформленням передбачуваних питань та відповідей під час розгляду у парламенті. Юридичне бюро палати часто бере участь у внутрішньопартійних засіданнях і обговореннях у комітетах, надаючи поради. Хоча немає закону, який би зобов'язував юридичне бюро палати робити попередню перевірку депутатських законопроектів, насправді всі законопроекти депутатів проходять таку перевірку.

До інших функцій юридичних бюро при палатах входить підготовка проектів поправок до законопроектів уряду або іншої палати під час їхнього розгляду у кожній палаті. Юридичне бюро при палаті за вимогою голови бюро також висловлює погляди у комітетах стосовно розуміння конституції або питань законодавства тощо, проте, на відміну від юридичного бюро кабінету, яке офіційно викладає власну думку, юридичне бюро палати подає свої погляди у вигляді довідки, для того щоб депутат міг визначитися зі своєю позицією.

Якщо порівнювати функції юридичного бюро парламенту з функціями юридичного бюро кабінету у законотворчому процесі, то, враховуючи, що у розпорядженні юридичного бюро кабінету є напрацювання відповідних міністерств і відомств по кожному законопроекту уряду, юридичні бюро при палатах стосовно депутатських законопроектів виконують такі ж функції, як юридичне бюро кабінету разом з міністерствами і відомствами – щодо законопроектів кабінету. При цьому за законом юридичні бюро парламенту мають лише сприяти підготовці депутатських законопроектів, у той час коли на юридичне бюро кабінету покладена відповідальність за урядові законопроекти.

Семиволос І.М. (м. Київ)

СІОНІЗМ ТА ПАЛЕСТИНСЬКА МАНДАТНА ВЛАДА: ПОДВІЙНИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ЧИ КОЛОНІЗАЦІЯ?

Важливим аспектом палестинського мандату, навколо якого продовжуються точитися суперечки, є характер єврейських поселень до 1948 року в Палестині та їх відносини з правлячою імперською (мандатною) владою.

Хоча сіоністська колонізація Палестини розпочалася ще під час османського правління наприкінці дев'ятнадцятого століття, офіційне визнання та підтримка сіоністського проекту з боку Британії створили нові важливі переваги для сіоністів. На відміну від протидії османської влади, Велика Британія декларувала свою підтримку “створенню в Палестині національної домівки для єврейського народу” у листопаді 1917 року, одразу після окупації цієї країни. Ця обіцянка відома як Декларація Бальфура. У такий самий спосіб 6 Стаття Хартії Мандату Ліги Націй 1922 року передбачала, що Уряд Палестини “має сприяти єврейській імміграції та заохочувати...заснування єврейських поселень на землях, включаючи державні та вільні землі, які не призначені для громадських цілей”. Таким чином, на початковому етапі британського правління, офіційні документи засвідчили імперську політику єврейської колонізації, сприяння імміграції, придбання земель, розвиток поселень та елементи суверенітету. На доповнення до усвідомленого спільного інтересу, британсько-сіоністські відносини були побудовані на дискурсі розвитку та модернізації.

З іншого боку, і Декларація Бальфура, і 5 Стаття Хартії Мандату містили первні обіцянки збереження прав місцевого палестинського населення. Таким чином, британці зобов'язувалися виконувати так зване “подвійне зобов'язання”: допомагати утворенню єврейської національної домівки та гарантувати дотримання прав палестинських арабів у цьому процесі. Попри відхилення та повороти британської політики по відношенню до сіоністського проекту протягом Мандату, надзвичайне розширення єврейської колонізації між 1918 та 1948 роками відображає врешті – навмисне чи ні – що урядова політика була на користь сіоністській колонізації та шкодила інтересам місцевого неєврейського населення країни.

Протягом тривалого часу науковці намагалися визначити у якій мірі сіонізм може вважатися компонентом “колоніалізму” та

чи насправді британці сприяли сіоністській колонізації. Деякі з них, у тому числі значна кількість палестинців, розглядають сіонізм як передовий загін західного імперіалізму та типовий поселенський рух, покликаний витіснити місцевих палестинців. Вони підкреслюють тісну співпрацю між британцями та сіоністськими лідерами у організації широкомасштабної єврейської імміграції як початкового періоду майбутньої колоніальної держави. Деякі критично налаштовані ізраїльські науковці, також аналізують сіоністські поселення в Палестині через призму поселенських держав та європейської колонізації.

Проте, більшість ізраїльських дослідників відхилили цей підхід, наголошуючи, що сіонізм за своїм характером є національно-визвольним рухом, який прагнув “повернення” до єврейської прабатьківщини для вирішення проблеми єврейського поневолення та переслідування в Європі. Такі роботи часто змальовують єврейські зусилля як “антиколоніальний” проект, дистанцюючи сіонізм від британського правління. З цієї перспективи, британське законодавство щодо імміграції, землі та планування зображуються як перешкоди сіоністського розвитку.

Інші дослідники наголошують на відмінностях сіонізму від класичного поселенського руху, зосереджуючись на відсутності потужної “метрополії”, на незначному інтересі до придбання природних ресурсів, та факті, що сіоністські поселенці не експлуатували місцеве населення.

Окрім того, частина ізраїльських науковців зосередилася на переплетенні колоніальних інтересів та дискурсу модернізації, який діяв для поневолення та маргіналізації місцевого населення, зображуючи його примітивним, пасивним та позбавленим здатності до розвитку або політичної волі. Такий дискурс був центральним у забезпеченні моральної зверхності та слугував ефективним інструментом контролю для британської колоніальної політики та, по суті, заохочував британсько-сіоністський альянс у багатьох сферах, у тому числі, у використанні землі та розвитку.

Сучасним явищем ізраїльської науки стало прийняття спеціальної термінології, яка б прояснила відносини сіонізму з колоніалізмом. Наприклад, Орен Іфтахель, який визначає місце єврейських поселень в межах поселенського колоніалізму, наголошує, що цей рух може бути витлумачений у контексті важкого становища

європейських євреїв та називає його “колоніалізмом етнічного виживання” або “колоніалізмом переміщених осіб”. Натомість, Арнон Голан визначає сіоністську колонізацію як “неформальний колоніалізм”, звертаючи увагу на брак підтримки раннього сіонізму з боку Європи та відсутність формальної державної потуги.

Ран Агронсон скоріше готовий говорити про “колонізацію” ніж про “колоніалізм”, підкреслюючи дрібний масштаб ранніх єврейських поселень та дистанцюючи їх від наступних масових експансіоністських стратегій сіонізму. Ронен Шамір, загострюючи та узагальнюючи спостереження своїх попередників щодо ефективного використання сіоністами інфраструктури Мандату, визначає британсько-сіоністські рушійні сили як “подвійний колоніалізм”, доводячи, що єврейське населення країни “було активним у конкретних матеріальних практиках колонізації”, у той час як британська влада забезпечувала політичну, правову та адміністративну колоніальну парасольку”.

Скороход В.О. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Пострадянські країни Центральної Азії обрали різні моделі здійснення ринкової трансформації своїх економік. Казахстан і Киргизстан обрали модель швидких перетворень та відкритої економіки, а Узбекистан – модель поступової трансформації із сильною роллю держави в економіці та протекціоністською зовнішньоторговельною політикою. Результати їхньої реалізації виявилися неоднаковими. У **Казахстані** національна економіка фактично розділилася на два сектори – експортно-сировинний, який динамічно розвивається, та всі інші галузі економіки, які перебувають у стані хронічної стагнації. В економіці Казахстану експортне значення мають видобуток нафти, руд металів, кольорова та чорна металургія. Підприємства металургійних галузей були спочатку передані у трастове управління, а потім приватизовані транснаціональними корпораціями за пільговими цінами, але із зобов'язаннями провести технічну реконструкцію та інвестувати значні кошти у ці підприємства. У нафтовидобутку також домінують іноземні корпорації.

Киргизстан найбільш послідовно здійснював політику швидких ринкових перетворень та лібералізації зовнішньоекономічної діяльності. В 1998 році Киргизстан першим із пострадянських країн вступив у СОТ. Але такий економічний курс призвів до величезного спаду виробництва та глибокої економічної кризи, деіндустріалізації економіки. Місцеве виробництво виявилось неконкурентоспроможним порівняно з імпортом. Незважаючи на таку ліберальну економічну політику, приплив іноземних інвестицій виявився невеликим. Єдиним крупним проектом з участю іноземного капіталу є видобуток золота на родовищі Кумтор. Переважна частина зростання ВВП та експортних надходжень у країні відбувається саме за рахунок видобутку золота на цьому родовищі. Всі інші галузі реального сектору економіки перебувають у хронічно депресивному стані. Киргизстан, на відміну від Казахстану, не має значних обсягів сировинних ресурсів, які країна могла б запропонувати на світовий ринок. Тому тут немає навіть відносно процвітаючого у Казахстані сировинного сектору. Країна має величезний зовнішній борг. Щорічне планове обслуговування зовнішньої заборгованості “з’їдає” більше половини експортних надходжень. Більш-менш задовільне функціонування економіки в Киргизстані відбувається тільки завдяки міжнародній допомозі. Таким чином, орієнтація на модель відкритої економіки в Киргизстані виявилася тупиковою, оскільки вітчизняні виробники виявилися неконкурентоспроможними перед імпортом, а іноземних інвесторів країна не цікавить, позаяк не має достатніх ресурсів. Киргизстан є типовим представником “держав, що не відбулися” (failed states).

Суттєво відмінної від попередньо розглянутих країн стратегії економічного розвитку дотримувався **Узбекистан**. У цій країні ринкові перетворення здійснювалися поступово, під контролем держави. Тут держава зберегла за собою розподільчу функцію в економіці, яка була характерна для СРСР. Держава могла підтримувати неприбуткові в умовах ринкової економіки підприємства, перерозподіляючи на їхню користь кошти, отримані від прибуткових експортних секторів господарства, якими в Узбекистані є виробництво бавовни, золота, урану та інших кольорових металів. Це дозволило уникнути значного спаду виробництва у 1990-х роках і в умовах складної демографічної ситуації зберегти соціаль-

ну стабільність. У зовнішньоекономічній діяльності Узбекистан дотримувався політики протекціонізму та імпортозаміщення.

Але і в узбецькій економіці не все благополучно. Курс на державне регулювання та протекціонізм був визначений правильно, однак структурні пріоритети цієї політики були окреслені неправильно. Стратегічним курсом держави стало здійснення політики розвитку великої обробної промисловості та імпортозаміщення за рахунок викачування коштів з аграрного сектору. Але ця промисловість на світовому ринку є неконкурентоспроможною. В Узбекистані важливим галузевим пріоритетом національної промисловості визначено автомобілебудування. Але в довгостроковому періоді узбецьке автомобілебудування є неконкурентоспроможним. Внутрішній платоспроможний попит на автомобілі внаслідок бідності населення є низьким, а для виробництва на експорт автомобільна промисловість має замалу потужність, адже для конкурентоспроможності автомобільного виробництва економія на масштабах має критично важливу роль. До того ж здійснення імпортозаміщуючої індустріалізації в значній мірі відбувається за рахунок зовнішніх запозичень, великі кошти витрачаються на закупівлю комплектуючих. Все це призводить до зростання зовнішньої заборгованості.

Економічно ефективним був би курс на пріоритетний розвиток сільського господарства, легкої промисловості (працемістка і має сировинну базу в країні) та малого і середнього бізнесу. Саме такої політики дотримувався Китай під час здійснення переходу до ринку під контролем держави. Але в Узбекистані відбувається все навпаки. Сільське господарство продовжує використовуватися як донор інших галузей господарства. Державна економічна політика гальмує розвиток малого та середнього бізнесу. Тому цей сектор економіки є слабо-розвинутим, незважаючи на давні традиції та схильність узбецького народу до дрібного підприємництва. Економічний курс керівництва Узбекистану більш нагадує радянську модель економіки, ніж китайську часів реформ Ден Сяопіна. При продовженні проведення такого економічного курсу в Узбекистані сільське господарство чекає кризи, наслідком якої буде крах всієї економічної системи Узбекистану.

Підсумовуючи, слід сказати, що для успішного економічного розвитку країн регіону необхідним є не лише державне регулювання економіки, а і правильне визначення пріоритетних галузей спеціалізації країни у міжнародному поділі праці.

Яценко Б.П. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ МНОЖИНИ СТРУКТУР ГОСПОДАРСТВА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ КРАЇНИ (на прикладі Японії)

Сутність перебігу сучасних економічних та суспільних процесів у світовому господарстві можна інтерпретувати як перехід від індустріального до постіндустріального етапу розвитку людства або як інформаційну революцію (логічне продовження науково-технічної революції), що започатковує перехід від індустріальної до ноосферної цивілізації.

Господарство держави – об’єкт, що має багато складних структур.

Структура – внутрішня будова об’єкта та сукупність стійких зв’язків у ній, що забезпечують цілісність та збереження основних властивостей об’єкта. Складний за будовою об’єкт може мати певну множину структур. Таким, наприклад, є господарство регіону, країни чи світу. В них можна виявити прості структури, а саме галузеву, суспільну, політичну, функціональну, територіальну тощо; а також складні структури – організаційно-управлінську, функціонально-господарську, територіально-господарську та ін.

Організаційно-управлінська структура

Серед множини структур, які складають систему господарства постіндустріальної країни, особливо важливу позицію займає організаційно-управлінська структура. Маючи системоутворюючу силу, вона є тим самим координуючим механізмом, який необхідний для сув’язі і нормального функціонування різних сфер господарської діяльності.

Подібно іншим великим економічно розвиненим країнам, у Японії основою цієї структури виступає поєднання дії держави в особі різних її інститутів та великої кількості юридичних осіб, в першу чергу корпорацій, організованих на базі акціонерної власності. Основними структуроутворюючими компонентами виступають, з одного боку, державні відомства, з другого – численні корпорації і їхні угруповання, а також велика кількість комерційних банків та інших фінансових корпорацій. Вищезазначені компоненти перебувають у взаємозв’язку і взаємодіють різним чином. Утворена система виявляє вплив на формування і функціонування господарських систем (галузевої, функціонально-господарської) та має певну територіальну організацію, в основі якої

лежить мережа адміністративно-управлінських центрів, що історично склалися.

В основі будови організаційно-управлінської структури господарства країни лежить структура володіння власністю, перш за все цінними паперами, нерухомістю, землею, інтелектуальним капіталом тощо. Основні риси структури володіння власністю в Японії полягають у тому, що понад 70% акціонерного капіталу перебуває в руках юридичних осіб. Вони ж є переважно власниками землі, нерухомості, патентних фондів та ін. Серед юридичних осіб основними власниками є акціонерні підприємства (корпорації), а володіння ними акціонерним капіталом здійснюється як за класичними схемами вертикальних або горизонтальних групувань, так і за матричною схемою перехресного володіння акціями, об'єктивно приводить до формування розгалужених конгломератів власності. Основними організаційними ядрами таких конгломератів стають так звані "стабільні акцієвласники" – великі приватні банки, промислові холдинг-фірми або "інституційні власники" – траст-фонди, що надає сформованим угрупованням певної завершеності. З іншого боку, в господарстві на долю держави випадає забезпечення ряду важливих функцій в організації та управлінні економікою та процесами відтворення. Це забезпечення економічного зростання в цілому, регулювання інвестиційного процесу, підтримка споживчого ринку, вироблення та підтримка певної політики зовнішньоекономічних відносин, стимулювання розвитку науки і техніки та нарощення інтелектуального капіталу підтримкою системи освіти і впорядкування регіональних проблем разом із забезпеченням охорони навколишнього середовища.

Функціонально-господарська структура

За останні чверть століття *розвиток господарства Японії ішов за сценарієм початкової стадії розвитку постіндустріальної країни*, а процес формування функціонально-господарської структури – шляхом формування складних трансгалузевих та міжгалузевих систем. До цього прислужилися і поступ науково-технічного прогресу, і особливості системи володіння власністю та структури корпоративного комплексу, і перебіг інноваційного та інвестиційного процесів.

Міжгалузеві системи, які сформувались у світовому господарстві, добре репрезентовані і в господарстві Японії. Це:

- система енергетики, де зусиллями практично одного кола транснаціональних фірм контролюються всі технологічні ланки;
- система виробництва матеріалів, де поєднуються зусилля великих корпорацій і держави в координації роботи металургії, хімії та виробництва силікатних матеріалів;
- система машинобудування, лівова частка якого зосереджена в руках міжгалузевих машинобудівних угруповань і координується потужними транснаціональними корпораціями;
- система агробізнесу, де організація виробництва, переробки і збуту являє собою агропромисловий комплекс, який помітно залежить від роботи світових систем збуту сільськогосподарської продукції;
- система транспорту з огляду на єдині світові системи авіаційного та морського транспорту, а також життєво важливі функції національного залізничного та автомобільного транспорту.

Як відомо, в економічно розвинених країнах, крім вищезазначених утворень із всесвітнім охопленням діяльності, сформувались функціонально-господарські системи і утворення, що не виходять за межі національного господарства:

- військово-промислові комплекси (найпотужніші – у США, Росії, ФРН, Франції), різновид яких є і в Японії;
- системи наукових досліджень і конструкторських робіт (або науково-виробничі), що найбільш розвинені у США, Японії, ФРН, Великобританії, Франції та інших країнах;
- атомно-енергетичні комплекси (у всіх економічно розвинених і найбільших постсоціалістичних країнах);
- аерокосмічні комплекси, особливо у США, Росії, Японії, Франції, Китаї;
- індустрія туризму, у якій поєднується взаємодія великих туроператорів та “готельних ланцюгів” з роботою глобальних інформаційних систем та сучасного авіаційного транспорту.

Територіально-господарська структура

Вся різноманітність сукупності господарських об’єктів, які складають територіально-господарську структуру, залежно від характеру їхньої участі в інших структурах господарства складає декілька підмножин. Щонайменше це підмножини економічних ресурсів, об’єктів виробничої та обслуговуючої діяльності, а також організаційно-управлінських об’єктів, композиції яких мають свої просторові малюнки розміщення.

Територіальні структури економічних ресурсів формуються залежно від того, як розміщені ареали освоєних для сільськогосподарського використання угідь, а також території розробок мінеральних ресурсів з високою концентрацією запасів енергоносіїв, руд, хімічної сировини тощо, як локалізовані трудові ресурси на тих чи інших територіях або як виглядають можливості транспортної доступності, включаючи можливості побудови морських та повітряних терміналів. В умовах Японії особливо важливим є характер розміщення земельних ресурсів – як сільськогосподарських угідь, так і земель під житлову та господарську забудову, а також територій, сприятливих для транспортного, особливо портового, будівництва.

Територіальні структури виробничої та обслуговуючої діяльності виступають як територіальні об'єднання господарських об'єктів, що являють собою різні форми просторової локалізації, та територіальної концентрації виробництва і сфери обслуговування і взаємозв'язків між ними. Спеціалізація та характер роботи господарських об'єктів, які утворюють територіальні об'єднання, неабияк залежать від їхнього місця та функцій у функціонально-галузевій структурі господарства країни. В умовах Японії виключну роль відіграють угруповання корпорацій (кейрецу та сюдан), і від успіху їхніх дій залежать показники роботи не тільки відповідних галузей господарства, а й економічні показники рівня розвитку та галузевої структури господарства тих чи інших територій.

У територіальній структурі організаційно-управлінської діяльності вирішального значення набувають особливості просторової композиції керуючих та керованих об'єктів та характер локалізації об'єктів управлінської та фінансової діяльності, руху інформації та капіталу. Це досить характерно для господарства сучасної постіндустріальної країни.

Позаяк в постіндустріальний період вирішального значення у функціонуванні господарства набуває володіння інформацією та здобутками науково-технічного прогресу, а сервісні та комп'ютерні технології всебічно впроваджуються у виробництво та сферу обслуговування, то в територіально-господарській структурі ключову роль починають відігравати ті територіальні господарчі об'єднання, в яких зосереджені функції організаційно-управлінської, інформаційної, науково-дослідної та фінансово-інвестиційної діяльності. А навколо них групуються індустріальні та індустріально-аграрні райони. В просторових же зв'язках важливими стають комунікації різноманітної інформації, інновацій та інвестицій.

(ТЮРКОЛОГІЯ)

Mieste Hotopp-Riecke, M.A. (Berlin)

TATAREN AN DER WIEGE PREUSSENS?

Einige Bemerkungen zum imaginären Tatarenbild in der Geschichte Deutschlands.

Die Bezeichnung Tatar / Tater / Tartar/ Tarter / Tatare findet sich in der Toponymie Preußens häufig wieder. In Flur- und Ortsnamen wie "Taterberg, Tatarenstein, Kettelböter, Tatarbusch" usw. manifestiert sich das Ethnonym "tatar" und scheint in dazu gehörenden Legenden auf im Mittelalter anwesende Tataren hinzuweisen. Auch in Legenden und Sagen finden sich Hinweise auf Begegnungen von Tataren, Baschkiren und Deutschen. Welche realen Hintergründe und Etymologien diese Toponyme aufweisen und wann tatsächlich erste Kontakte von Preußen und Tataren stattgefunden haben, werde ich anhand von Quellenstudien skizzieren.

Beachtet man die Tatsachen, dass die ersten muslimischen Gesandtschaften auf deutschem Boden überhaupt tatarische Delegationen von der Krim waren (19. Juni 1670; 1671, 1679 und 1681), scheint es ein Paradox zu sein, dass das Ethnonym Tatar heute immer noch meistens mit einer pejorativen Semantik belegt ist. Dies werde ich anhand von Beispielen aus der Lexikologie und Sozio-Linguistik belegen.

Zur Sprache kommt aber auch der tatsächliche Einfluss von tatarischer Kultur (Kampfkunst, Diplomatie, Botanik, Gastronomie) auf die Lebenswirklichkeit in Preußen und angrenzender Gebiete wie Dänemark, Sachsen. Anhand historischer Quellen, die ich in Kiew das erste Mal präsentieren werde, als auch Feldforschungsergebnissen werde ich den Gegenstand des Vortrags illustrieren.

(ІРАНІСТІКА)

Mieste Hotopp-Riecke, M.A. (Berlin)

**ZEITGENÖSSISCHE KURDOLOGIE ALS TEIL
DER IRANISTIK IN BERLIN ALS SPIEGEL
DER GESELLSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE
IM NAHEN OSTEN**

In meinem Beitrag gehe ich auf die traditionsreiche und vielfältige kurdologische Wissenschaftslandschaft Berlins ein. Vorgestellt werden staatliche und private Institute (Abteilung Kurdische Studien des Instituts für Iranistik der Freien Universität Berlin, Institut für Kurdische Studien Berlin, Kurdisches Institut für Wissenschaft und Forschung Berlin, Europäisches Zentrum für Kurdische Studien Berlin usw.), die die lingualen, kulturellen, politischen und emanzipatorischen Differenzen der kurdischen Gesellschaften im Nahen Osten widerspiegeln beziehungsweise gerade diese Differenzen zu überwinden versuchen. Welche ökonomischen und fachspezifischen Schwierigkeiten gab und gibt es in der Berliner kurdologischen Forschung und Lehre und welche Chancen und Risiken birgt der Bereich Kurdologie für beteiligte WissenschaftlerInnen und Studierende?

Anhand der Philologiebereiche Zaza/Dimilkî/Kirmançkî; Soranî, Goranî und Kurmancî sowie soziologischer, historischer und politologischer Beispiele werde ich die einzigartige kurdologische Wissenschaftslandschaft als Spiegel der gesellschaftlichen Verhältnisse im Nahen Osten und den Versuch diese zu überwinden beleuchten.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Матвєєва Л.В. (м. Київ)</i>	
Агатангел Кримський: роки і дні тяжких випробувань	3
<i>Арендаренко І.В. (м. Київ)</i>	
Орієнталізм журналу “Вестник Европы” (на основі публікацій 1802–1812 рр.)	6
<i>Білецька О.В. (м. Одеса)</i>	
Ф.Є. Петрунь (1894–1963) – вчений секретар одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства	8
<i>Борисюк З.П. (м. Київ)</i>	
Листування Ілька Борщака з Омеляном Пріцаком	9
<i>Валеев Р.М. (г. Казань)</i>	
Университетское востоковедение в Казани (XIX–XX вв.)	12
<i>Василюк О.Д. (м. Київ)</i>	
Співпраця в царині орієнталістики Івана Франка та Агатангела Кримського	14
<i>Глушко А.О. (м. Луганськ)</i>	
Деякі аспекти британського колоніалізму: “концепція обережного прогресу” Ф. Лугарда і план А. Мільнера	17
<i>Данилюк Н.О. (м. Луцьк)</i>	
Агатангел Кримський – мовознавець	21
<i>Калинина Т.М. (г. Москва)</i>	
Знать славян по данным арабо-персидских источников	24
<i>Кочубей Ю.М. (м. Київ)</i>	
Радянський Схід як один з напрямів діяльності ВУНАС	26
<i>Огнєва О.Д. (м. Луцьк)</i>	
Джерела життя Будди Шак’ямуні в тибетській традиції XVII ст.	29
<i>Рибалкін В.С. (м. Київ)</i>	
Habent sua fata libelli	31
<i>Вагіф Султанли (г. Баку)</i>	
Ісмаїл Гаспринський та Азербайджан	35

Темирбеков М.А. (г. Казань)

И.Н. Березин – профессор-востоковед Казанского
и Санкт-Петербургского университетов37

Фоміна О.В. (м. Луганськ)

Британська імперія в кінці XIX –
на початку XX ст. і Редьярд Кіплінг38

Циганкова Е.Г. (м. Київ)

Деякі зауваження щодо створення бібліографічного
словника діячів українського сходознавства41

Черних І.Д. (м. Одеса)

Зникаючий об'єкт дослідження сучасного сходознавства43

СТАРОДАВНІЙ СХІД

Зелінський А.Л. (м. Київ)

Характер і причини єгипетського нейтралітету
під час Першої Пунічної війни46

Тарасенко Н.А. (м. Київ)

Некоторые замечания к семантике *Ruti-Scene*48

Храновський В. (м. Київ)

Звідки прийшли предки шумерів?52

АРАБІСТИКА

Босак Т.О. (м. Київ)

Проблема походження арабських діалектів
у дослідженнях А.Ю. Кримського55

Крюков В.Г. (м. Луганськ)

Методологічно-концептуальні засади досліджень арабських
ранніх середньовічних писемних джерел з історії України...58

Николаева М.В.

А.Е. Крымский и вопросы изучения истории литературы
Сирии и Ливана Нового времени
(к проблеме европоцентризма)60

Петрова Ю.І. (м. Київ)

Словоскладання як продуктивний морфологічний засіб
єгипетського діалекту арабської мови65

Радівілов Д.А. (м. Київ)

Ібадитський текст про відмінності
у повноваженнях імама-‘аліма й імама, який не є ‘алімом....67

Рижук І.П. (м. Київ)

Частини мови: західноєвропейська та арабська
лінгвістична традиції 69

Рубіновська М.А. (м. Київ)

Арабські запозичення в суспільно-політичній лексиці
та термінології сучасної перської мови 71

Саїдов З.А. (г. Луганск)

О путешествии Абу Тахира ас-Силафи (475/1083–576/1180)
на Кавказ 73

Сирінська О.А. (м. Київ)

Розвиток арабського супутникового телебачення
та його вплив на мовну ситуацію в арабських країнах 76

Соколовська С.В. (м. Одеса)

Етапи розвитку жіночого руху в Тунісі 78

Хамрай О.О. (м. Київ)

Типологічні передумови аглютинації в арабській мові 80

Шестопалець Д.В. (м. Київ)

Критика християнства у творі Алі ат-Табарі
“ар-Радд ‘ала аснаф ан-назара” 83

ІУДАЇКА

Бушаков В.А. (смт. Асканія-Нова)

Пасха: походження свята і його назви 86

Герштейн Я. (г. Киев)

Караимы на территории Российской империи
до начала XX века 87

Приймаченко В.В. (м. Київ)

Семітські матеріали
для грецького перекладу Септуагінти..... 92

Прохоров Д.А. (г. Симферополь)

Органы караимского конфессионального самоуправления
и народное образование караимов в Таврической губернии
в XIX – начале XX вв. 95

ІРАНІСТИКА

Васильева Д.О. (г. Санкт-Петербург)

Иранский театр пардедари: священная история,
застывшая в картинах 98

<i>Крамаренко С.А. (м. Миколаїв)</i>	
Іранська революція 1905–1911 років	
у контексті шийтської політики	100
<i>Ласкавий Д.В. (м. Луганськ)</i>	
Проблеми формування зовнішньої політики	
Великобританії в Персії напередодні Першої світової війни..	103
<i>Мазепова О.В. (м. Київ)</i>	
Концептуальне поле містичного у поезіях Сохраба Сепехрі ...	105
<i>Маленька Т.Ф. (м. Київ)</i>	
Гафіз у літературах Близького і Середнього Сходу:	
погляд А. Кримського й новітні наукові концепції	111
<i>Умід Ніхайиш</i>	
Віяння з російської півночі в інтелектуальній атмосфері	
конституційної революції в Ірані	113
<i>Рябчук М.В. (м. Київ)</i>	
Про сутність перського постпозитивного артикля “-і”	114
<i>Стельмах М.Ю. (м. Львів)</i>	
Засоби вираження суб’єктивної можливості	
у класичній перській мові	
(на матеріалі «Шагنامه» Фірдоусі)	116
<i>Тищенко К.М. (м. Київ)</i>	
Українська частина іранської топонімії Європи.....	118

ТЮРКОЛОГІЯ

<i>Абибуллаева Д.И. (г. Симферополь)</i>	
Законодательная база возникновения симферопольской	
татарской учительской школы (XIX – начале XX вв.)	122
<i>Альпер Акчам (м. Анкара)</i>	
Чи з двох романів про Хуррем Султан вийде одна історія?.	125
<i>Ердоган Алтинкайнак (м. Гіресун–Трабзон)</i>	
Родина, традиції та соціальний устрій урумів Приазов’я....	126
<i>Арнаут Ф.І. (м. Київ)</i>	
Класифікація гагаузьких народних пісень <i>тюркю</i>	
з огляду на теорію перформансу	128
<i>Біляєва С.О. (м. Київ)</i>	
Деякі проблеми реконструкції планувальної структури:	
з досвіду досліджень Портового двору	
Білгород-Дністровської фортеці	129

Дрига І.М. (м. Київ)

Складова гетеродоксного християнства в Анатолії:
спільна тюркська мова Кападокії 132

Мете Каракаш (м. Істамбул)

Перлина османської корони Роксолана Хуррем Султан:
місце в історії та відлуння в літературі 134

Карашевич І.В. (м. Київ)

До питання типологізації турецьких лазень 135

Лобанова-Тортика М.В. (г. Харьков)

Д. Благоев и болгарские “тесные”
о младотурецкой революции 1908 г. 138

Машевський О.П. (м. Київ)

Османська імперія в дипломатичній боротьбі
великих держав щодо скасування
нейтралізації Чорного моря (1870–1871 рр.)..... 140

Оказ Л.С. (г. Симферополь)

Коммуникативные особенности глагольных словосочетаний
с зависимым именем существительным в исходном падеже
(на материале крымскотатарского языка)..... 145

Прушковська І.В. (м. Київ)

Феномен Сходу. Теорія і практика суфізму
у творчості шейха Галіба 147

Рог Г. (м. Київ)

Література колонізованих: Гендерні аспекти
турецького наративного дискурсу у XX столітті 149

Стариков Г.М. (м. Київ)

Політичне становище Валахії під час правління
Влада II (1436–1442, 1443–1446)..... 154

Усеинов Т.Б. (г. Симферополь)

Рифма и клаузула в крымскотатарской поэзии,
написанной на основе бармака 156

Хайбуллаева Ф.Х. (г. Симферополь)

Рукопись начала XIX века о народах Крыма 159

Себахаттін Агмед Шімір (м. Алмати, Казахстан)

Мюнхенська діяльність Американського українського
національного комітету 161

Ферхад Туранли (м. Київ)

Уруми: історія, мова та культура 163

Шлапак М.Е. (з. Кишинев)

Оттоманские культовые сооружения в крепостях

Молдавского княжества 165

КОЧІВНИКИ ЄВРАЗІЇ

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. (м. Київ)

Бронзові дзеркала в опорядженні скіфського коня 168

Бороздина А.К.

Защитные средства печенежского воина 170

Бубенок О.Б. (м. Київ)

До питання про особливості етногенезу у номадів 173

Дашкевич Я.Р. (м. Львів)

Іранське *panbak* – доля слова в тюркських і слов'янських
мовах з лінгвістичного і культурно-історичного погляду 177

Зиневич Н.А. (м. Київ)

Цигани України в проблемному полі вітчизняних
сходознавчих досліджень 180

Мавріна О.С. (м. Київ)

Крим та міжусобна боротьба на території
Золотої Орди в перші десятиліття XV століття 182

Отрощенко І.В. (м. Київ)

Монгольські народи та ідея “Великої Монголії” 186

Сикало О.С.

Історичні паралелі в фольклорі східних слов'ян
та іраномовних народів Середнього Сходу 189

Тортика А.А. (з. Харьков)

Некоторые факторы речного судоходства
в Восточной Европе в VIII–X вв. и Доно-Донецкий
торговый путь 191

ІНДОЛОГІЯ

Борділовська О.А. (м. Київ)

Колоніальний період та розвиток
демократичних інститутів в Індії 194

Ботвінкін Ю.В. (м. Київ)

Релігійно-філософська течія *Вітхоба-бгакті* в Махараштрі
як перехідна ланка між південноіндійським *Вішну-бгакті*
і північноіндійським *Крішна-бгакті* 197

Давидович Л.Я. (м. Київ)

Передумови становлення та еволюція
політичного діалогу між Республікою Індією
та Європейським Союзом 199

Мотріченко О.М. (м. Київ)

Культурно-маркована лексика мови гінді:
семантика й функціонування 202

Чувпило О.О. (м. Харків)

Філософські погляди М.К. Ганді 204

СИНОЛОГІЯ

Аганітова І.В. (м. Одеса)

Китайська релігійна культура в оцінці європейських
сучасників (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) 208

Варламова К.С. (м. Миколаїв)

КНР і концептуальні метаморфози глобалістики 210

Величко В.В. (м. Київ – Пекін)

До історичного генезису сучасної
регіональної політики Китаю 212

Кіктенко В.О. (м. Київ)

Внесок Джозефа Нідема в розвиток
компаративної цивілізаційної історії наукової думки 216

Мусійчук В.А. (м. Київ)

Паремійні паралелі у в'єтнамській
та українській мовах 219

Таран В.М. (м. Київ)

Безпековий вимір індійсько-китайських відносин
на сучасному етапі 221

Таран М.А. (м. Київ)

Ідейно-теоретичний комплекс Цзянь Цземіня,
як представника “третього покоління” китайських політиків:
продовження традиції та пристосування
до нових реалій 223

КОРЕЇСТИКА

Бойко Ю.О. (м. Київ)

Давньоаяпонські запозичення з релігійної
та буддійської лексики давньокорейської мови 226

Бондаренко І.П. (м. Київ)

Кореєзнавство в сучасній Україні та країнах СНД
(проблеми становлення і перспективи розвитку) 227

Кіндзибала О.С. (м. Київ)

Образ дракона у корейській культурі 230

Ковш А.В. (з. Санкт-Петербург)

Начальный этап становления ракетной программы
и работы над освоением ракетных технологий в КНДР
(1960-е годы) 231

Рижков А.Г. (м. Київ)

Семантико-синтаксичний критерій
у визначенні словотвірних типів ханмунної лексики
корейської мови 233

Скрипник Ю.Д. (м. Київ)

Актуальні невербальні засоби комунікації корейців 235

ЯПОНІСТИКА

Бондарчук Т.О. (м. Київ)

До питання про шляхи подолання стереотипів
взаємсприйняття українців та японців 238

Букрієнко А.О. (м. Київ)

Реалізація архетипу героя у прозі Міядзави Кендзі 240

Дебейко О.В. (м. Київ)

Типи функціональних полів текстових категорій
як дистинктивні ознаки функціонального стилю 243

Капранов С.В. (м. Київ)

Японські “нові релігії сінтоського походження”
у віртуальному просторі 244

Коливай М.А. (м. Київ)

“Живописність” як характерна риса поезії хайку
Нацуме Сосекі в контексті
поетичних реформ Масаока Сікі 246

Комісаров К.Ю. (м. Київ)

Функціонування умовних конструкцій
у розмовному стилі сучасної японської мови 248

Кудінов І.А. (м. Запоріжжя)

Історичні форми саморегуляції
соціального процесу Середньовічної Японії 250

Пирогов В.Л. (м. Київ)

Фразеологізми китайського походження в евентуальній системі класифікації сучасної японської фразеології 252

Рябоваленко І.В. (м. Київ)

Дослідження давніх японських оронімів та гідронімів за функціональним критерієм 255

СУЧАСНИЙ СХІД

Абрамченко О.О. (м. Запоріжжя)

Методологія порівняльного аналізу соціальної політики України та Японії 258

Бабакишвили В.Т. (г. Москва)

Соотношение ислама и демократии на современном этапе реформирования 259

Галушка-Адайкін А.Р. (м. Київ)

Локальні конфлікти в Республіці Індонезія (друга половина XX ст. – початок XXI ст.) 262

Ковальський С.В. (м. Одеса)

Великобританія у кіпрському конфлікті 1963–1974 рр.: провокатор чи миротворець? 265

Павлішина Л.Ф. (м. Київ)

Особливості функцій юридичних бюро парламенту Японії 267

Семиволос І.М. (м. Київ)

Сіонізм та Палестинська мандатна влада: подвійний колоніалізм чи колонізація? 270

Скороход В.О. (м. Київ)

Особливості розвитку господарства пострадянських країн Центральної Азії в умовах глобалізації 272

Яценко Б.П. (м. Київ)

Особливості множини структур господарства постіндустріальної країни (на прикладі Японії) 275

Mieste Hotopp-Riecke, M.A. (Berlin)

Tataren an der Wiege Preußens? 279

Mieste Hotopp-Riecke, M.A. (Berlin)

Zeitgenössische Kurdologie als Teil der Iranistik in Berlin als Spiegel der gesellschaftlichen Verhältnisse im Nahen Osten 280

X Сходознавчі читання А. Кримського
Присвячені 135-річчю від дня народження А.Ю. Кримського
Тези доповідей міжнародної наукової конференції
(5–6 жовтня 2006 р.)

Верстка Литвина М.О.

Підписано до друку 29.09.2006. Формат 60х84/16. Папір офс.
Трафаретний друк. Умов. друк. арк. 16,74. Тираж 200 прим. Зам. 55.